FERNAND BRAUDEL

TARİH ÜZERİNE YAZILAR

İMGE kitabevi

FERNAND BRAUDEL'in başlıca eserleri:

- La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II, (2 cilt), 1949
- Civilisation Matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, (3 cilt), 1979
- L'Identité de la France, (3 cilt), 1986-1987
- Historie Economique et Sociale de la France, (4 cilt), 1976-1982
- Venise, 1985

Fernand Braudel'in *"Ecrits sur l'histoire"* adlı yapıtını Mehmet Ali Kılıçbay dilimize çevirmiş, İmge Kitabevi Yayınları tarafından Ağustos 1992 tarihinde ilk baskısı gerçekleştirilmiştir.

FERNAND BRAUDEL

TARİH ÜZERİNE YAZILAR

Çeviren: Mehmet Ali KILIÇBAY

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları: 52
Ağustos 1992

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. ve San. Tic. Ltd. Şti.
Konur Sokak No: 3 Kızılay/ANKARA
Tel: 417 01 37-418 19 42-425 52 02
Fax: 425 65 32

Kapak Tasarım: İbrahim K. Dinç/Terazi
Kapak Baskısı: MF Ltd. Şti.
Baskı: Özkan Matbaacılık Ltd. Şti.

ISBN 975-533-029-1

© Bu çevirinin tüm yayın hakları
İmge Kitabevi Yayınları Ltd. Şti'ne aittir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
ÖNSÖZ 9

I. TARİHİN ZAMANLARI
II. Felipe Döneminde Akdeniz Ve Akdeniz Dünyası
Önsöz 15
Tarihin 1950'deki Konumları 25

II. TARİH VE DİĞER İNSAN BİLİMLERİ
Tarih ve toplumsal bilimler: Uzun süre 51
İnsan bilimlerinin birliği ve çeşitliliği 93
Tarih ve sosyoloji 105
Tarihsel bir iktisat için 131
Dizisel bir tarih için: Sevilla ve Atlantik (1504-1650) 143
Biyolojik bireyin bir coğrafyası var mıdır? 161
Bir toplumsal tarih kavrayışına dair 181
Nüfusbilim ve insan bilimlerinin boyutları 199

III. TARİH VE ŞİMDİKİ ZAMAN
Bahia Brezilya'sında: Şimdiki zaman geçmişi açıklıyor 243
Uygarlıklar tarihi: geçmiş şimdiyi açıklar 259

SUNUŞ

Yirminci yüzyılın tamamlanmasına sekiz yıl varken, bu süre içinde olağandışı bir dahinin çıkarak, büyük bir devrimi gerçekleştirmemesi halinde, yüzyılımızın en büyük tarihçisinin Fernand Braudel olduğunu söylersek, yanlış yapmış olmayız. Braudel'in neden yirminci yüzyılın en büyük tarihçisi sıfatını hakettiğini, tarih konusundaki görüşlerini içeren bu kitabı okuduktan sonra daha iyi kavrıyoruz.

Tarih bilimi veya sanatı veyahut da bir edebi tür olarak tarih biçiminde ifade edilebilecek nitelikteki, geçmişi araştırma işi herşeyden önce bir inşa faaliyetidir. Yani bir geçmiş mimarisidir ve buna bağlı olarak birçok tarz, üslûp, zevk söz konusu olmuştur. Geçmişi inşa ederken (yeniden inşa ederken demiyorum, çünkü bu ifade asla sadakat gibi bir anlamı içerebilir, oysa geçmişi inşa edenlerin çoğunun böyle bir kaygıları ancak görünüşte olmuştur. Zaten böyle bir kaygıları olanlar da, geçmişe ancak seçmeci olarak yaklaşılabileceğinden ötürü, yani eşyanın tabiatı gereği, mutlaka yeni inşalar yapmak zorunda kalmışlardır), bu geçmişin hangi hususlarının öne çıkartılacağı, tarihçinin meşrebini, «doktrini»ni meydana getirmektedir. Eğer tekrarlanmayan, ortaya bir kere çıkan, benzersiz ve kısa ömürlü olay ve buna bağlı olarak «tarihi yapan büyük adamlar» öne çıkartılıyorsa, bu olayanlatıcı (vekayi türü) tarih olmaktadır. Braudel bu tarih anlayışına karşı kavga verenlerin en önde gelenlerindendir.

Braudel'in tarih anlayışı, Marc Bloch ve Lucien Febvre ta-

rafından kurulan *Annales* tarih okulunun doğrultusunda oluşmuştur. Bütüncül adını verebileceğimiz bu tarih anlayışı, değişmeye etki eden tüm unsurların hesaba katılmasını gerektirmektedir. O halde tarihçi yalnızca tarihçi olmakla yetinemez, geçmişi inşa etme ve bugünü anlama uğraşında toplum bilimlerinin tümünden yararlanmak zorundadır. Bütüncül tarih anlayışı (veya yeni tarihçilik) bütün insan bilimlerinin biraraya gelmeleri, tek bir toplumsal bilimin kurulması için mücadeleyi gerektirmektedir.

Bu kitap Braudel'in bu yöndeki mücadelesinin kilometre taşları olan makalelerini biraraya toplamaktadır. Geleneksel tarihin, tarihi diğer toplumsal bilimlerden ayrı gören, ayırmakta ısrarlı olan anlayışı çerçevesinde koşullanmış olan tarih okuyucuları ve tabii bu anlayışa mensup tarihçiler bu kitabın önermeleri üzerinde uzun uzadıya düşünmeli ve tarih ile diğer insan bilimlerinin birliğe doğru ilerlemelerinin bu alanda açacağı ufkun ve olanakların genişliği karşısında kafa yormalıdırlar. Ne yazık ki, Türkiye'de bu noktanın çok gerisindeyiz.

Mehmet Ali Kılıçbay
Şubat 1992

ÖNSÖZ

Bu derlemenin başlangıcı bana ait değildir. Bundan iki veya üç yıl önce Polonyalı, sonra da İspanyol dostlarım son yirmi yıl boyunca bizzat tarihin doğasına ilişkin olarak yayınladığım bazı makale ve incelemeleri çevirip, tek bir kitap haline getirmeye karar verdiler. Bu Fransızca derleme sonuçta onların bu çalışmalarından türemedir. Eğer o çalışma olmasaydı kendim bu işi yapmayı düşünür müydüm? Provaları okumayı bitirdiğim sırada kendime sorduğum soru buydu.

Herkes gibi ben de, banda kaydedilmiş kendi sesimi tanıyamıyorum. Aynı şekilde dünkü düşüncelerimi okuduğumda da, onları hemen tanıyamıyorum. Herşeyden önce, birbiri peşine okunan bu makaleler bana eski koşulları hatırlatıyorlar. Kendimi Henri Brunschwig'le birlikte, bitmez tükenmez hapisliğimiz sırasında Lübeck kampını arşınlarken; Georges Gurvitch'in Vaneau caddesindeki evinde akşam yemeği yerken; daha da sık olarak Lucien Febvre'le konuşurken veya daha doğrusu Jura'daki evi Souget'deki herhangi bir akşam esnasında olduğu gibi, onu dinlerken yeniden görüyorum; gece geldiğinde, bizi bahçedeki sedir ağaçlarının altında, onların gölgelerinin altına çoktan gömülmüş durumda bulmuştur. Bu kadar çok yankıyla, anıyla beslenen, duyulan seslerin doğal olarak yeniden canlandıkları bir düşünce *benim* düşüncem midir? Hem evet, hem hayır. O zamandan bu yana o kadar çok şey oldu ki, bugün beni o kadar çok yeni şey kuşatmakta ki! Ben bir polemikçi olmadığım için, kendi yoluna, yalnızca kendi yoluna dikkat eden biri olduğum için, sonunda kendi ken-

dimle diyalog kuruyor, polemik yapıyorum –polemik ve diyalog kaçınılması mümkün olmayan çifte bir gerçekliktir ve tabii ki sorumlusu olmaya devam ettiğim metinlerden doğal olarak kopuyorum. Dün beni *Akdeniz*'i yeniden yazmaya yönelten bu aynı duygu olmuştur.

Bu kez yeniden yazmak söz konusu değildir. Birkaç çok küçük maddi düzeltmenin dışında, bu sahifeler özgün halleriyle ve yayınlandıkları tarihlerle ortaya çıkmaktadırlar. Bu durumda onlara biraz uzaktan ve bütün olarak bakmam mantıklıdır. Bu bütünün tutarlı olması hoşuma gidecektir. Bu bütünde bugün beni hâlâ tarihi –mesleğimiz– çok canlı diğer insan bilimleriyle karşılaştırmaya sürükleyen; bunların bizim çalışma alanımıza dökülen ışıklarını ve tarihçinin bunun karşılığında birşey isteme, hatta kanaatimizi dinleme konusunda oldukça çekingen komşularımıza sağlayabileceklerini görmeye yönelten esas uğraşı hep biliyorum.

Tarihin tek olmayan, ama şimdinin ve geçmişin toplumsal yapılarına ilişkin bütün büyük sorunları ortaya tek başına koyan, tarihin şu esaslı yolu olan süre üzerinde yaralı bir anlaşma sağlanmalıdır (bunu söyledim ve ısrarla yeniden söylüyorum). Bu tarihi şimdiye bağlayan, onları çözülmez bir bütün haline getiren yegâne dildir. Bu esas uğraş konusunda, tarihin yenilemeleri ufkumuzda belirgin hale gelen şimdinin toplumundaki yeri konusunda, tarihin/tarihçinin içinde yaşadığı topluma kök salma biçimi hakkındaki düşüncelerimi açıklamaya belki vaktim olacaktır. Çünkü mesleğimizde beni tutkulu kılan yegâne şey, insanların değişikliklerin veya geleneğin, arızaların, çekinmelerin, redlerin, suç ortaklıklarının veya terklerin karşısında ve onlarla birlikte gözlerimizin önünde dokunmakta olan hayatlarına ilişkin açıklamalar getirmesidir.

Bu derleme bu sorunların çevresini dolaşmamakta, sadece onların dış çemberinin taslağını çizmektedir. Boş kalan aralıklara, son yıllar esnasında insan bilimlerinin buluşmalarına, istatistiğin yerine, bilgisayarların rolüne, toplumsal

psikoloji ve psikanalizle veya bilimsel olmakta çok yavaş kalan siyaset bilimiyle bir antlaşma yapmanın olanakları konusunda verdiğim derslerden bölümler eklemek istemedim. Sorun kesimlerin yenilenmesinden çok bütünselliğe ilişkin olarak kalmayı südürmektedir.

İnsan bilimleri bütününün bu yeniden yapılanmasının en zor parçası hâlâ, dünün ve yarının tüm zenginlikleriyle karmakarışık ve kitlesel bilim olan sosyolojiyle aramızdaki çetrefil ilişkilere yönelik olmaktadır. Georges Gurvitch'in ölümünden beri sosyolojinin parçalanması kural veya moda oldu. Bu parçalanma, onun kendine özgü araştırmalarının dışında kalan bizlere kolay bir kavrayışı veya alana girişi yasaklamaktadır. Bugün hangi sosyolog, Georges Gurvitch'in *bütünsel toplum* 'unu yeniden ödev olarak üstlenecektir? Oysa eğer mümkünse, komşularımızın çalışmalarıyla bütünleşebilmemiz için bu aletlere, bu kavramlara ihtiyacımız var. Karşımızda toplumsal bilim uzmanlarının olduğu, yakınlarda yapılan –ve bir kez daha hayalkırıcı bulduğum– bir tartışmada, I. Chiva bana ve tarihçilere gülümseyerek, kendi sosyolojimizi imal etmemizi tavsiye ediyordu, çünkü sosyologlar bunu bize yapılmış olarak sunmamaktadırlar. Daha sonra kendi iktisadımızı, kendi psikolojimizi... inşa etmek. Bu mümkün müdür?

Bunu söyledikten sonra, Emmanuel Le Roy Ladurie'ye geçerken takılmak üzere, bir «istatistik tarih»ten söz ederken, geleceğin tarihçisinin «programcı olacağını, yoksa tarihçi olamayacağını» iddia etmenin herhangi bir gerekçesinin olduğundan kuşkuluyum. Beni asıl ilgilendiren programcının programıdır. Şu an için şu veya bu şantiyenin mükemmelleştirilmesinden çok, insan bilimlerinin biraraya toplanmasını hedeflemeleridir (acaba informatik sayesinde ortak bir dil kurmak mümkün müdür?). Yarının tarihçisi bu dili imal edecektir –yoksa tarihçi olmayacaktır.

Paris, 16 Mayıs 1969

I/ TARİHİN ZAMANLARI

II. FELİPE DÖNEMİNDE AKDENİZ VE AKDENİZ DÜNYASI

ÖNSÖZ

Akdeniz'i ihtirasla sevdim, kuşkusuz kuzeyden geldiğim için, tıpkı çok sayıda başkaları gibi ve birçok insanlardan sonra. Ona uzun inceleme yıllarımı sevinçle tahsis ettim –benim için bu, bütün gençliğimden de uzun bir süreydi–. Bunun karşılığında, bu sevincin birazının ve ışığının çoğunun bu kitabın sahifelerini aydınlatmasını temenni ediyorum. İdeal olan kuşkusuz, romancılar gibi kahramanı keyfimize göre yerleştirmek, onu gözden hiç kaybetmemek, ve o koskoca biraradalığını sürekli olarak hatırlamak olacaktır. Ne yazık ki, veya ne mutlu ki, mesleğimiz romanın hayranlık verici esnekliklerine sahip değildir. Temenni ettiğim üzere, bu kitaba yanaşmak isteyen okuyucu, demek ki İç Deniz hakkında kendi anılarını, görüşlerini de beraberinde getirip metnimi renklendirirse ve elimden geldiğince yapmaya çalıştığım gibi, bu geniş varlığı yeniden yaratma konusunda bana yardımcı olursa, çok iyi birşey yapmış olur... Denizin görülebildiği ve sevilebildiği haliyle, geçmişi hakkında olabilecek en büyük belgeyi meydana getirdiğini düşünüyorum. Sorbonne'da hocam olan coğrafyacıların öğrettiklerinden sadece bunu muhafaza edebildiysem de, onu o kadar inançlı bir şekilde korudum ki, giriştiğim bu işin tüm anlamını o verdi.

Akdeniz'den daha sade bir örneğin, tarihle mekân arasındaki bu bağları kaydetmek konusunda bana daha fazla yardımcı olabileceği düşünülebilir; hele insani ölçüleri içinde İç Denizin bugünkünden çok daha geniş olduğu hesaba katıldığında; kişilerin daha karmaşık, karışık ve tasnif dışı olduğu gözönüne alındığında. Bu kişiler ölçülerimize ve kategorilerimize sığmamaktadırlar. Onun hakkında «şu tarihte doğdu...» gibi basit bir tarih yazmak yararsızdır; onun hakkındaki olayları sadece oldukları gibi aktarmak yararsızdır.

Akdeniz bir deniz bile değildir; o bir denizler bütünüdür ve bu denizler adalarla dolu, yarımadalarla kesilmiş ve dallı budaklı kıyılarla çevrelenmişlerdir. Akdeniz'in hayatı karanınkine karışmıştır; şiirinin yarıdan fazlası kırsal, denizcileri köylülerdir; Akdeniz zeytin ağaçlarının, üzüm bağlarının olduğu kadar, dar kürekli teknelerin veya yuvarlak tüccar gemilerinin de denizidir ve nasıl ki alçı ona şekil veren sanatçının ellerinden ayrılamazsa, onun tarihi de onu çevreleyen karasal dünyadan ayrılamaz. Bir Provence atasözü ***lanso la mare e tente'n terro*** (denizi methet ve karada dur) demektedir.

Demek ki, Akdeniz'in kesin olarak hangi tarihsel kişiliğe sahip olabileceğini ancak zahmetli bir şekilde bilebileceğiz: bunun için sabır, çok gayret ve kuşkusuz kaçınılmaz bazı hatalar gerekmektedir. Okyanus bilimcisinin, jeologun ve hatta coğrafyacının Akdeniz'inden daha net birşey yoktur: bunlar bilinen, etiketlenmiş, kilometre taşları döşenmiş alanlardır. Fakat acaba tarihin Akdeniz'i nedir? Yüzlerce uyarı bizi ikaz etmektedirler: şu değildir, bu değildir, kare biçiminde bir çayır hiç değildir. Uzun süreden beri tanımlanmış, açık, hemen tanınabilir nitelikte olduğu ve genel tarihi onun coğrafi sınırlarına göre keserek kavrayabileceğimiz bahanesiyle Akdeniz'in belirlenmesi gerekli bir tarihsel kişilik olduğu sonucunu ortaya koymayan tarihçiye ne yazık. Çünkü Akdeniz'in sınırlarının bizim soruşturmamız açısından ne değerleri vardır ki?..

Elli yıllık bir süre için olsa bile, bir yandan Herakles sütunlarında, diğer yandan da antik Ilion'un önceden kıyılarını gözlediği deniz koridorunda sınırlandırılmış bir denizin tarihi yazılabilir mi? İlk olarak ortaya çıkan bu çerçeve çizme sorunları, diğer başkalarını davet etmektedir: sınırlamak; tanımlamak, çözümlemek, yeniden inşa etmek ve duruma göre bir tarih felsefesini seçmek, hatta benimsemektir.

Bir yardımcı olmak üzere muazzam bir makale, anı, kitap, yayın, soruşturma kitlesine sahibiz; bunlardan bazıları saf tarih alanına aittir; daha az ilginç olmayan diğerleri de komşularımız etnograflar, coğrafyacılar, botanikçiler, jeologlar, teknologlar... tarafından yazılmışlardır. Dünyada İç Deniz ve onun yansımasıyla parıldayan karalar kadar iyi aydınlatılmış, envanteri böylesine çıkartılmış hiçbir mekân bulunmamaktadır. Fakat, öncellerimize haksızlık etmek tehlikesine rağmen, bu yayın kitlesinin araştırmacıyı bir kül yağmuru gibi ezdiğini söylemek gerekir mi? Bu incelemelerden çoğu düne ait, kullanışsız bir dil konuşmaktadırlar. Onları ilgilendiren, geniş Denizin bütünü olmayıp, mozayiğini meydana getiren küçük taşlardan biri; hareketli bütünsel hayatı olmayıp, hükümdar ve zenginlerin hayatlarıdır; yani bizi ilgilendiren güçlü ve yavaş tarih yerine, onlar ortak değerleri olmayan bir çeşitli olaylar tozu içinde kalmaktadırlar. Bu incelemelerin çoğu yeniden ele alınmayı, bütünsel ölçeğe getirilmeyi, yaşam kazanmak için ayağa kaldırılmayı beklemektedirler.

Aynı şekilde, geniş arşiv kaynakları hakkında kesin bilgiler olmaksızın denizin tarihini yazmak mümkün değildir. XVI. yüzyılda hiçbir Akdeniz ülkesi yoktur ki, Akdeniz dünyasının tanık olduğu yangın, kuşatma ve her türden felâketlerden kurtarılabilmiş belgelerle, genelde iyi donatılmış arşivlere sahip olmasın. Fakat, bu kuşku duyulması mümkün olmayan zenginlikleri, en alâsından tarihsel olan bu madenleri araştırmak ve envanterini çıkartmak için tek bir ömür yetmez, bunun için yirmi ömür gerekir veya herbiri ömrünü bu işe has-

retmiş yirmi araştırmacı gerekir. Belki tarih şantiyesinde küçük zenaatkâr yöntemlerimizle, çalışılmayan bir gün gelecektir... O gün geldiğinde belki de, genel tarihi az veya çok ilk elden kitaplardan değil de, özgün metinlere dayanarak yazmak mümkün olacaktır. Çabam ne kadar büyük olursa olsun, ulaşabileceğim bütün arşivlerde ayıklama yapmadığımı; kitabımın zorunlu olarak kısmi bir soruşturmaya dayalı olarak inşa edildiğini söylemeye gerek var mı? Önceden biliyorum ki, kitabımın sunuşları yeniden ele alınacaklar, başkalarıyla ikâme edilecekler ve ben bunu temenni ediyorum. Tarih böyle gelişmektedir ve gelişmelidir.

Diğer yandan, Rönesans ve Reformasyon'un son büyük ateşleri arasında kalan ve daha onaltıncı yüzyılda kendini göstermekte olan, şu sert bir dönem olacak olan XVII. yüzyıl tarafından kronolojik konumu oldukça kötü hale getirilmiş olan XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Akdeniz, Lucien Febvre'in yazdığı gibi «güzel bir yanlış konu»dur. Bu konumun yararını işaret etmeye gerek var mıdır? İç Denizin, dünyanın artık onu merkez almaktan, onun için ve onun ritmine göre yaşamaktan vazgeçtiği Modern Çağın başında ne duruma geldiğini bilmek yararsız değildir. Her zaman sözü edilen ani gerileme, bana kanıtlanmış gibi gözükmemektedir; veyahut da, herşey bunun tersini gösteriyora benzemektedir. Fakat, bu dramın dışında Akdeniz'in ortaya koyduğu sorunların istisnai bir insani zenginlikte olduklarını ve buna bağlı olarak da, tarihçileri ve tarihçi olmayanları ilgilendirdiklerine inanıyorum. Hatta, bunların ışıklarını şimdiki zamana kadar uzattıklarını; Nietsche'nin bizzat tarihten beklediği kesin anlamda, bunların şu «yarar»dan da yoksun olmadıklarını düşünüyorum.

Böylesine bir konunun sunduğu cazibelere varıncaya kadar sözü uzatmayacağım. Bunun sahteliklerini –zorluklarını olarak anlayınız–, ihanetlerini daha önce sıralamıştım. Bunlara şunu ekleyeceğim: tarih kitaplarımızın arasında hiçbir işe yarar rehber bana yardım sunmuyordu. Sıvı bir alanı merkez almış olan bu tarihsel incelemenin cazibesi büyüktür, ama bun-

dan da ötesi bir yeniliğin bütün tehlikelerini de beraberinde getirmektedir.

Terazinin her iki kefesi az çok yüklü olduğundan, sonunda ağırlığımı riskten yana koyduğumdan ve temkinlilikten uzaklaşarak maceraya girişmeye değer olduğunu düşündüğümden ötürü acaba haklı mıyım?

Özürüm bizzat bu kitabın öyküsüdür. Bu kitabı 1923'te yazmaya giriştiğimde, çok daha temkinli olan, II. Felipe'nin Akdeniz politikasına hasredilmiş bir şekildeydi. O zamanki hocalarım bunu güçlü bir şekilde onaylıyorlardı. Hocalarım, coğrafyanın fetihlerine oldukça kayıtsız, iktisadı (tıpkı bizzat diplomasinin sıklıkla yaptığı gibi) ve toplumsal sorunları pek kaale almaksızın; uygarlık, din ve aynı zamanda edebiyat ve sanat olaylarına, geçerli her tarihin bu büyük tanıklarına karşı oldukça küçümser tavırları, kendi taraf tutuşunun içine hapsolmuş olarak yazı bürolarının dışındaki gerçek, üretken ve yoğun hayata her türlü bakışı kendine yasaklayan diplomatik tarih çerçevesinde yer alarak, konumu bu bağlantı içinde görüyorlardı. Temkinli Kral'ın politikasını açıklamak, herşeyden önce, bu siyasetin yoğrulma süreci içinde hükümdarın ve danışmanlarının değişen koşullar karşısındaki sorumluluklarını belirlemek, büyük ve küçük rolleri saptamak; Akdeniz'in kuşkusuz her zaman ayrıcalıklı olmayan, yalnızca bir kısmını meydana getiren İspanya'nın dünya politikasının genel haritasını oluşturma anlamına gelmekteydi.

Gerçekten de, 1580'li yıllarla birlikte, İspanya'nın gücü aniden Atlantiğe doğru yönelmişti. II. Felipe'nin geniş imparatorluğu, tehlikenin bilincinde olarak veya olmayarak tehdit altındaki varlığını burada koruyacak ve bu tehdide burada karşı koyacaktır. Güçlü bir hareket, onu Okyanus'taki kaderine doğru yöneltmekteydi. Bu yeraltı oyumuyla, İspanya politikasının bu fiziğiyle ilgilenmek ve bu araştırmalara bir II. Felipe'nin veya Avusturyalı Don Juan'ın sorumluluklarının etiketlenmesini yeğlemek, diğer yandan bu sonuncuların hayallerine rağmen sıklıkla aktör olarak davrandıklarını dü-

şünmek, daha bu haliyle bile diplomatik tarihin geleneksel çerçevesinin dışına çıkmak olmaktaydı; nihayet Akdeniz'in, İspanya'nın bu uzak, ani ve düzensiz oyununda (eğer muhteris İnabahtı harekâtı bir kenara bırakılacak olursa, oldukça donuk) kendi tarihine kendi kaderine, kendi güçlü hayatına sahip olup olmadığı ve bu hayatın pitoresk bir geri plan örtüsü olmaktan başka bir rolü hak edip etmediği sorulduğunda, beni sonunda esir alan muazzam konunun cazibesi önünde yere çökmek anlamına geliyordu.

Farketmeden durabilir miydim? Arşivden arşive, bu çeşitli ve hareketli hayat karşısında gözlerim kapalı olarak açıklayıcı belgelerin izini nasıl sürebilirdim? Bu kadar çok besleyici faaliyet karşısında nasıl olur da ekonomik ve toplumsal tarihe yönelmezdim? Ne Almanya, ne İngiltere, ne ABD, ne de hatta hemen yakındaki Belçika veya Polonya'da reddedilmeyen bir yüceliğe ulaşmak için Fransa'da küçük bir grubun harekete geçirmeye çalıştığı bu devrimci tarihe yönelmezdim? Akdeniz'in tarihini karmaşık kitlesi içinde kavramak demek, onların tavsiyelerini izlemek, deneylerinin sığınağına girmek, onların yardımına koşmak, bizde yoğrulmuş ve sınırlarımızı aşmayı hakeden yeniden düşünülmüş yeni bir tarih biçimi için mücadele etmek demekti. Evet bu yeni tarih kuşkusuz emperyalist bir tarihti, ama ödevlerinin ve olanaklarının bilincinde olan bu tarih ondan koptuğu için, yerine göre bazen adil, bazen de gayriadil bir şekilde eski biçimleri parçalamak istiyordu, ama bu adaletsizlik de pek fazla önemli değildi! Tasnif dışı bir tarihsel kişiyi benimseyerek, onun kitlesinden, isteklerinden, direnmelerinden ve tuzaklarından ve aynı zamanda atılımından yararlanarak, hocalarımızın öğrettiklerinden başka türlü bir tarih inşa etmek için tam da iyi bir fırsattı.

Her eser kendini devrimci olarak hisseder, kendisi için birşeyler fethetmek ister ve böyle olmaya gayret sarfeder. Akdeniz bizi sadece adetlerimizden sıyrılmaya zorlamış olsa bile, bu kadarı da bize hizmet etmiş olduğu anlamına gelecek-

tir.

Bu kitap; herbiri kendi içinde bütünsel bir açıklama denemesi olan üç bölüme ayrılmaktadır.

Birincisi hemen hemen hareketsiz bir tarihi, insanın onu çevreleyen onunla ilişkileri içindeki tarihini gündeme getirmektir; bu tarih akmakta ve değişmekte yavaş, sıklıkla ısrarlı geri dönüşlerden ve sürekli olarak yenilenen devrelerden meydana gelen bir tarihdir. Hemen hemen zaman dışı olan ve cansız nesnelerle temasta olan bu tarihi ihmal etmeyi, ne de bu konuda bir sürü kitabın eşiğine yararsız yere konulan, madeni manzaralarıyla, tarlalarıyla ve çiçekleriyle çabucak gösteriliveren ve sanki daha sonra bunlar bir daha ele alınmayacakmış gibi, sanki çiçekler her ilkbaharda yeniden açmıyorlarmış gibi, sanki sürüler hareketleri sırasında duruyorlarmış gibi, sanki tekneler mevsimlere göre değişen gerçek bir denizde seyretmiyorlarmış gibi ele alınıveren şu geleneksel tarihe coğrafi girişlerle yetinmeyi istemedim.

Bu hareketsiz tarihin üstünde yavaş ritmi olan bir tarih fark edilmektedir: eğer ifade asıl anlamından saptırılmış olmasaydı, bunun için grupların ve gruplaşmaların tarihi olarak, *toplumsal* tarih denilebilirdi. Bu dip dalgalarının Akdeniz hayatının bütününü nasıl yükselttiği; işte kitabımın ikinci kısmında, birbirlerini izler biçimde ekonomileri, devletleri, toplumları incelerken ve nihayet tarih kavrayışımı daha iyi aydınlatmak için denizdeki bütün bu güçlerin karmaşık savaş alanında nasıl etki ettiklerini göstermeye çalışırken, kendime sorduğum buydu. Çünkü biliyoruz ki, savaş saf bir bireysel sorumluluklar alanı değildir.

Nihayet üçüncü bölüm, geleneksel tarihe ayrılmış olanı, eğer istenirse insani ölçüde değil de, birey düzeyindeki tarih; Paul Lacombe ve François Simiand'ın olaysal tarihi: bir yüzey çırpıntısı, med ve cezirlerin güçlü hareketleriyle meydana gelen dalgalar. Kısa, hızlı ve sinirli salınımları olan bir tarih. Tanım gereği aşırı duyarlı olan bu tarihte, en ufak adım bütün ölçü araçlarını alarma geçimektedir. Ama bu haliyle bütün

tarihler içinde en fazla ihtiras vereni, insanlıktan yana en zengin olanı, aynı zamanda da en tehlikeli olanı budur. Çağdaşlarının hissettikleri tasvir ettikleri hayatlarının ritmine göre, bizimki gibi kısa olarak yaşadıkları henüz yakıcı olan bu tarihten çekinelim. Bu tarih onların öfkelerinin, düşlerinin ve hayallerinin boyutuna sahiptir. Gerçek Rönesans'tan sonra XVI. yüzyılda kişilerin Rönesans'ı gelecektir. Bu değerli kâğıt yığını oldukça şekil bozucu olmaktadır. II. Felipe'nin kâğıtlarını okuyan tarihçi, onun yerinde oturuyormuşçasına, bir boyutun eksik olduğu garip bir dünyaya taşınmış gibi olmaktadır; kuşkusuz canlı ihtirasların dünyası; yaşayan bütün dünyalar gibi, bizimki gibi kör, kayığımızın sarhoş bir tekne gibi üzerinde kaydığı şu canlı suların derinliklerinin öykülerine karşı kayıtsız bir dünya. Tehlikeli bir dünya, fakat çoğunlukla sessiz ve anlamını ancak çok büyük zaman dilimleri kavrandığında açığa vuran şu gizil büyük akıntıları önceden saptayarak, onun büyülerini ve kötülüklerini def'edebiliriz. Büyük gürültüsü olan olaylar çoğunlukla sadece onlar, bu büyük kaderlerin tezahürlerinden ibarettirler ve ancak onlar tarafından açıklanabilmektedirler.

Böylece, tarihin kat kat düzlemler halinde parçalanması noktasına gelmiş olduk. Veya, eğer istenirse, tarihin zamanı içinde, bir coğrafi zamanın, bir toplumsal zamanın, bir de bireysel zamanın ayırd edilmesine ulaştık. Veyahut da, başka bir tercih açısından, insanı bir dizi kişilik halinde ayırd etmeye ulaştık. Belki de en az affa mazhar olacağım nokta bu olacaktır, hatta geleneksel parçalanmaların da, derinlemesine biri olan yaşayan tarihi parçaladıklarını ifade etmese bile; hatta Ranke veya Karl Brandi'ye karşı anlatı-tarihinin bir yöntem olmadığını veya en mükemmelinden nesnel yöntem olmayıp, onunda bir tarih felsefesi olduğunu ifade etmesem bile; hatta önce ifade edip, sonra da bu planların sadece sunum araçları olmaktan başka bir amaçlarının olmadığını ve yolum ilerledikçe bunların birinden diğerine geçmeyi kendime yasaklamadığımı göstersem bile... Fakat savunma yapmak neye

yarar? Eğer bu kitabın unsurlarını kötü bir şekilde biraraya getirmekle suçlanırsam, şantiyelerimizin iyi kurallarına göre imal edilmiş parçaların da bulunacağını umuyorum.

Çok fazla geniş tutkularımın, büyük görme arzumun ve ihtiyacımın da eleştiriye uğramayacağını umuyorum. Tarih sadece duvarlarla kapatılmış bahçelerin incelenmesine mahkûm edilemez. Eğer böyle yapılırsa tarih, zamanın endişe verici sorunlarına cevap vermek, insanın çok geniş ama çok emperyalist bilimleriyle bağlantıda olmak gibi, şu andaki görevlerinden birini de ıskalamış olmaz mı? 1946'da ödevlerinin ve uçsuz bucaksız güçlerinin bilincinde olan muhteris bir tarih olmaksızın, şimdiki zamana ait bir hümanizma olabilir mi? Edmond Faral 1942'de «Büyük tarih'i öldüren büyük tarih korkusudur» diye yazmaktaydı. Belki de büyük tarih yeniden hayata kavuşabilir!

Mayıs 1946

TARİHİN 1950'DEKİ KONUMLARI[1]

Tarih bugün müthiş, ama aynı zamanda yüceltici sorumluluklarla karşı karşıyadır. Bunun nedeni hiç kuşkusuz, varoluşu ve değişimleri içinde somut toplumsal koşullara bağımlı olmaya hiç ara vermemiş olmasıdır. «Tarih kendi zamanının çocuğudur». Demek ki kaygısı, bizim kalplerimiz ve düşüncelerimizin üzerine çökenin aynıdır. Ve dün en özel ve en güvenilir olan yöntemlerinin, programlarının, cevaplarının, kavramlarının bugün hepsi birden çatırdıyorsa, bu bizim düşüncelerimizin, çalışmalarımızın ve daha da önemlisi, yaşanmış deneylerimizin ağırlığı altında olmaktadır. Öte yandan bu deneyler, şu son kırk yıl esnasında bütün insanlık için çok gaddar olmuşlardır; bu deneyler bizi kendimizin en derin noktalarına ve buradan da insanların bütünsel kaderine doğru, yani tarihin kritik sorunlarına doğru şiddetle fırlatmışlardır. Bu kendimize acımamız, acı çekmemiz, düşünmemiz, herşeyi zorunlu olarak sorgulamamız için bir fırsattır. Zaten narin yazı yazma sanatı olan tarih, çağımızın genel bunalımından niçin kurtulsun ki? Yararlarını, hatalarını, emin olduklarını ve düşlerini her zaman tanımaya zamanımızın olmadığı bir dünyayı –yirminci yüzyılın ilk yarısının dünyasını diyelim– terkediyoruz. Onu terkediyoruz, veya daha doğrusu o bizim karşımızdan kaçınılmaz olarak kayboluyor.

1 1 Aralık 1950'de Collége de France'da verilen açılış dersi.

I

Büyük felaketler her zaman gerçek devrimlere yol açmazlar, ama onları haber verirler ve her zaman da dünyanın düşünülmesine veya daha doğrusu yeniden düşünülmesine olanak yaratırlar. Yıllar boyunca dünyanın bütün dramatik tarihini oluşturan Büyük Fransız Devrimi'nin karışıklıklarından Saint Simon kontunun derin düşünceleri, sonra da onun birbirlerine düşman çömezleri olan Auguste Comte, Proudhon, Karl Marx'ın düşünceleri doğmuştur ki, bunlar o zamandan bu zamana insanların zihinlerini ve akıl yürütmelerini etkilemeye devam etmektedirler... Bize daha yakın küçük bir örnek. 1870-1871 Fransız-Alman savaşını izleyen kış esnasında, çok sevdiği Bâle Üniversitesinde bulunan Jacob Burchardt'tan daha güvenli bir sığınakta olan bir tanık olabilir miydi? Ama gene de endişenin pençesine düşmüştür, bir büyük tarihe duyduğu ihtiyaç onu sıkıştırmaktaydı. O sömestr sırasında Fransız devrimi üzerine ders vermekteydi. Doğru çıkacak olan bir kehanetle, bu devrimin yalnızca perdenin açılışı, sadece birinci sahne; bir devrenin, sürmesi beklenen bir devrimler yüzyılının başlangıcı olduğunu ilân etmiştir. Gerçekte bu bitmez tükenmez bir yüzyıl olacak ve dar Avrupa'yı ve dünyanın tümünü kırmızı çizgileriyle belirleyecektir. 1871-1914 arasında Batı uzun bir soluk alacaktır. Fakat bu nisbeten huzurlu, adeta mutlu yılların, sanki mesleğimizin uyanık kalması için hep insanların acı çekmelerine açık bir güvensizlik içinde kalmalarına ihtiyacı varmışcasına, tarihin tutkularını nasıl da gereceğini kim söyleyebilir.

Gaston Roupnel'in *Tarih ve Kader* adlı sonuncu kitabını 1943'te nasıl heyecanla okuduğumu anlatamam. Bu hayallerle dolu, yarı yarıya düşler içinde kaybolan kehanet kitabı, aynı zamanda «insanların ızdırapları» karşısında büyük bir merhametle yüklüydü. Roupnel daha sonra bana şöyle yazdı: «(Bu kitaba) 1940 Temmuzunun hemen ilk günlerinde başladım. Gevrey-Chambertin adındaki köyümden, büyük ulusal

yolun üzerinden göç dalgalarının, ızdıraplı göçlerin, zavallı insanların, otomobillerin, el arabalarının, yayan insanların, ağlanası bir insan kalabalığının ve yolların tüm sefaletinin geçtiğini görüyordum ve bütün bu saydıklarını birlikler, silahsız askerlerle karmakarışık olarak geçmekteydiler. Bu devasa panik, işte Fransa buydu... Yaşlılık günlerimde tedavisi mümkün olmayan kişisel dertlerime, kamusal ve ulusal felâketler eklenmekteydi...». Fakat Gaston Roupnel'in son düşüncelerinin felâket rüzgârında, büyük ve maceracı tarih yelkenlerini dolu dolu şişirerek yol almaya başlamıştır... Michelet yeniden Roupnel'in tanrısı olmaktaydı; gene onun bana yazdığına göre: «Bana öyle geliyor ki, tarihi deha dolduruyor».

Bizim çağımız felâketten, devrimden, beklenmedik olaydan, sürprizden yana fazlasıyda zengindir. Toplumsalın gerçeği, insanın temel gerçeği yeniden keşfedilmektedir ve bu istense de istenmese de, bizim eski tarihçilik mesleğimiz elimizin altında tomurcuklanmaya ve çiçek açmaya hiç ara vermemektedir. Evet ne kadar da çok değişiklik olmaktadır! Tüm toplumsal simgelerin veya hemen hemen hepsinin –ve bunlardan bazılarının uğruna, dün fazla tartışmadan ölebilirdik– içerikleri boşalmıştır. Sorun, onların kıstasları ve ışıkları olmadan yaşayıp yaşayamayacağımız değil de, hem yaşayıp, hem de rahatça düşünüp düşünemeyeceğimizdir. Tüm entellektüel kavramlar sapmış veya kopmuştur. Onu bilmeden, konumu dışında kalarak üzerine yaslandığımız bilim, XIX. yüzyılın şu sığınağı ve yeni yaşama nedeni olan bilim, bir geceden ertesi sabahla sert bir şekilde dönüşüm geçirerek, farklı, prestijli, ama istikrarsız; her zaman hareket halinde, ama ulaşılamaz bir hayat yaşamak üzere yeniden doğmuştur, ve biz artık onunla uygun bir diyalog kurmak için ne olanağa, ne de zamana herhalde hiç sahip olamayacağız. Tarih de dahil tüm tolumsal bilimler aynı şekilde evrim geçirmişlerdir, bu evrim daha az seyirlik bir biçimde olmasına rağmen, en az benzeri kadar belirleyicidir. Yeni bir dünya, neden yeni bir ta-

rih de olmasın?

Öylesine ki, dünkü ve daha önceki üstatlarımızı şefkatle, ama biraz saygısızca anacağız. Bizi affetsinler! İşte Charles-Victor Langlois ve Charles Seignobos'nun ince kitapları; bugün herhangi bir kimseye hitap etmesi olanaksız olan, ama dün, hem de uzun süre belirleyici olan, 1897'de yayınlanan şu *Tarihsel İncelemelere Giriş*. Şaşırtıcı bir menzil. İlkeler ve birçok öneriyle tıka basa dolu bu uzak kitaptan, bu yüzyılın başındaki tarihçinin portresini çıkartmak kolay bir iştir. Bir ressamı, bir manzara ressamını düşünelim. Önünde ağaçlar, evler, tepeler, yollar, tamamen sakin bir manzara vardır. Geçmişin gerçeği de tarihçinin karşısında böyledir –sağlaması yapılmış, tozu alınmış, yeniden inşa edilmiş bir gerçek–. Ressam bu manzaranın hiçbir unsurunu, ne çalıları, ne de dumanı sektirmemek durumundadır... Hiçbir şeyi ihmal etmemelidir: Fakat ressam gene de kendi kişisini unutacaktır, çünkü sanki gerçeği ürkütmeden gafil avlamak gerekiyormuşçasına, sanki tarihi bizim yeniden inşalarımızın dışında doğmakta olduğu haliyle yakalamak, yani ham malzemeler ve saf olaylar halinde yakalamak gerekiyormuşçasına, gözlemciyi ortadan silecektir. Gözlemci hata kaynağıdır ve eleştirinin onun karşısında uyanık kalması gerekmektedir. Charles-Victor Langlois hiç gülümsemeden «insanın içgüdüsü, suyun içindeyken boğulmak için gereken herşeyi yapmaktadır; yüzmeyi öğrenmek kendiliğinden hareketleri engelleme ve başkalarını icra etme alışkanlığını kazanmaktır. Aynı şekilde eleştiri alışkanlığı da doğal değildir; kazanılması gerekir ve ancak tekrarlanan alıştırmalardan sonra organik hale gelebilir. Böylece tarihsel çalışma en mükemmelinden eleştirel bir çalışmadır; eğer bu alana içgüdülere karşı savunma yöntemleri önceden geliştirilmeden girilirse, burada boğulunur.» diye yazmaktadır.

Tarih alanındaki belge ve malzemelerin eleştirisine karşı söylenebilecek herhangi bir şeyimiz yoktur. Tarihse zihniyet, tabanı itibariyle eleştireldir. Fakat kendiliğinden olması ge-

reken temkinliliklerin ötesinde, bir yeniden inşadır; Charles Seignobos bunu keskin zekâsıyla iki veya üç kez belirtme ferasetini göstermiştir. Fakat bu kadar temkinlilikten sonra, eleştiri tarihe gereken atılım için yeterli olmaya devam etmekte midir?

Eğer bu geriye doğru yolculuğumuzda daha da ilerlersek, bu kez çok büyük dehalara, bir Cournot'ya, bir Paul Colombe'a, yani bu öncülere –veya başta Michelet olmak üzere, bir Ranke, bir Jacob Burckhardt, bir Fustel de Coulanges gibi, dehaları gülümsememizi engelleyecek kadar büyük olan çok büyük tarihçilere– başvuracak olursak kuşkusuz böyledir. Ancak –herhalde gene Michelet'yi, hepsinin en büyüğü olan ve ne kadar da çok dahiyane parıltıya sahip olan Michelet'yi dışta bırakırsak– bunların cevaplarının bizi sorularımıza uymayacağı da aynı derecede doğrudur: bugünün tarihçileri olan bizler başka bir çağa, zihnin başka bir macerasına aitmişiz duygusuna sahibiz. Öncelikle de mesleğimiz bize artık şu sakin, güvenli, yalnızca çalışma ve sabır gerektiren girişim olarak gözükmüyor. Mesleğimiz bize, teslim olmak için yalnızca cesaret ve çalışmamızı bekleyen tarihin tüm maddesini kuşatabildiğimiz inancını vermemektedir. Ranke' nin 1817'de, henüz çok gençken, Goethe'yi heyecanla paylarken ettiği «tarihin sağlam zemini» sözü kadar bizim düşüncemize yabancı birşey olamaz.

II

İnceleme alanımızda nelerin gerçekten değiştiğini ve özellikle de, bu değişmenin nasıl ve neden meydana geldiğini birkaç kelimeyle söylemek güç ve baştan başarısızlığa mahkûm bir iştir. Binlerce ayrıntı bizi beklemektedir. Albert Thibaudet, gerçek alt-üst oluşların akıl düzleminde anlaşılmasının her zaman basit olduğunu iddia etmiştir. Pekiyi öyleyse, bu küçük basit şey, bu etkin yenilik nerede yer almaktadır? Ke-

sinlikle, çok önceden hazırlanan ve bu yüzyılın başından önce bile hiç kimsenin artık tutkularını ve aceleci sonuçlarını kabul etmediği şu tarih felsefesinin iflasının içinde değildir. Zaten ancak şöyle bir taslağı çizilmiş olan bu bilim-tarihin iflasında da değildir. Dün, bilim ancak öngörürse bilim olur denilmekteydi: ya kâhin olacaktı, ya da bilim olmayacaktı. Biz bugün tarih de dahil, hiçbir toplumsal bilimin kehanete yönelik olmadığını ve buna bağlı olarak, eski oyun kurallarına göre hiçbirinin bilimin güzel adını almaya haklarının olmadığını düşünüyoruz. Zaten iyice farkedilmesi gereken bir nokta olarak, kehanet ancak tarihin sürekliliği halinde mümkün olabilirdi. Bunu tüm tarihçiler değilse bile, tüm sosyologlar şiddetle reddetmektedirler. Fakat bu bulanık bilim terimi ve ondan türeyen tüm sahte sorunlar üzerinde tartışmanın ne yararı vardır? Daha klasik, ama çok daha kısır olan tarihte nesnellik ve öznellik tartışması için de aynı durum geçerlidir. Ancak filozoflar belki de alışkanlıktan ötürü olsa gerek, bu konunun üstünde durdukça, hakikiyi inceleyen en şanlı bilimlerin de aynı anda hem nesnel, hem de öznel olup olmadıklarını kendilerin sorma cüretini göstermedikçe, biz de bu tartışmaları yapıp duracağız. Antitez zorunluğuna inanmaktan kolaylıkla vazgeçebilecek olan bizim gibiler, alışılmış yöntem sorunlarımızı memnuniyetle bu tartışmanın dışında bırakacaklardır. Tarihin sorunu ressam ile tablo ve hatta ne kadar cüretkâr bir önerme olarak kabul edilirse edilsin, tabloyla resim arasında değil de, bizzat manzarada, hayatın göbeğinde yer almaktadır.

Hayatın bizzat kendisi gibi, tarih de bize elden kaçan, hareketli, birbirlerine çözülmez bir şekilde dolanmış ve birbiri peşi sıra yüzlerce farklı ve çelişkili çehreye bürünebilen bir sorunlar yumağı olarak gözükmektedir. Bu karmaşık hayata nasıl yaklaşılabilir ve onu kavramak veya en azından ona dair birşeyleri kavramak için onu parçalara nasıl bölmek gerekmektedir? Çok sayıda girişim cesaretimizi daha baştan kırabilir.

Tarihin artık şu veya bu egemen faktörle açıklanmasına inanmıyoruz. Tek yanlı tarih yoktur. Tarihe yalnızca ne çarpışmaları veya uyuşmaları insanların tüm geçmişini belirleyen ırklar mücadelesi; ne ilerleme veya çöküntü unsuru olan güçlü ekonomik ritmler; ne sürekli toplumsal gerilimler; ne Ranke'nin bireyi ve geniş genel tarihi yücelttiğini söylediği şu yaygın ruhanilik; ne tekniğin egemenliği; ne de toplulukların hayatları üzerindeki gecikmeli sonuçlarıyla şu bitkisel ilerleme olan nüfus artışı egemen olmaktadır. İnsan bir başka türlü karmaşıktır.

Fakat çoğu tekile veya hemen hemen tekile indirme konusundaki bu girişimler, bizim tarihsel incelemelerimizde, bir yüzyıldan fazla bir süredir, önceli olmayan bir zenginleşme anlamına gelmişlerdir. Bu girişimler bizi tedricen bireyin ve olayın aşılması yoluna sokmuşlardır; bu aşma çok önceden öngörülmüş, hissedilmiş, ucu gözükmüştür, ama tam olarak ancak bizim karşımızda ortaya çıkmaktadır. Belki de tüm dönüşümleri içeren ve özetleyen belirleyici adım budur. Ama bu böyledir diye, olayların gerçeğini veya bireylerin rolünü inkar etmiyoruz, bu çocukluk olurdu. Üstelik bireyin tarihte çoğu zaman bir soyutlama olduğun farketmek gerekmektedir. Yaşayan gerçek içinde hiçbir zaman kendi üstüne kapanmış bir birey yoktur; bireysel maceraların hepsi de daha karmaşık bir gerçeğe, toplumsalın gerçeğine, sosyolojinin dediği gibi «karşılıklı kesişen» bir gerçeğe dayanmaktadır. Sorun, rastlantılara bağımlı olduğu bahanesiyle bireyseli reddetmek değil, onu aşmak, onu kendinden farklı güçlerden ayırmak, keyfi bir şekilde yüceltilen kahramanların rollerine indirgenmiş bir tarihe tepki göstermeye ilişkin olmaktadır: bütün bu yaratanrılara yönelik tapınılara inanmıyoruz, veya daha basit olarak Treitschke'nin tek yanlı ve gururlu sözüne karşıyız: «İnsanlar tarih yapar». Hayır, tarih de insanları yapar ve onların kaderlerini biçimlendirir, yapanı belirsiz olan, derin ve çoğu zaman sessiz olan bu tarihin belirsiz fakat muazzam alanına yaklaşma zamanı gelmiştir.

Hayat, dünyanın tarihi, tüm özel tarihler kendilerini bize bir olaylar dizisi olarak sunarlar: olaydan, her zaman dramatik ve kısa eylemleri anlıyoruz. Bir çarpışma, devlet adamlarının bir buluşması, önemli bir söylev, başat önemde bir mektup tarihin anlarıdır. Bir gece Bahia'da fosforlu alazları olan parlak bir alev tarafından kuşatılmış olmanın anısını korudum: bu ateşin soluk ışıkları patlıyor, sönüyor, yeniden yanıyor, ama geceyi gerçekten aydınlatamıyorlardı. Olaylar da böyledir: onların saçtıkları ışıkların ötesinde, karanlık egemenliğini sürdürür. Başka bir anı, akıl yürütmemi daha da kısaltmam için bana yardımcı olacaktır. Bundan yirmi yıl kadar önce, Amerika'da çok önceden ilân edilen bir film, benzersiz bir sansasyona yol açmıştı. O zamandan bu zamana hüzün verici bir şekilde Birinci Dünya Savaşı haline gelmiş olan Büyük Savaşa ilişkin ilk hakiki film olduğu söylenmekteydi. Bir saatlik süre içinde bize çatışmaların resmi anlarını yeniden yaşama olanağı, bazıları İngiltere Kralı V. George, diğerleri Belçika Kralı veya İtalya Kralı veya Almanya İmparatoru veya bizim Cmhurbaşkanımız Raymond Poincaré tarafından yapılan elli kadar kıta teftişine katılma olanağı sağlandı. Büyük askeri ve diplomatik toplantıların çıkışında, ünlü ama unutulmuş bir sürü insanın geçidine tanık olma olanağı sağlandı, bu durum sinemanın bu uzakta kalmış yıllardaki kesikli girişimini daha da gerçekdışı ve hayaletlerin geçidi haline getirmekteydi. Gerçek savaşa gelince, o birkaç sinema hilesi ve düzmece patlamayla temsil edilmişti: yani bir dekor.

Hiç kuşkusuz bu örnek de, birşeyler öğretmeye çalışan tüm örnekler gibi aşırıdır. Fakat kroniğin, geleneksel tarihin, Ranke'nin sevgili olayanlatıcı tarihinin bize geçmişe ve insanların alınterine ilişkin olarak sunduklarının çoğu zaman bu dar imgeler olduklarını itiraf ediniz... Işıklar ama, bunların aydınlığı yoktur; olaylar ama, insanlığı kapsamazlar. Bu olayanlatıcı tarihin her zaman «gerçekten cereyan ettikleri haliyle olaylar» deme iddiasına sahip olduğunu kaydediniz.

Ranke bu sözü sarfettiğinde, ona derinlemesine inanmıştır. Gerçekte bu tarih kendini, Ranke'nin içten pazarlıklı tarzı içinde bir yorum, gerçek bir tarih felsefesi olarak sunmaktadır. Bu anlayışa göre, insanların hayatına dramatik kazalar egemen olmaktadır ve bu iş tarih içinde zuhur eden, çoğu zaman kendi kaderlerinin ve bundan da çok bizimkilerin efendisi olan istisnai kişilerin aracılığıyla olmaktadır. Ve Ranke «genel tarih»ten söz ettiğinde, bunun sonuçta bu istisnai kaderlerin kesişme noktasında olduğunu düşünmektedir, çünkü her kahramana başka bir kahraman gerekmektedir. Bunların şaşırtıcı yanılsamalar olduklarını hepimiz biliyoruz. Veya daha adil olmak üzere, bunun dar bir dünya görüşü olduğunu, araştırıla araştırıla ve gündeme getirile getirile bildik hale gelen ve tarihçinin bu dünyanın hükümdarlarını ziyaret etmekten zevk aldığı bir dünyaya bakış olduğunu söyleyelim; üstelik bu dünya tüm içeriğinden kopartırmıştır ve böylece bu alanda çok iyi niyetle tarihin tekdüze, her zaman farklı, ama hep aynı, tıpkı bir satranç oyununun binlerce kombinezonu gibi, sonsuza kadar benzer konuları, her zaman aynı olan duyguları, işlerin ebedi ve acımasız bir şekilde geri dönmelerinin damgası altında gündeme getiren bir oyun olduğuna inanılabilir.

Ödev işte tam da tarihin bu birinci marjını aşmaktadır. Toplumsal gerçeklere *kendilerinde ve kendileri için* yaklaşmak gerekir. Bundan ortaklaşa hayatın tüm geniş biçimlerini, ekonomileri, kurumları, toplumsal mimarileri, nihayet uygarlıkları, özellikle uygarlıkları anlıyorum, yani dünya tarihçilerin hiç kuşkusuz cahili olmadıkları, ama bazı şaşırtıcı öncüler hariç, çoğu zaman tarihçinin çevresinde suç ortaklığı içinde vakit geçirdiği istisnai bireylerin eylemlerini açıklamak için veya sanki açıklamak için konulmuş gibi olan bir dip örtüsü olarak gördükleri tüm gerçekler.

Devasa bakış açısı ve akıl yürütme hataları, çünkü böylelikle uyuşturulmak, aynı çerçevenin içine sokulmak istenilen şeyler de aynı süreye, ne de aynı yöne sahip olan hareketler-

dir; bunlardan bazıları insanların kısa ve elden kaçıp gidiveren hayatlarının zamanıyla bütünleşirken, diğerleri bir günün, bir yılın fazla birşey ifade etmediği, bazen de koca bir yüzyılın sürenin bir anını meydana getirdiği toplumların zamanıyla bütünleşmektedirler. Anlaşılması gereken nokta; tek ve basit bir akışı olan bir toplumsal zaman yoktur; binlerce hızı, binlerce yavaşlığı olan toplumsal bir zaman vardır ve bunun gazetecinin, kronikçinin veya geleneksel tarihin zamanıyla hiçbir ortak yanı yoktur. Böylece ben, uygarlıkların gayya kuyusu gibi derinlikleri, yapısal ve coğrafi çizgiler itibariyle özellikle yavaş olan bir tarihin gerçekliğine inanıyorum. Kuşkusuz uygarlıkların en değerli çiçekleri ölümlüdür, kuşkusuz bunlar önce parlamakta, sonra sönerek başka biçimler altında yeniden çiçeklenmektedirler. Fakat bu kopuşlar sanıldığından çok daha nadir, çok daha aralıklıdırlar ve özellikle bunların hepsi de eşit şekilde tahrip olmamaktadır. Şunu söylemek istiyorum, şu veya bu uygarlık alanında toplumsal içerik, onu komşu uygarlıklardan derinlemesine ayırmayı sürdürecek olan bazı derin yapı çizgilerine zarar vermeden, iki, üç kez tamamen yenilenebilir.

Öte yandan uygarlıkların tarihinden de yavaş, adeta hareketsiz olan bir tarih de, insanların kendilerini taşıyan ve besleyen toprakla olan ilişkilerinin tarihidir; bu hep tekrarlanan, sürmek için tekrarlanan, yüzeyde değişebilen ve değişen, fakat sanki zamanın ısırmalarının ulaşamayacağı bir noktadaymış gibi kendini inatla sürdüren bir diyalogtur.

III

Eğer yanılmıyorsam, tarihçiler bugün yeni bir tarihin, zamanı artık eski ölçülerimize uymayan ağır bir tarihin bilincine varmaktadırlar. Bu tarih kendilerini onlara kolay bir keşif olarak sunmamaktadır. Nitekim her tarih biçimi, kendine tekâbül eden bir allâmelik gerektirmektedir. Acaba

ekonomik kaderlerle, toplumsal yapılarla, uygarlıkların çoğu zaman düşük bir ilgi uyandıran çok sayıdaki sorunlarıyla uğraşan herkesin, XVIII. ve hatta XIX. yüzyılın en tanınmış allâmelerinin çalışmalarının bunların karşısında, bize şaşırtıcı bir kolaylıkta gözüktüğü araştırmaların karşısında bulunduğumu söyleyebilir miyim? Yeni bir tarih ancak, bu yeni sorulara cevap veren muazzam bir belge yığınının gün ışığına çıkartılması halinde mümkündür. Ben tarihçinin alışılmış zenaat türü çalışmasının şu andaki tutkularımıza cevap verebileceğinden bile kuşku duyuyorum. Bunun ortaya çıkartacağı tehlike ve çözümünün gerektirdiği güçlüklerle birlikte, takım çalışması yöntemlerinin dışında herhangi bir kurtuluş yoktur.

Demek ki koskoca bir geçmişin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Şu ortaklaşa hayatların en basit gerçekleri için bile, bitmez tükenmez ödevler kendilerini sunmakta ve dayatmaktadırlar: konjonktürün kısa süreli ekonomik ritmlerinden söz ediyorum. İşte Floransa'da 1580-1585 arasında kesin olarak belirlenmiş oldukça canlı bir gerileme bunalımı, çabucak bir çukur halinde derinleşmiş ve sonra bu çukur aniden dolmuştur. Floransa'da ve çevresinde yapılan araştırmalar bu bunalımın, o tarihlerde Fransa ve Yukarı Almanya'dan ayrılarak ülkelerine dönen ve bazen de dükkânlarını bırakarak Toskana'da toprak alan Floransa'lı tüccarlarınki gibi, oldukça açık izler tarafından işaret edildiklerini göstermişlerdir. İlk bakışta çok açık olan bu bunalıma daha iyi bir teşhis koymak, onu tutarlı fiyat, yerel çalışma vs. dizileriyle saptamak gerekmektedir, ama bu noktaya gelindikten sonra da, bunalımın Toskana'ya mı özgü olduğu, yoksa genel mi olduğu sorunu kendini hemen dayatmaktadır. Bu bunalıma aynı sıralarda Venedik'te ve Ferrara'da da kolaylıkla rastlıyoruz. Fakat acaba bu bunalım ani ısınmasını nerelere kadar duyurmuştur? Kesin alanını bilmeden, doğasını belirleme olanağımız yoktur. Öyleyse tarihçinin tüm Avrupa arşivlerine yolculuklar yaparak, allâmelerin olağan olarak cahili oldukları dizileri araştırması mı gerekmektedir? Bitmez tükenmez bir yolculuk, çün-

kü herşeyi tarihçinin kendinin yapması gerekmektedir. Felâket hiçbir zaman tek gelmediği için, Hind ve Çin'le uğraşan ve XVI. yüzyıldaki değerli maden akımına Uzak Doğu'nun hükmettiğine ve buradan hareketle de dünyanın tümünün ekonomik hayatının ritmini belirlediğini düşünen bu tarihçi, Floransa'nın başının belâda olduğu bu yılların, zaman içindeki çok küçük bir kaymayla birlikte Uzak Doğu'da baharat ve karabiber ticareti alanındaki sıkıntılı yıllara denk düştüğünü kaydetmektedir. Bu ticaret o tarihlerde Portekizlilerin zayıf ellerinden, yeniden becerikli Müslüman tüccarların eline geçmiş ve Hind Okyanusuyla Sonda adalarının bu eski müdavimlerinin ötesinde, Hindli kervancılar aracılığıyla, herşey sonunda İç Asya ve Çin tarafından yutulmuştur. Bu kadar basit alanlardaki araştırma bile kendiliğinden dünya turu yapmaktadır.

Ben de birkaç genç tarihçiyle birlikte, XVI. yüzyılın genel konjonktürünü incelemekle uğraştım ve gelecek günlerde bunları size aktarabileceğimi umuyorum. Bu konuda da dünyanın tümünün kendini dikkatlerimize dayattığını size söylememe gerek var mıdır? XVI. yüzyıl konjonktürü yalnızca Venedik veya Lizbon, Anvers veya Sevilla, Lyon veya Milano değildir, bunlara ilâveten karmaşık Baltık ekonomisi, Akdeniz'in eski ritmleri, Atlantiğin ve İberyalılar ile Çin *jonque*larının Pasifiğinin önemli akımlarıdır ve birçok unsuru da bilhassa atlıyorum. Fakat ayrıca XVI. yüzyıl konjonktürünün aynı zamanda bir yandan XV. yüzyıl ve diğer yandan da XVII. yüzyıl olduğunu da söylemek gerekir; yalnızca fiyatların bütünsel hareketi değil, aynı zamanda bu fiyatların farklı demeti ve karşılaştırılmalarıdır; genel fiyatlar tekil fiyatlardan daha hızlı veya daha yavaş artmaktadırlar. Şarap ve gayrimenkul fiyatlarının diğer hepsinden daha hızlı arttığında kuşku yoktur. Bu da toprağın yeni zenginlerin servetlerini kendine nasıl çekip, emdiğini ve eğer deyim yerindeyse hareketsizleştirdiğini bize gösterecektir. Koskoca bir toplumsal dram. Bu durum aynı zamanda inatçı ve istilacı bağ ve şarap uygar-

lığını da açıklayacaktır: fiyatlar bunun böyle olmasını istemektedirler, böylece Sevilla'dan, Portekiz kıyılarından veya Granada'dan Kuzey yönüne şarap dolu fıçılar taşıyan filolar büyümektedirler; aynı şekilde Brenner geçidi üzerinden Almanya'ya her yıl Friuli ve Venezia'nın yeni şaraplarını ve Montaigne'nin yerinde zevkle tattılığı hoş şarapları götüren şu araba nehirleri, şu *carretoni* de büyümektedir...

Teknikler tarihi; tekniklerin belirsiz, özenli, daima kesintiye uğrayan basit tarihi, çünkü ip çoğu zaman kopmaktadır, veya daha doğrusu sorguya çekilecek belgeleri bulmak aniden olanaksız hale gelmektedir; bu teknikler tarihi de geniş manzaralar sergilemekte, çok geniş sorunlar ortaya koymaktadır... XVI. yüzyılda Akdeniz, blok olarak ele alınan Akdeniz bir dizi teknik dram yaşamıştır. Top o tarihlerde teknelerin dar gövdelerine yerleşmiştir ve ne kadar da yavaş olarak. Teknik sırlar o tarihlerde Yukarı Nil ülkelerine veya Orta Doğu'nun içlerine aktarılmıştır. Bunun her seferinde sert sonuçları olmuştur... Gene o tarihlerde başka, ama daha sessiz bir dram, tekne tonajlarında yavaş ve ilginç bir azalmayla birlikte ortaya çıkmıştır. Gemi gövdeleri giderek daha ölçülü ve hafif hale gelmektedir. Venedik ve Raguza büyük gemilerin vatanıdır; onların yük teknelerinin su çekimi bin ton ve yukarısına çıkmaktadır. Bunlar denizin büyük yüzer gövdeleridir. Fakat kısa bir süre sonra her yerde deniz devlerine karşı Rum, Provence, Marsilya ve Kuzeyin küçük teknelerinin zaferi belirginleşmektedir. Marsilya'da *tartane*ların, *seate*lerin, minik teknelerin zafer saati çalmıştır. Bu kayıkları avuçta tutmak mümkündür; bunlar yüz tonu nadiren aşmaktadırlar. Fakat bu cep tekneleri kendilerini iş başında kanıtlamaktadırlar. En küçük rüzgârdan yararlanıp yol almakta; tüm limanlara girmekte; birkaç günde, birkaç saatte yükleme yapmaktadırlar; oysa Raguza gemileri yüklerini yutabilmek için haftalar ve aylar harcamaktadırlar.

Bu büyük Raguza yük gemilerinden biri talih eseri, hafif Marsilya teknelerinden birini yakalarsa, yüklerine el koy-

makta ve mürettabatı denize attıktan sonra, rakip tekneyi bir an içinde yok etmektedir, bu cins olaylar büyük ile küçük arasındaki mücadeleyi bir an için aydınlatmaktadırlar. Fakat bu çatışmanın İç Deniz'le sınırlı olduğunu düşünürsek hata ederiz. Büyükler ve küçükler dünyanın yedi denizlerinde sürtüşmekte ve birbirlerini yenmektedirler. Bunların Atlantik'teki mücadelesi, yüzyılın en büyük mücadelesidir. İberyalılar İngiltere'yi istila edecekler midir? Bu, Yenilmez Armada varken ve sonrasında sorulan sorudur. Kuzeyliler İberya yarımadasını ısıracaklar mıdır ve Cadiz seferi veya İberya İmparatorluğunu ısıracaklar mıdır ve Drake ile Cavendish'in ve birçok başkalarının seferleri... İngilizler Manş'ı, İberyalılar Cebelitarık'ı tutmaktadırlar... Bu üstünlüklerden hangisi daha avantajlıdır? Fakat esas olarak Portekiz *caraca*ları mı, ağır İspanyol kalyonları mı, yoksa ince kuzey yelkenlileri mi üste gelecektir, bir yanda 1.000 ton, diğer yanda 200, 100, bazen de 50 ton? Çoğu zaman eşitsiz olan bu mücadele, bu İberya devlerinden birini bir Lilliput tekneleri bulutu tarafından kuşatılmış olarak gösteren, o dönem gravürlerinde canlandırılmıştır. Küçükler büyüğü bunaltmakta, darbeleriyle çökertmektedirler. Onu ele geçirdiklerinde altın, değerli taşlar, birkaç baharat kolisini almakta, sonra da muazzam ve yararsız tekneyi yakmaktadırlar... Ama acaba tarihin son sözü bu fazlasıyla açık özet midir? İberya'nın direnmesi sürdüyse, bunun nedeni Cenevizlilerin ifadesiyle, Antillere giden kalyon konvoylarının Tanrının rehberliğinde hiç kazaya uğramadan hedeflerine varmaları ve oradan gümüş yüklü olarak geri dönmeleridir; bu da Yeni Dünya madenlerinin İberyalı efendilerinin hizmetinde kaldıklarını göstermektedir... Geziler tarihi, bizatihi bir tarih değildir. Onu çevreleyen ve destekleyen diğer tarihlerin arasındaki yerine yerleştirilmesi gerekmektedir. Böylece gerçek açığa çıkmayı reddetmemekte, ama bizden bir kez daha saklanmaktadır.

Tekrarlıyorum, her sorun daha işin başında karmaşıklaşmakta, yüzeyde ve enlemesine genişlemekte, sürekli olarak

yeni uğraş ufukları açmaktadır. Bunu size, bu yıl dersler esnasında sözünü edeceğim ve sizin de kuşkulandığınız gibi yalnızca XVI. yüzyılın hesabına yazılamayacak olan, bu yüzyılın imparatorluk tutkusu konusunda anlatma olanağım olacaktır. Hiçbir sorun, asla tek bir çerçevenin içine girmemektedir.

Eğer ekonomi ve teknik alanından ayrılarak uygarlıklar alanına girilecek olursa; eğer bir veya iki yüzyıl içinde derin kırıklar haline gelen ve onların ötesinde insanların hayat ve ahlâkına ilişkin herşeyin değiştiği şu sinsi, adeta göze gözükmeyen çatlaklar düşünülecek olursa; ortaya çıkmakta yavaş olan ufuk genişlemekte ve daha da yoğun bir şekilde karmaşıklaşmaktadır. Genç bir İtalyan tarihçi sabırlı araştırmaların arkasından, ölüm fikrinin ve ölümün zihinde canlandırılma tarzının XV. yüzyılın ortasına doğru tamamen değiştiği duygusuna sahip olmuştur. O sıralarda derin bir çukur açılmıştır; öte dünyaya yönelik, göksel –ve sakin– bir ölümün yerine, her insanın (ruhu ve adeta bedeninin tamamı) önceden fazla kasılmadan geçtiği, ardına kadar açık bir kapı olan öte dünyaya yönelik, huzurlu ölüm yerine, daha o sıralarda bile aklın ilk belirtilerini taşıyan insani bir ölüm geçmiştir. Bu tutku-tartışmayı kötü özetliyorum. Fakat gerçek yüzünü göstermekte yavaş olan bu yeni ölüm, karmaşık Ren ülkelerinde çok daha önceden doğmuş veya doğuyora benzemiştir; bu da işte araştırmayı yönlendirmekte ve bizi uygarlıkların şu sessiz, ama emredici tarihiyle temasa geçirmektedir. Bu durumda Reformasyon hareketinin alışılmış dekorunun ötelerine yelken açacağız, tabii ki bu işi alacağımız tedbirlerden ve yürüteceğimiz sabırlı araştırmalardan ötürü elyordamıyla yapacağız. Müminler için yazılmış kitapları ve vasiyetnameleri okumak, kutsal alana ilişkin belgeleri toplamak veya belgelerin saklandığı arşivleri iyi koruyan kentlerdeki, örneğin Venedik'teki şu adetlerin denetimine yönelik olan ve değerini belirlemenin olanaksız olduğu «kara arşivler»i, *Inquisitori contra Bestemmie*'yi elden geçirmek gerekecektir.

Fakat bildiğiniz üzere, bu yeni malzemelerin gerekli ve bitmez tükenmez ayıklanması işine sığınmak yeterli değildir. Bu malzemeleri yöntemlere tabi kılmak gerekmektedir. Hiç kuşkusuz bu yöntemler, hiç değilse bazıları bugünden yarına değişmektedirler. Ekonomi, istatistik alanlarındaki yöntemlerimizin değerlerini on veya yirmi yıl içinde kaybetmeleri büyük bir olasılıktır, tabii bunun ardından sonuçlarımız tartışılacak, yere çalınacaktır; herşeyi kısaca söylemek üzere, nisbeten yakın tarihli malzemelerin kaderi bunun böyle olacağını bize göstermektedir. Bu bilgileri, bu malzemeleri ayrıca ayağa kaldırmak, onları insanların ölçüsünde yeniden düşünmek ve eğer mümkünse, hayata onların kesinliklerinin ötesinde yeniden bakmak gerekmektedir: hayatın güçlerinin birbirlerine nasıl bağlandıklarını, nasıl dirsek temasında olduklarını veya sürtüştüklerini ve ayrıca bunların azgın sularını çoğu zaman birbirlerine nasıl kattıklarını göstermek söz konusudur. Yani herşeyi tarihin genel çerçevesi içinde yerli yerine oturtmak için, zorluklara, temel çelişki ve zıtlıklara rağmen, aynı zamanda hayatın da birliği olan tarihin birliğine saygı duyulması için herşeyi yeniden kavramak gerekmektedir.

Bunlar çok ağır görevlerdir diyeceksiniz. Hep mesleğimizin güçlükleri düşünülmektedir; onları inkâr etmeden, acaba bir kez olsun tarihin yeri doldurulamaz kolaylıklarını işaret etmek mümkün değil midir? Bir ilk incelemeden, tarihsel bir konunun oluşumuna ilişkin esas unsuru ortaya çıkartamaz mıyız? Mücadele halindeki güçlerden hangilerinin üste geleceğini önceden biliyoruz; önemli olayları, «sonuçları olacak olanları», geleceğin sonunda kendilerine teslim edilecek olanlarını önceden farkedebiliyoruz. Muazzam bir ayrıcalık! Güncel hayatın birbirine karışmış olan olaylarının içinden kim bu kadar kesin bir şekilde, sürekli olanla geçici olanı ayırabilir? Oysa bu ayırım toplumsal bilim araştırmalarının kalbinde, bilginin kalbinde insanın kaderlerinin kalbinde, insanın başat sorunları alanında yer almaktadır. Biz tarihçiler bu tar-

tışmaya kolayca dahil olduk. Örneğin, sosyologların tartıştıkları toplumsal kaderin sürekliliği ve süreksizliğine ilişkin muazzam sorunun en başta bir tarih sorunu olduğunu kim inkar edebilir? Eğer büyük kopuşlar insanlığın kaderlerini parçalara bölüyorlarsa, eğer herşey kopuşların ertesinde yeni tarihlerle yeniden ayağa dikiliyorsa ve hiçbir şey artık dünkü alet veya düşüncelerimizle açıklanamıyorsa, demek ki bu kopuşların gerçeği tarih alanında yer almaktadır. İnsanların hayatının çeşitli tüm zamanları arasında istisani ve kısa buluşmalar olmuş mudur, olmamış mıdır? Bu bize ait devasa bir sorudur. Her yavaş ilerleme birgün sona erer, gerçek devrimlerin zamanı aynı zamanda güllerin açtığını gören zamandır da.

IV

Tarih hayatın bizzat kendi tarafından, herhalde tehlikeli olan bu kıyılara sürüklenmiştir. Daha önce de söylediğim üzere, hayat bizim okulumuzdur. Ama onun derslerini almakta ve onları anladıktan sonra sonuç çıkartmakta tek başına değildir. Tarih fiili durumda herşeyden önce, şimdiki zamanın konjonktürlerine ondan daha fazla duyarlı olan genç insan bilimlerinin muzaffer ilerlemesinden yararlanmıştır. Elli yıldan beri bir dizi emperyalist insan biliminin doğduğunu, yeniden doğduğunu veya serpildiğini gördük ve bunların gelişmesi biz tarihçiler için, her seferinde şoklar, karışıklıklar, sonra da muazzam zenginleşmeler anlamına gelmiştir. Tarih bu yakın tarihli gelişmelerden herhalde en fazla yarar sağlayan disiplindir.

Tarihin coğrafyaya veya siyasal iktisada veyahut da sosyolojiye olan borçlarını uzun uzadıya anlatmaya gerek var mı? Tarih için en verimli eserlerden biri, belki de hepsinin en verimlisi, tarih kökenli ve yönelim gereği coğrafyacı olan Vidal de la Blache'ın eseri olmuştur. Ernest Lavisse'in Büyük

Fransa Tarihi'nin eşiğinde, 1903'te yayınlanmış olan *Fransa Coğrafyasının Tablosu*'nun yalnızca Fransız coğrafya okulunun değil, aynı zamanda Fransız tarih okulunun da başat eserlerinden biri olduğunu memnuniyetle söyleyeceğim. İktisatçı haline gelen filozof François Simiand'ın başat eserine de tarihin neler borçlu olduğunu bildirmek için tek bir söz yeterlidir ama ne yazık ki Simiand'ın sesi burada, Collège'de çok kısa bir süre boyu duyulabilmiştir. Onun insanların maddi hayatının bunalımlarına ve ritmlerine ilişkin olarak keşfettikleri, şu son yirmi yıl boyunca tarihe yapılan en yeni katkı olan, Ernest Labrousse'un parlak eserini mümkün kılmışlardır. Uygarlık tarihinin, Collège de France'ın gerçek şan kaynaklarından biri olmuş olan Marcel Mauss'un prestijli öğretisinden neler kapmış olabileceğini düşününüz. Biz tarihçilere uygarlıkları mübadeleleri ve ufalanabilir yanlarıyla incelemeyi, uygarlıkları günün yıldızlarının fazlasıyla hizmetinde olan dünkü tarihçiliğin aşırı şişirdiği şu mükemmellik ve nitelik alanının dışıdaki ilkel gerçekleri içinde izlemeyi ondan daha iyi kim öğretebilmiştir? Son olarak da, Georges Gurvitch'in sosyolojisinin, kitaplarının ve hepsinden fazlası parlak sohbetlerinin bana kişisel olarak sağladığı malzemelerini ve yeni yönelimleri zikredeceğim.

Tarihin bu son yılları boyunca komşularının kazanımları ve gıdalarıyla nasıl zenginleştiğini açıklamak için örnekleri artırmaya gerek yoktur. Tarih kendine gerçekten yeni bir beden inşa etmiştir.

Fakat eğimlileri, bazen de hayranlıkları tarafından işgâl altında tutulan tarihçilerin kendilerini de ikna etmek gerekmekteydi. Bir kuşağın tümünün güçlü ve zengin geleneklerin etkisinde kalarak, entellektüel bir devrimin yararlı zamanının, ona katılmadan ıskaladığı sıklıkla olmaktadır. Ama ne mutlu ki, adeta her seferinde birkaç kişinin daha hassas, kendi zamanlarının bu yeni düşünce akımlarını algılamaya daha yatkın oldukları da olmaktadır. *Annales d'histoire économique et sociale* dergisinin 1929'da Strasbourg'da Lucien Febv-

re ve Marc Bloch tarafından kurulmasının Fransız tarihçiliği için belirleyici bir an olduğu aşikardır. Onlardan hayranlık ve minnetle söz etmeme izin verilsin, çünkü benim ikinci kuşaktan bir işçisinden ibaret olduğum, yirmi yıllık çaba ve başarılarla zenginleşmiş bir eser söz konusudur.

Bugün bu hareketin kökeni itibariyle güçlü özgünlüğünü vurgulamak ve anlamaktan daha kolay birşey yoktur. Lucien Febvre genç dergisinin başına şöyle yazmıştı: «tarihçiler geçmişin belgelerine etkinlikleri kanıtlanmış, eski yöntemlerini uygularlarken, sayıları giderek artan insanlar bazen ateşli bir şekilde olmak üzere, faaliyetlerini çağdaş toplum ve ekonomilerin incelenmesine tahsis etmektedirler... Tabii ki bunlardan herbiri meşru bir uzmanlık alanında çalışıyorsa, kendi bahçesini çalışkan bir şekilde işliyorsa ve gene de komşusunun eserini izlemeye çalışıyorsa, bundan daha iyi birşey olamaz. Fakat duvarlar o kadar yüksektir ki, çoğu zaman hiçbir şey görmek mümkün olamamaktadır. Oysa bu çeşitli gruplar arasındaki entellektüel alışverişler daha sık olabilseydi, yöntem ve olayların yorumlanması konusunda ne kadar değerli öneriler, ne kadar büyük kültür kazanımları, sezgiler alanında ne gelişmeler olurdu. Tarihin geleceği buradadır ve tabii yarım tarih olacak olayların doğru anlaşılmasına dayalıdır. Biz bu korkunç kopukluklara karşı çıkmak istiyoruz...»

Henüz tüm tarihçileri teker teker ikna edememiş olan, ama onlar isteseler de istemeseler de genç kuşağın tümünü damgalamış olan bu sözleri büyük bir memnuniyetle tekrarlıyoruz. İsteseler de istemeseler de, çünkü güçlü olan herşey gibi *Annales* de sağlıklı heyecanlar ve inatçı husumetlerle karşılaşmıştır, ama mesleğimizin mantığı, olguların gerçeği ve araştırmanın en yeni alanlarında olmanın ayrıcalığı –bu araştırma maceracı olsa bile– ondan yanadırlar, hep ondan yana olmuşlardır.

Burada bir tarihçi topluluğunun önünde, bu uzun ve çok yönlü mücadeleden söz etmeme gerek yoktur. Herkesin tanıdığı, ünlü öncelimin eserinin genişlik ve çeşitliliğinden söz et-

meme de gerek yoktur: herkes Lucien Febvre'in *II. Philippe ve Franche-Conté; Toprak ve İnsanın Evrimi; Ren, Luther*'ini, *Rabelais ve XVI. yüzyılda dinsel inançsızlık* adlı kitabını ve en son tarihli olan, şu *Margueritte de Navarre* hakkındaki nitelikli incelemesini bilir. Buna karşılık, kendi zamanının düşüncesine ve tartışmalarına en büyük entellektüel ve insani katkısını oluşturduklarını hiç tereddüt etmeden söylediğim sayılamayacak kadar çok makalesi ve mektubunun üzerinde duracağım. Tüm konuları, tüm tezleri, tüm bakış açılarını işte bu alanda özgürce ele almış ve bunu öylesine bir keşfetme ve keşfettirme sevinciyle yapmıştır ki, ona gerçekten yaklaşabilenlerin hiçbiri bunun karşısında duyarsız kalamamıştır. Onun tarafından böylelikle ortaya atılan bütün düşüncelerin tam hesabını kimse çıkartamaz ve biz de ona bu hızlı yolculukların hepsinde katılamadık.

Açıkçası, onun dışındaki hiç kimse, tarihin komşu toplumsal bilimlerle çatışma ve uyumlarının arasındaki yolumuzu saptamaya ehil olamazdı. Mesleğimiz ve etkinliği konusundaki özgüven duygusunu bize ondan daha iyi kimse veremezdi. Makalelerinden birinin başlığı «Yaşasın Tarih» idi; güzel bir başlık ve bir program. Tarih onun için asla kısır bir allâmelik, bir cins sanat için sanat, kendi kendine yeterli bir allâmelik olmamıştır. Tarih ona her zaman, sadece biz tarihçilerin kullanmasını bildiğimiz ve o olmasaydı ne geçmiş veya şimdiki zaman toplumlarının, ne de bireylerin hayatın edasına ve sıcaklığına sahip olabilecekleri şu değerli, ince ve karmaşık koordinattan -zaman- hareketle, insanın veya toplumsalın bir açıklaması olarak gözükmüştür.

Lucien Febvre'in bütünler, insanın her cepheden görülen toplam tarihi karşısında tamamen hassas kalmayı sürdürürken, tarihin yeni yeni olanaklarını berrak bir şekilde kavramışken, aynı zamanda bir hümanistin incelmiş kültürüyle, her bireyin zihinsel macerasında özel ve yegâne olan şeyi hissetme ve ifade etme yeteneğini de korumuş olması, Fransız tarihçiliği için hiç kuşkusuz bir lütûf olmuştur.

Toplumsal bir tarihin tehlikesini hepimiz farkediyoruz: insanların hayatının derin hareketlerinin seyri esnasında, kendi hayatıyla, kendi kaderiyle mücadele halinde olan her insanı unutmak; her bireyin her zaman telâfisi mümkün olmayan bir kişi olduğunu unutmak, belki de inkâr etmek. Çünkü tarihin oluşunu içinde birkaç kişiye haksız olarak verilen büyük rollere karşı çıkmak, tabii ki bireyin birey olarak yüceliğini inkâr etmek ve bir insanın başka bir insanın kaderinin üzerine eğilmesinin yararını görmezden gelmek demek değildir.

Biraz önce de söylediğim gibi, en büyükleri de dahil, insanlar bize tarih alanındaki öncellerimizden daha serbest olarak gözükmemektedirler, fakat bunların hayatlarına duyulan ilgi bu nedenle azalmamış, tersine artmıştır. Ve güçlük ilkeler düzleminde, bireysel tarihin zorunluğunu toplumsal tarihle uyuşturmak değildir; güçlük her ikisini aynı anda hissedebilme yeteneğine sahip olabilmekte ve birine tutkuyla bağlanırken, diğerine burun kıvırmamaktadır. Lucien Febvre tarafından ortaklaşa kaderler yoluna sokulan Fransız tarihçiliğinin, zirvedeki zihinlere karşı olan ilgisini bir an için bile kaybetmemiş olması bir vakıadır. Lucien Febvre Luther'in, Rabelais'nin, Michelet'nin, Proudhon'un, Stendhal'in çevrelerinde tutkuyla ve inatla yaşamıştır; bu gerçek prenslerin arkadaşlığından hiçbir zaman vazgeçmemiş olması onun özgün yanlarından biridir. Çok özel olarak onun en parlak kitabı olan *Luther*'i düşünüyorum ve burada onun bir an için, gerçekten özgür, kendi kaderine ve tarihin kaderine egemen olan bir kişiyi istemiş olmasından kuşkulanıyorum. Ama onu yalnızca isyankâr ve yaratıcı hayatının ilk yıllarından, Almanya'nın ve yüzyılın kaderinin onun üzerine artık sarsılmaz bir şekilde kapandığı güne kadar izlemiştir.

Bu şiddetli zihinsel tutkunun Lucien Febvre'i herhangi bir çelişkiye sürüklemiş olduğunu sanmıyorum. Tarih onun için muhteşem bir şekilde açık bir girişim olarak kalmıştır. Febvre aslında doğal olmasına rağmen, yeni zenginliklerin demeti-

ni bağlama arzusuna hep direndi. İnşa etmek her zaman kendini kısıtlamak demek değil midir? Ve işte eğer yanılmıyorsam, bizim kuşaktan tüm büyük tarihçiler, en büyükleri ve bu nedenle en güçlü şekilde bireyselleşmiş olanları kendilerini onun düşüncesinin ışıklarında ve atılımı içinde rahat hissetmişlerdir. March Bloch'un, Georges Lefebvre'in, Marcel Bataillon'un, Ernest Labrousse'un, André Piganiol'ün, Augustin Renaudet'nin herbiri kendi tarzında başat olan eserlerini nelerin zıtlaştırdığını vurgulamama gerek yoktur. Bütün bu eserlerin önce kapı aralığından şöyle bir görülen, sonra da bundan yirmi yıl kadar önce bilinçli bir şekilde yayılmaya başlanan bu tarihle hiçbir çaba olmadan uyuşmaları garip değil midir?

Belki de bugünkü Fransız tarih okulunun gücünü veren bu olanaklar demetidir. Fransız Okulu? Bir Fransız bu sözü telâffuz etmeye ancak cüret edebilmektedir ve bu sözü bir daha etmeye tereddüt etmektedir. Ama durumumuz dışarıdan bu kadar karmaşık gözükmemektedir. Genç bir İngiliz profesörü yakınlarda şöyle yazmaktaydı: «Eğer tarih çalışmalarımıza yeni bir ilham gelecekse, bu bize çok olası olarak Fransa'dan gelebilir: Fransa bu yüzyılda, Almanya'nın geçen yüzyılda oynadığı rolün benzerini oynuyora benzemektedir...» Bu cins yargıların bize cesaret verdiğini ve iftihar duygusu uyandırdığını söylemenin gereği var mıdır? Bu yargılar bize aynı zamanda olağanüstü bir sorumluluk yükü, ona lâyık olamama kaygısı da vermektedirler.

Konferansımın sonunda sanki biraz rastlantısal olarak karşılaşıyormuşum gibi gözüken bu endişeden bana, daha ilk sözümü telâffuz etmeden önce bile eşlik ettiğini iyi biliyorsunuz. Kim sizin aranızda yer alırken kendinden kaygı duymazdı ki? Ne mutlu ki gelenek iyi bir danışmandır, en azından üç tane sığınak sunmaktadır. Bunlardan bir tanesi konferans metninin okunmasıdır; itiraf ediyorum ki, hayatımda ilk kez konferansımı okuyorum, bu benim rahatsızlığımı yeteri kadar belirtmiyor mu? Bir programın arkasına, en önem verdiği fikirlerinin gerisine saklanmak: kuşkusuz perde bizi iyi

saklayamaz. Son olarak da, kendini daha az yalnız hissetmek için dostluklarını ve sempati duyduklarını anmak. Bu sempati ve dostluklar minnettar anılarının içinde her zaman mevcutturlar. Bundan onbeş yıl kadar önce çağrıldığım Yüksek İncelemeler Okulu'ndaki büyüğüm veya akranım meslekdaşlarımın sempatilerinin eksikliğini hiç çekmedim, özellikle sayelerinde öğrencilerimizin gençliklerini tanıma zevkini tattığım Sorbonne'da. Çok aziz diğer meslekdaşlarım burada da üzerime titriyorlar.

Bu konuma Augustin Renadet ve Marcel Bataillon'un fazlasıyla büyük teveccühleriyle geldim. Hiç kuşkusuz, kusurlarıma rağmen XVI. yüzyılın dar vatanına mensup olduğumdan ve Augustin Renaudet'nin İtalya'sıyla, Marcel Bataillon'un İspanya'sını çok sevdiğim ve hâlâ da katıksız bir şekilde sevmekte olduğum için. Onlara nazaran bir gece ziyaretçisi olmamı kaale almadılar. II. Felipe'nin İspanya'sı artık Erasmus'unki değildir, Tiziano'nun veya Caravaggio'nun İtalya'sı artık kendini aydınlatma konusunda Muhteşem Lorenzo'nun ve Michel-Angelo'nun Floransa'sının unutulmaz ışıklarına sahip değildir... XVI. yüzyılın akşamı! Lucien Febvre 1560'tan sonra insanların hüzünlü olduklarından söz etmeyi adet edinmişti. Evet hüzünlü insanlar, bu insanlar hiç kuşkusuz tüm darbelere, tüm sürprizlere, diğer insanların ve kaderin tüm ihanetlerine, tüm acı çekmelere, tüm gereksiz devrimlere teslim edilmişlerdi. Etraflarında ve bizzat kendilerinde bir sürü bitmez tükenmez savaş. Heyhat, bu hüzünlü insanlar bize kardeşlerimiz kadar benzemektedirler.

Sevgili meslekdaşlarım, 1933'te yeniden kurulan modern uygarlık tarihi kürsüsü sizin sayenizde korunacaktır ve onun sürekliliğini sağlama şerefi de bana düşmektedir. Bu çok ağır bir şereftir. Dostluklar, sempatiler, iyi niyet, insanın kendi derinliklerinde duyduğu işine dört elle sarılma arzusu, onun kitaplarının kıyısında, bizatihi yorulmaz düşüncesinin izinde tanımladığım muazzam ödevin bugün bile ona dayandığı bir insanın, aslında sessiz kaldığına hiçbir zaman inanmama-

mızın gerektiği Jules Michelet'nin sesinin, bu kurumun şanı için onun aracılığıyla yeniden yıllar boyunca duyulduğu büyük ve sevgili Lucien Febvre'imizin halefi olamayacağımdan tamamen bilinçli olarak ve sahte bir tevazu göstermeden kuşku duymamı engellememektedirler.

II/ TARİH VE DİĞER İNSAN BİLİMLERİ

TARİH VE TOPLUMSAL BİLİMLER

UZUN SÜRE[1]

İnsan bilimlerinin genel bir bunalımı söz konusudur: bunların hepsi de yalnızca yeni bilgilerin yığılmasından ve akıllıca örgütlenmesinin yapılmayı beklediği ortaklaşa bir çalışma gerekliliğinden olsa bile, kendi gelişmelerinden bunalmış durumdadırlar; bunların hepsi de isteseler de, istemeseler de içlerinden en çevik olanlarının kaydettikleri gelişmelerden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmişlerdir, ancak artık onlara çerçeve olarak hizmet edemeyecek gerici, sinsi bir hümanizmayla gene de mücadele halinde kalmaktadırlar. Bunların hepsi de diğerlerine nazaran daha büyük veya daha düşük bir berraklıkla, bugün gerekli açılımı tahmin edilen eski ve yeni araştırmaların devasa bütünü içindeki yerleriyle uğraşmaktadırlar.

İnsan bilimleri bu güçlüklerden ek bir tanımlama çabasıyla mı, yoksa fazladan bir keyifsizlikle mi çıkacaklardır? Belki de bu konuda yanılsama içindedirler, çünkü (çok eski temcit pilavlarına veya sahte sorunlara geri dönme pahasına) bugün amaçlarını, yöntemlerini, üstünlüklerini tanımlama işiyle dün olduğundan daha fazla meşgûldürler. İşte onları birbirlerinden ayıran veya ayırmayan veyahut doğru dürüst ayıra-

1 *Annales E.S.C.*, no. 4, Ekim-Aralık 1958, Tartışmalar ve Kavgalar, s. 725-753.

mayan sınırların üzerinde hırsla kavgaya tutuşmuşlardır. Çünkü bunların herbiri aslında kendi evinde kalmanın veya oraya geri dönmenin hayalini kurmaktadır. Bazı tekil bilginler yakınlaştırma işini örgütlemeye girişmektedirler: Claude Lévi-Strauss[2] «yapısal» antropolojiyi lenguistik tarafından geliştirilen usullere doğru, «bilinçsiz» tarih ufuklarına doğru ve «niteliksel» matematiğin çocuksu emperyalizmine doğru itmektedir. Antropolojiyi, siyasal iktisadı, lenguistiği ... *iletişim bilimi* adı altında birbirlerine bağlayacak bir bilime yönelmektedir. Ama kim sınırların bu aşılmasına ve bu gruplandırmalara hazırdır? Bizzat coğrafya, bir hayır veya bir evet uğruna tarihten kopabilir!

Ama adaletsiz olmayalım; bu kavgaların ve bu redlerin bir yararı vardır. Yeni merakların kökeninde zorunlu olarak, kendini başkalarına karşı kanıtlama arzusu bulunmaktadır: diğerini inkâr etmek, onu zaten tanımaktır. Bundan da fazlası, toplumsal bilimler bunu açıkça istiyor olmamakla birlikte, kendilerini birbirlerine dayatmakta, herbiri toplumsalın bütününün «toplamı»nı kavrama eğilimine girmektedir; herbiri kendi evinde oturduğunu sanırken, komşusunun sınırlarını çiğnemektedir. İktisat kendini kuşatan sosyolojiyi keşfetmekte, tarih –herhalde insan bilimlerinin en az yapılanmış olanı– çok sayıdaki komşularının verdikleri tüm dersleri kabul etmekte ve bunları yansıtmaya gayret etmektedir. Böylece çekincelere, muhalefetlere sakin cehaletlere rağmen bir «ortak pazar»ın kuruluş taslağı çizilmektedir, daha sonra her bölümün belli bir süre için çok daha dar kişisel bir yola girecek olmasına rağmen, gelecek yıllarda bu ortak pazar denenmeye değer birşey olacaktır.

Ama herşeyden önce birbirimize yaklaşmamız gerekmektedir, bu acil bir işlemdir. ABD'de bu birleşme günümüz dünyasının kültürel alanlarında, *area studies* olarak ortaklaşa araştırmalar biçiminde ortaya çıkmaktadır; bu iş herşeyden

2 *Anthropologie Structurale*, Paris, Plon, 1958, *passsim* ve özellikle s. 329.

önce bir *social scientists* takımı tarafından, bu çağın siyasal devleri üzerinde yürütülmektedir: Çin, Hind, Latin Amerika, ABD. Bunları tanımak hayati bir sorundur! Öte yandan bu tekniklerin ve bilgilerin ortak hale getirilmesi sırasında, bu işe katılanların hiçbirinin kendi özel çalışmasına saplanıp kalmaması, daha dün olduğu gibi diğerlerinin söyledikleri, yazdıkları ve düşündükleri konusunda kör veya sağır kalmaması gerekir! Bunun dışında, toplumsal bilimlerin biraraya toplanmasının tam olması; en eski olanlarının, fazla vaatkâr olan, ama bunları yerine getirmeye o kadar da ehil olmayan en yenilerin uğruna feda edilmemeleri gerekir. Örneğin, bu Amerikan girişimlerinde coğrafyaya hemen hiç yer verilmemekte, tarihe ise çok düşük bir alan tanınmaktadır. Ve zaten hangi tarih söz konusudur?

Disiplinimizin son yirmi veya otuz yıl içinde tanık olduğu bunalımlardan, diğer toplumsal bilimler hemen hiç haberdar değillerdir ve eğilimleri hem tarihçilerin çalışmalarını, hem de tarihin toplumsal gerçeğinin iyi bir hizmetkârı, ama beceriksiz bir satıcısı olduğu yanını görmezden gelme yönündedir: toplumsal gerçeğin bu yanını şu toplumsal süre; yalnızca geçmişin özü olarak kalmayıp, aynı zamanda güncel toplumsal hayatın kumaşı da olan, insanların hayatının şu çoklu ve çelişkili zamanları meydana getirmektedir. Bu durum tüm insan bilimleri arasında ortaya çıkan tartışmada tarihin önemini, yararını veya daha doğrusu mesleğin kendinden, tarihçinin tekrarlanan gözleminden ortaya çıkan süre diyalektiğinin önemini ve yararını vurgulamanın bir nedenini daha oluşturmaktadır, çünkü bize göre toplumsal gerçeğin merkezinde, an ile yavaş akan zaman arasındaki canlı, samimi ve sonsuza kadar tekrarlanan bu zıtlıktan daha önemli hiçbir şey yoktur. İster geçmiş, ister güncellik söz konusu olsun, insan bilimlerinin ortak metodolojisi açısından bu toplumsal zamanın çoğulluğu karşısında oluşacak bir bilinç vazgeçilmez niteliktedir.

Demek ki tarihten, tarihin zamanından uzun uzadıya söz edeceğim. Bu sözlerim bu derginin okuyucuları olan, bizim

araştırma alanlarımızdaki uzmanlaşmış kişilerden çok, insan bilimlerindeki komşularımız iktisatçılar, etnograflar, etnologlar (veya antropologlar), sosyologlar, psikologlar, dilciler, nüfusbilimciler, coğrafyacılar, hatta toplumsal matematikçiler veya istatistikçilere yönelik olacaktır. Biz bütün bu komşularımızı yıllar boyunca, deneyleri ve araştırmaları itibariyle izledik, çünkü tarihin onların peşine takılarak veya onlarla temas ederek daha da aydınlandığını düşündük (ve hâlâ öyle düşünüyoruz). Herhalde bizim de onlara verecek bazı şeylerimiz vardır. Tarih alanındaki yakın tarihli deney ve girişimlerden, zamanın çoğulluğu ve uzun zamanın istisnai değerleri konusunda, giderek kesinleşen bir kavram çıkmaktadır (bilinçli veya bilinçsiz, kabul edilmiş olarak veya olmayarak). Bu kavram, komşularımız olan toplumsal bilimleri tarihin kendinden –binbir suratlı tarih– daha fazla ilgilendirmek durumundadır.

I
TARİH VE SÜRELER

Her tarihsel çalışma geçmiş zamanı bölümlere ayırır, onun kronolojik gerçekleri arasından, az veya çok bilinçli tercih ve önceliklere göre seçim yapar. Kısa zaman, birey, olay karşısında dikkatli olan geleneksel tarih bizi uzun zamandan beri hızlı, dramatik, kısa soluklu anlatısına alıştırmıştır.

Yeni iktisadi ve toplumsal tarih, devrevi salınımı araştırmasının ön cephesine koymakta ve bunun süresi üzerinde durmaktadır: bu tarih serapla, aynı zamanda fiyatların iniş ve çıkışlarıyla ilgilenmektedir. Böylece bugün anlatının (veya geleneksel «konuşma»nın) yanı sıra, geçmişi gündeme geniş dilimler, onar, yirmişer veya ellişer yıllık dilimler halinde getiren bir konjonktür anlatısı bulunmaktadır.

Bu ikinci konuşmanın iyice ötelerinde, daha uzun soluklu, bu kez çapı yüzyıllık olan bir tarih bulunmaktadır: uzun, hat-

ta çok uzun sürenin tarihi. Bu formül iyi de olsa, kötü de olsa bile bu benim, olaysal tarihi Paul Lacombe'tan sonra ilk vaftiz edenlerden biri olan François Simiand'ın işaret ettiğinin tersini ifade etme konusunda alışık olduğum bir ibare haline gelmiştir. Bu formüllerin pek önemi yoktur; tartışmamız her halükârda birinden diğerine, zamanın bir kutbundan ötekisine, anlık olandan uzun süreye uzanacaktır.

Ama bu kelimelere kesin bir şekilde güvenmek olanaksızdır. Örneğin *olay* kelimesi böyledir. Ben kendi hesabıma onu kısa sürenin içine yerleştirmek, oraya hapsetmek isterim: olay patlayıcıdır, XVI. yüzyılda denildiği gibi «dakikası dakikasına haber»dir. Yanıltıcı duvarlarıyla çağdaşların bilinçlerini doldurmaktadır, ama alevinin görülmesiyle kaybolması bir olmaktadır.

Filozoflar bize bunun hiç kuşkusuz, kelimenin anlamının büyük bir bölümünün yokedilmesi olduğunu söyleyeceklerdir. Bir olay gerektiğinde bir dizi anlam veya ilişkiyle yüklü hale gelebilir. Bazen çok derin hareketler hakkında tanıklık etmekte ve dünün tarihçilerinin çok sevdikleri «nedenler» ve «sonuçlar»ın gerçek veya gerçek olmayan oyunuyla, kendi süresinden çok daha üst bir zamana katılmaktadır. Sonsuza kadar genişleyebilir nitelikte olduğu için bu olaylar, ilgili gerçekler-zincirine serbestçe veya serbest olmayarak bağlanmaktadırlar ve bundan sonra bunları birbirlerinden ayırmak olanaksız olarak gözükmektedir. Benedetto Croce bu eklemeler oyunuyla, bütün tarihin ve bütün insanın birbirleriyle birleştiklerini ve sonra kendilerini yeniden keşfettiklerini iddia edebilmekteydi. Kuşkusuz bu parçaya ilk adımda içermediği unsurun eklenmesi ve bunu ona eklemenin haklı –veya değil– olup olmadığının bilinmesi koşuluyla. Jean-Paul Sartre'ın yakınlardaki düşünceleri de bu akıllıca ve tehlikeli oyunu önermektedir.[3]

Öyleyse olaysal yerine, daha açık olarak kısa zaman di-

3 Jean-Paul Sartre, «Questions de méthode» *Les Temps Modernes*, 1957, no. 139 ve 140.

yelim; bireylerin, gündelik hayatın, yanılsamalarımızın, hızlı bilinçlenmelerimizin zamanı olan bu süre aynı zamanda kronikçinin ve gazetecinin de zamanıdır. Oysa farketmemiz gereken bir nokta olarak, kronik veya gazete tarihsel denilen olayların yanı sıra, sıradan hayatın vasat olaylarını da vermektedir: bir yangın, bir tren kazası, buğday fiyatı, bir cinayet, bir tiyatro oyunu, bir sel baskını. Böylece herkes hayatın ekonomik, toplumsal, edebi, kurumsal, dinsel, hatta coğrafi (bir rüzgâr, bir fırtına) olduğu kadar, siyasal tüm biçimlerinin de kısa bir zamanı olduğunu anlayacaktır.

Bir ilk kavrayış olarak geçmiş, bazıları parlak, diğerleri karanlık olan, mikrososyoloji veya sosyometrenin gündelik nafakalarının güncelliğin içinden sağladıklarıyla aynı olan, sürekli tekrarlanan bu küçük olaylar kitlesidir (bir de mikrotarih vardır). Fakat bu kitle tarihin, bilimsel üzerinde rahatlıkla çalışabileceği tüm gerçeğini ve tüm kalınlığını meydana getirmemektedir. Toplumsal bilim olayın karşısında adeta dehşete düşmektedir. Bu nedensiz değildir: kısa zaman sürelerin en kaprislisi, en aldatıcısıdır.

Bunun sonucunda biz tarihçilerin arasından bazılarımız, olaysal denilen geleneksel bir tarihe karşı büyük bir tepki duymaktadırlar; buradaki olaysal yaftası, bazı yanlış değerlendirmelere rağmen siyasal tarihin yaftasıyla karışmaktadır: siyasal tarih ne zorunlu olarak olaysaldır, ne de öyle olmaya mahkûmdur. Fakat anlatılanların çekip çıkardıkları, zamansal kalınlıktan adeta tamamen yoksun sahte tablolar hariç[4], uyulması zorunlu olan uzun süre açıklamaları hariç, adeta her zaman siyasal olan son yüzyılın tarihçiliğinin, «büyük olaylar» dramını merkez alarak, kısa zamanın içinde ve üstünde çalıştığı bir olgudur. Bu belki de aynı dönemde bilimsel çalışma araçlarının ve sağlam yöntemlerin kazanılması sayesinde kaydedilen gelişmenin bedeli olmuştur. Bel-

4 «L'Europe en 1500», «Le Monde en 1880», «L'Allemagne à la veille de la Rèforme».

gelerin kitlesel miktarlarda keşfedilmesi, tarihçinin belgesel hakikiliğin gerçeğin bütünü olduğuna inanmasına yol açmıştır. Louis Halphen[5] daha dün «olay zincirinin adeta otomatik olarak yeniden oluştuğunu görmek için, bir bakıma birbiri peşi sıra okunan belgelerin bizi kendilerini sundukları biçimleriyle taşımalarına izin vermek yeterlidir» diye yazmaktaydı. Bu «tarihin doğarkenki hali» ülküsü XIX. yüzyılın sonuna doğru yeni tarzda bir kronikçiliğe ulaşmıştır. Bu tarihçilik kesin olmak tutkusu içinde, olaysal tarihi elçilerin mektuplarından veya parlamento görüşmelerinden itibaren açığa çıktığı haliyle adım adım izlemektedir. XVIII. yüzyılın ve XIX. yüzyılın başının tarihçileri uzun sürenin sunduğu açılara başka türlü bir dikkat göstermişlerdir; sonradan ancak bir Michelet, bir Ranke, bir Jacob Burckhardt, bir Fustel gibi büyük dahiler bunu yeniden keşfedebilmişlerdir. Eğer kısa zamanın böylece aşılmasının son yüzyılın tarih yazınının en değerli malı -çünkü en nadir olanı- olduğu kabul edilecek olursa, kurumlar, dinler, uygarlıklar tarihinin öncelikli rolü anlaşılacak ve büyük kronolojik mekânlara ihtiyaç duyan arkeoloji sayesinde, klasik antikite incelemelerinin öncü rolleri kavranacaktır. Bunlar dün mesleğimizi kurtarmışlardır.

XIX. yüzyıl tarihçiliğinin geleneksel biçimlerinden yakınlarda kopmuş olmak, kısa zamandan tamamen kopmuş olmak anlamına gelmemektedir. Bilindiği üzere bu kopuş ekonomik ve toplumsal tarihin lehine, siyasal tarihin aleyhine etki etmiştir. Bunun sonucunda bir alt üst oluş ve inkâr edilemez bir yenilenme yaşanmıştır; gene bunun sonucunda, kaçınılmaz olarak yöntem değişiklikleri, kuşkusuz henüz son sözünü söylememiş olan miktarsal bir tarihin sahneye girmesiyle, ilgi merkezlerinin yer değiştirmesi meydana gelmiştir.

Fakat esas olarak, geleneksel tarihsel zamanda bir bozulma meydana gelmiştir. Dün bir siyasal tarihçiye bir gün, bir yıl iyi ölçüler olarak gözükebilmekteydi. Zaman günlerin bir

5 Louis Halphen, *Introduction à l'Histoire*, Paris, P.U.F., 1946, s. 50.

toplamından ibaretti. Fakat bir fiyat eğrisi, bir nüfus artışı, ücret hareketleri, faiz haddi değişmeleri, üretim incelemesi (gerçekleşmekten çok hayal edilmiştir), dolaşımın sıkı bir çözümlenmesi çok daha geniş ölçüler talep etmektedirler.

Ortaya tarihsel anlatının yeni bir tarzı çıkmaktadır, buna konjonktür, devre, hatta «devrearası anlatısı» adını verelim; bu anlatı yapılan tercihe göre on yıl, çeyrek yüzyıl veya en uç sınırda, klasik Kondratieff devresinin yarım yüzyılını ele almaktadır. Örneğin kısa ömürlü ve yüzeyde meydana gelen kazaların da hesaba katılmalarıyla birlikte, fiyatlar Avrupa' da 1791-1817 arasında artmış; 1817-1852 arasında düşmüşlerdir: bu çifte yükselme ve gerileme hareketi, Avrupa ve hemen hemen dünya zamanı açısından tam bir ara devreyi temsil etmektedir. Bu kronolojik devrelerin kuşkusuz mutlak bir değerleri yoktur. Ekonomik büyüme ve gelir gibi başka barometrelere bakan François Perroux[6], bize belki de daha geçerli başka sınırlar önerecektir. Fakat bu tartışmaların fazla bir önemleri yoktur. Kesin olan nokta, tarihçinin artık bir açıklama düzeyine yükseltilen yeni bir zaman ölçüsüne sahip olduğudur; tarih artık bu eğrilere ve hatta onların soluk alışlarına göre, gün ışığına ilk kez çıkan kıstasların izinden parçalara ayrılarak, bu zamanın içinde yer alabilecektir.

Örneğin Ernest Labrousse ve öğrencileri, Roma'daki sonuncu tarih kongresinde (1958) ilân ettikleri manifestolarından beri, miktartaştırmaya yönelik geniş bir toplumsal tarih araştırmasına girişmişlerdir. Bu araştırmanın sonunda zorunlu olarak toplumsal konjonktürlerin (hatta yapıların) belirlenmesine ulaşacağını söylerken onların amaçlarına ihanet ettiğini sanmıyorum. Öte yandan, bu cins konjonktürlerin ekonomiyle aynı hıza veya aynı yavaşlığa sahip olacaklarını önceden belirten hiçbir şey yoktur. Zaten ekonomik konjonktür ve toplumsal konjonktür gibi bu iki büyük unsur bize, ilerlemeleri ölçmenin güç, hatta belki de kesin ölçüler olmadığından, belir-

6 Krş., *Théorie Générale du progrès économique*, Cahiers de l'I.S.E.A., 1957.

lemenin olanaksız olduğu diğer oyuncuları unutturmamalıdır. Bilimler, teknikler, siyasal kurumlar, zihinsel araçlar, uygarlıklar da (bu rahatlık sağlayıcı kelimeyi kullanmak üzere) kendi hayat ve gelişme ritmlerine sahiptirler ve yeni konjonktürel tarih, ancak orkestranın tamamlanmasıyla hazır hale gelebilecektir.

Bu anlatının kısa zamanın ötesine geçmiş olmasından ötürü, mantıken uzun süreye ulaştırması beklenirdi. Fakat binlerce nedenden ötürü bu aşma kural haline gelmemiştir ve şimdi de kısa bir zamana geri dönüş, gözünüzün önünde gerçekleşmektedir; bunun nedeni herhalde ileriye, bilinmeyene doğru gitmektense, «devrevi» tarih ile geleneksel kısa tarihi birbirleriyle bitiştirmenin daha gerekli (veya daha acil) gözükmüş olmasıdır. Askeri terimlerle, kazanılmış konumların pekiştirilmesi söz konusudur. Örneğin Ernest Labrousse'un 1933'te yayınlanan ilk büyük kitabı, Fransa'da XVIII. yüzyıldaki genel fiyat hareketini[7], yani yüzyıllık bir hareketi incelemekteydi. Aynı Ernest Labrousse, şu son yirmi beş yıl içinde Fransa'da yayınlanmış olan en büyük tarih eseri olan 1943 tarihli kitabında, 1774-1791 arasındaki depresyon çukurunu inceleyerek, daha az başağrıtıcı olan bir zamana geri dönme ihtiyacına teslim olmaktaydı ve bu dönemin Fransız devriminin gürbüz kaynaklarından biri olduğunu, onun fırlatma rampalarından biri olduğunu bildirmekteydi. Ama burada da bir yarım aradevreyi gündeme getirmekteydi ki, bu geniş bir ölçüydü. 1948'de Paris uluslararası kongresinde verdiği *Devrimler Nasıl Doğarlar?* adlı tebliği ise, kısa süreli bir ekonomik duygusallık anı ile (yeni tarzdan) bir siyasal duygusallık anını (çok eski tarzdan), yani devrim günlerini birbirlerine bağlamaya uğraşmaktaydı. İşte yeniden boğazımıza kadar kısa zamanın içindeyiz. Tabii ki bu işlem meşrudur, yararlıdır, ama çok da semptomatiktir: tarihçi istekle sahneye koyucu olmaktadır. Kısa zaman dramından, çok eski bir mes-

7 *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siède*, 2. cilt, Paris, Dallot, 1933.

leğin iplerinden nasıl vazgeçebilir?

Devrelerin ve aradevrelerin ötesinde, iktisatçıların her zaman inceliyor olmamakla birlikte, yüzyıllık eğilim adını verdikleri bir dönem vardır. Bu yüzyıllık eğilim henüz nadir bazı iktisatçıları ilgilendirmektedir ve bunların yapısal bunalımlar hakkında ileri sürdükleri tarihsel araştırmaların sınamalarından geçmedikleri için, ortaya taslaklar veya varsayımlar olarak çıkmaktadırlar; bunlar üstelik geçmişe ancak şöyle bir girerek 1929'a, en fazlasından 1870'e kadar geri gitmektedirler[8]. Ancak gene de uzun süre tarihine yararlı bir giriş sağlamaktadırlar. Bunlar ilk anahtarı oluşturmaktadırlar.

Çok daha yararlı olan ikinci anahtar *yapı* kelimesidir. Bu kelime iyidir veya kötüdür, ama uzun sürenin tüm sorunlarına egemen olmaktadır. Toplumsal alan gözlemcileri *yapı* kelimesinden bir örgütlenme, bir tutarlık, gerçeklerle toplumsal kitleler arasındaki oldukça sabit ilişkileri anlamaktadırlar. Biz tarihçiler için bir yapı hiç kuşkusuz bir biraraya getirme, bir mimaridir, ama bunlardan daha fazlası zamanın fazla aşındıramadığı ve çok uzun süre taşıdığı bir gerçeklik anlamına gelmektedir. Bazı yapılar uzun yaşadıklarından ötürü, çok sayıda kuşağın sabit unsurları haline gelmektedirler: tarihin akışına hükmederek, onu rahatsız etmektedirler. Diğerleri ise çok daha çabuk çökmektedir. Fakat bunların hepsi de aynı zamanda hem destek, hem de engeldirler. Engel olarak kendilerini sınır biçiminde ortaya koymaktadırlar (matematik anlamda *zarflar*) ve insan ile insani deneyler onları asla aşamamaktadır. Bazı coğrafi çerçevelerin, bazı biyolojik gerçeklerin, bazı üretkenlik sınırlarının, hatta şu veya bu ruhani zorlamaların kırılmalarındaki güçlükleri düşününüz. Zihinsel çerçeveler de uzun sürenin hapishaneleridir.

---

8 René Clemens tarafından açıklığa kavuşturulmuştur, *Prolégomènes d'une théorie de la structure économique*, Paris, Domat-Montchrestien, 1952; ayrıca bkz., Johann Akerman, «Cycle et Structure», *Revue économique*, 1952, no. 1.

En kolay ulaşılabilir örnek, coğrafi sınırlamanın sunduğu olarak kalıyora benzemektedir. İnsan yüzyıllar boyunca iklimlerin, bitki örtülerinin, hayvan varlıklarının, ekimlerin, herşeyi alt üst etme riskine girmeden kurtulmanın mümkün olamayacağı, yavaş yavaş kurulmuş bir dengenin esiri olmuştur. Dağlıların hayatında transhümansın yerine, sahil eklemleşmelerinin bazı ayrıcalıklı noktalarında kök salmış olan deniz hayatının bazı kesimlerinin sürekliliğine, kentlerin hep aynı yerlerde kurulmalarına, yolların ve trafiklerin inatçılıklarına, uygarlıkların coğrafi çerçevelerinin şaşırtıcı sabitliğine bakınız.

Muazzam kültürel alanda da aynı süreklilikler ve inatçılıklar vardır. Fransızca çevirisi nihayet yayınlanan, Ernst Robert Curtius'un harika kitabı[9], Aşağı İmparatorluk uygarlığını kendi tercihleriyle değiştirerek süren ve bizzat kendi de ağır bir mirasın altında bunalan kültürel bir sistemin incelenmesidir: entelektüel seçkinlerin uygarlığı XIII. ve XIV. yüzyıllara kadar, ulusal edebiyatların doğuşuna kadar aynı temaları, aynı karşılaştırmaları, aynı ortak noktaları ve nakaratları yaşamıştır. Lucien Febvre'in buna benzeyen bir düşünce çizgisinde yer alan incelemesi *Rabelais ve XVI. yüzyılda inançsızlık sorunu*[10], Rabelais döneminde Fransız düşüncesinin zihinsel aletlerini; yani Rabelais'den çok önceleri ve ondan sonra çok uzun süre yaşama, düşünme ve inanma sanatlarına hükmetmiş olan ve en özgür zihinlerin entellektüel maceralarını önceden çok katı bir şekilde sınırlandırmış olan şu kavramlar bütününü belirlemeye yönelik olmuştur. Alphonse Dupront'un[11] incelediği konu da kendini Fransız tarih okulunun en yeni araştırmalarından biri olarak ortaya koymaktadır. Haçlı Seferi fikri bu kitapta, Batı'da XIV. yüzyı-

9 Ernst Robert Curtius, *Europaische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, Fra. çev. 1956.

10 Paris, Albin Michel, 1943, 3. yay., 1969.

11 *Le Mythe de Croisade. Essai de sociologie religieuse*, daktilografi tez, Sorbonne.

lın iyice sonrasında, yani «gerçek» Haçlı Seferinin iyice sonrasında ele alınmıştır; bu uzun süre tutumu sürekli olarak tekrarlanarak toplumları, dünyaları, en çeşitli psişizmleri aşarak, sonuncu bir yansıma olarak XIX. yüzyıl insanlarına temas etmektedir. Pierre Francastel'in gene komşu bir alanda yer alan kitabı *Resim ve Toplum*[12], Floransa Rönesansının başlangıcından itibaren, kübizme ve bizim yüzyılımızın başının entellektüel resmine kadar hiçbir şeyin bozamayacağı, «geometrik» bir resimsel mekânın sürekliliğini işaret etmektedir. Bilim tarihi de, herbiri tam olmayan açıklamalardan meydana gelen inşa edilmiş dünyaları tanımaktadır, ama bunlara süreden oluşan yüzyıllar düzenli olarak eşlik etmektedirler. Bu sürelere dayalı açıklamalar ancak uzun zaman kullanıldıktan sonra bir kenara atılmaktadırlar. Aristoteles evreni Galileo'ya, Descartes'a ve Newton'a varana kadar, hemen hiçbir itiraza uğramadan tutunmuştur; ancak bu bilginlerden sonra, derinlemesine bir şekilde geometrik hale getirilmiş bir evrenin karşısında ortadan silinmiştir ki, bu evren de çok daha sonra Einstein devrimleriyle yok olacaktır.[13]

Zorluk, uzun süreyi tarihsel araştırmanın tartışılmaz başarılarından birini yeni kazanmış olduğu ekonomi alanında, ancak görünüşte paradoksal olan bir şekilde ortaya çıkartmasından kaynaklanmaktadır. Devreler, aradevreler, yapısal bunalımlar bu alanda düzenlilikleri, sistemlerin sürekliliklerini, bazılarına göre de uygarlıkları[14], yani eski düşünme ve davranma biçimlerini, dirençli ve bazen de her türlü mantığın tersine ölüme karşı şerbetli çerçeveleri gizlemektedirler.

---

12 Pierre Francastel, *Peinture et Société. Naissance et destruction d'un espace plastique, de la Renaissance au cubisme*, Lyon, Audin, 1951.

13 Başka deliller: hepsi de aynı yönde savunma yapan güçlü makaleleri memnuniyetle gündeme getireceğim: Otto Brunner, Avrupa'nın toplumsal tarihi üzerine, *Historische Zeitschrift*, c. 177, no. 3; R. Bultmann, *Ibid.*, c. 176, no. 1, hümanizma üzerine; Georges Lefebvre, *Annales historiques de la Révolution française*, 1949, no. 114 ve F. Hartung, *Historische Zeitschrift*, c. 180, no. 1, Aydınlanmış İstibdat üzerine.

14 René Courtin, *La Civilisation économique de Brésil*, Paris, Librairie de Médicis, 1941.

Hızlı çözümlenmiş bir örnek üzerinde akıl yürütelim. İşte bizim yakınımızda, Avrupa çerçevesi içinde bulunan, oldukça açık bazı çizgiler ve genel kuralların yer aldığı ekonomik bir sistem: bu sistem yaklaşık XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar --daha güvenli olması için 1750'ye kadar diyelim– yerinde tutunmaktadır. 1350-1450 ve hiç kuşkusuz 1630-1730 arasındaki gerilemelerin gösterdiği gibi ekonomik faaliyet yüzyıllar boyunca sayıca narin nüfuslara bağımlı bağımlı olacaktır.[15] Kıtaların oluşturduğu her kalınlık, bir engeli ve ast bir konumda olmayı belirlediğinden, ulaşım yüzyıllar boyunca suyun ve geminin zaferine tanık olmuştur. Avrupa atılımları, kuralı teyid eden istisnaların dışında (dönemin başında çoktan gerilemeye başlamış olan Champagne fuarları veya XVIII. yüzyılda Leipzig fuarları) sahil kesimlerinde yer almaktadırlar. Bu sistemin diğer karakteristikleri tüccarların üstünlüğü ve önceliği, değerli madenlerin öncelikli yeri –altın, gümüş ve hatta bakırdan oluşan bu madenlerin birbirleriyle sürekli olarak sürtüşmeleri, XVI. yüzyılın sonunda kredi alanında meydana gelen belirleyici gelişme tarafından ancak yumuşatılabilecektir–; mevsimlik tarımsal bunalımların tekrarlanan ısırıkları; ekonomik hayatın bizatihi döşemesinin narinliği; son olarak da, bir veya iki büyük dış trafiğin ilk bakışta oransız gözüken rolü: XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla Doğu Akdeniz ticareti, XVIII. yüzyıldaki sömürge ticareti.

Böylece, bir uzun süre aşaması olan ticari kapitalizmin Batı Avrupa için hangi ana çizgilerden meydana geldiğini tanımladım veya başkalarından sonra kendi hesabına sıraladım. Ekonomik hayatın bu dört veya beş yüzyılı, kendilerini kat'eden aşikâr tüm değişikliklere rağmen, XVIII, yüzyılın alt üst oluşuna ve henüz içinden çıkmadığımız endüstri devrimine varana kadar *belli* bir tutarlık göstermişlerdir. Bu yüzyılların çizgileri ortaktır ve onların etrafında başka sürek-

15 Fransa'nın zamanına göre. İspanya'da nüfus gerilemesi XVI. yüzyılın sonundan itibaren belirginleşmiştir.

lilikler, binlerce kopuş ve alt üst oluş dünyanın çehresini yenilerken, çizgiler değişmeden kalmaktadırlar.

Böylece uzun süre, kendini tarihin çeşitli zamanları arasında can sıkıcı, karmaşık, çoğu zaman da bilinmeyen bir kişi olarak sunmaktadır. Onu mesleğimizin tam kalbine buyur etmek, basit bir iş olmayacaktır ve inceleme ile merak alanımızın bildik bir genişlemesini meydana getirmeyecektir. Sadece tarihin yararlanacağı bir tercih de söz konusu olmayacaktır. Tarihçi açısından onu kabul etmek bir tarz, bir tutum değişikliğine, bir düşünce alt üst oluşuna, toplumsalın yeni bir kavranışına hazır olmak demektir. Bu kabulleniş yavaş, bazen de adeta hareketin sınırında olan bir zamana alışmak olacaktır. Bir başkasında değil, ama bu hatta –bu konuya ileride geleceğim– tarihin talepçi zamanından vazgeçmek, onun dışına çıkmak, sonra başka bir bakış açısıyla, başka kaygılarla, başka sorunlarla yüklü olarak geri dönmek meşrudur. Tarihin toplamı her halükarda bu yavaş tarih örtülerinden itibaren, sanki bir altyapıdan yola çıkıyormuşcasına yeniden düşünülebilir. Bütün hatlar, binlerce hattın hepsi tarihin zamanının binlerce kez patladığı noktalar, bu derinlikten, bu yarı-hareketsizlikten itibaren anlaşılmaktadır: herşey onun etrafında yörüngededir.

Yukarıdaki satırlarda tarihçilik mesleğini tanımladığımı iddia etmiyorum, ama bu mesleğin bir kavranış biçimini tanımladık. Son yılların fırtınalarından sonra, gerçek ilkeleri, belirgin sınırları, iyi okulu bulduğumuzu düşünecek kişi mutlu ve saftır. Aslında bütün toplumsal bilim meslekleri kendi hareketleri ve bütünün canlı hareketi nedeniyle sürekli bir dönüşüm geçirmektedirler. Tarihçi bir istisna oluşturmamaktadır. Demek ki ufukta herhangi bir huzur belirtisi yoktur ve çömezlerin zamanı henüz gelmemiştir. Charles-Victor Langlois ve Charles Seignobos ile Marc Bloch'un arasında dağlar vardır. Ama Marc Bloch'tan bu yana tekerlek dönmeye devam etmiştir. Bana göre tarih, mümkün tüm tarihlerin toplamıdır –dünün, bugünün, yarının doktrinlerinin ve bakışlarının bir kolleksiyonu–.

Bana göre tek hata, bu tarihlerden birini diğerlerini dışta bırakacak bir şekilde tercih etmektir. Bu da dün kendi doktrinine saplanıp kalma hatası olmuştur, yarın da öyle olacaktır. Bu konuda, bilindiği üzere tüm tarihçileri ikna etmek kolay olmayacaktır, bizi tarihin dünkü haline geri götürmekte inat eden toplumsal bilimleri ikna etmek ise daha da güç olacaktır. Tarihin eski çehresi altında meydana gelen tüm bu değişiklikleri ve yenilikleri kabul ettirebilmemiz için bize çok zaman ve zahmet gerekecektir. Ama herşeye rağmen yeni bir tarih «bilimi» doğmuştur ve kendini sorgulamaya ve dönüşmeye devam etmektedir. Bu yeni bilimin doğuşu kendini Fransa'da 1900'den itibaren *Revue de Synthèse historique* ile ve 1929'dan itibaren de *Annales* ile haber vermiştir. Tarihçi tüm insan bilimleri karşısında dikkatli olmak istemiştir. İşte bu da mesleğimize garip sınırlar ve garip meraklar sağlamıştır. Öylesine ki, artık tarihçi ile toplumsal bilimler alanındaki gözlemci arasında dünün engel ve farklarını düşünemiyoruz. Tarih de dahil tüm insan bilimleri birbirlerinden etkilenmektedirler. Aynı dili konuşmaktadırlar veya konuşabilirler.

1558'e veya harika yıl 1958'e yerleşelim; dünyayı kavramak isteyen kişi için bir güçler, akımlar, özel hareketler hiyerarşisini tanımlamak, sonra da bütüne ilişkin bir takım yıldızı yeniden kavramak söz konusudur. Bu araştırmanın her anında, uzun hareketler ile kısa itişleri birbirlerinden ayırmak gerekmektedir; kısa itişler hemen kendi kaynaklarından alınmakta, uzun hareketler ise uzaktaki bir zamanın fırlattıklarından kaynaklanmaktadırlar. Fransa açısından çok asık suratlı olan 1558 dünyası, bu cazibesi olmayan yılın eşiğinde doğmamıştır. Gene Fransa açısından güç bir yıl olan 1958 için de aynı şey geçerlidir. Her «güncellik» farklı kökenlere ve ritmlere sahip olan hareketleri biraraya getirir: bugünün zamanı aynı zamanda dünün, onun bir öncesinin, eskinin tarihini taşımaktadır.

II
KISA ZAMAN KAVGASI

Bu gerçekler hiç kuşkusuz sıradandırlar. Ancak toplumsal bilimler kayıp zamanı hiç araştırma eğiliminde değillerdir. Bunun nedeni onlara karşı sıkı bir iddianame düzenlenmemiş olması ve tarihi veya süreyi her zaman incelemelerinin gerekli bir boyutu olarak görmediklerinden ötürü suçlu bulunmamış olmaları değildir. Hatta bize görünüşte hüsnü kabul göstermektedirler; tarihin yeniden devreye soktuğu «diakronik» (iki zamanlı) inceleme, onların teorik uğraşlarında hiçbir zaman eksik olmamıştır.

Fakat bu kabuller bir yana bırakılacak olursa, toplumsal bilimlerin alışkanlık, derinlerdeki içgüdü, belki de oluşum biçimleri nedeniyle tarihsel açıklamalardan hep kaçındıklarını iyice belirlemek gerekir: toplumsal bilimler hemen hemen zıt iki girişimden ötürü, tarihin elinden kaçmaktadırlar. Bunlardan «olaycı» olan biri her tür tarihe burun kıvırarak, ampirik bir sosyoloji ile, toplumsal araştırmaları uç bir noktaya kadar «güncelleştirmekte» ve kendini kısa zaman verileri, yaşayanın araştırılması ile sınırlandırmaktadır; diğeri ise sonunda bir «iletişim» bilimine, adeta zamandışı bir matematik formülasyona ulaşacağını hayal ederek, zamanı aşmaktadır. Hepsinin en yenisi olan bu sonuncu girişim, açıkçası bizi derinlemesine ilgilendirme konusunda tek başına kalmaktadır. Fakat olaysal girişim, sorunun iki veçhesinin sırayla incelenmesine değecek kadar taraftara sahiptir.

Tamamen olaysal bir tarihten çekindiğimizi söylemiştik. Adil olalım: eğer *olayanlatıcı* günah varsa, tek suçlu bu tercihi yapmakla itham edilen tarih değildir. Bütün toplumsal bilimler bu hataya ortak olmaktadırlar. İktisatçılar, nüfusbilimciler, coğrafyacılar dün ile bugün arasında bölünmüşlerdir (ama eşitsiz bir şekilde), akıllı davranmak için teraziyi dengede tutmaları gerekmektedir; bu nüfusbilimciler için kolay ve zorunludur; coğrafyacılar bu noktaya hemen hemen gel-

mişlerdir (özellikle Vidalci gelenekten beslenen Fransızlar); buna karşılık asla 1945'ten geriye gitmeyen ve planlar ile tahminlerin en fazlasından birkaç ay, bilemediniz birkaç yıl öteye kadar uzattığı bugün arasındaki sınırlar içindeki en kısa güncelliğin esiri olan iktisatçılar bu noktaya ancak nadiren gelebilmektedirler. Ben tüm ekonomik düşüncenin bu zamansal kısıtın kıskacında olduğu iddiasını destekliyorum. İktisatçılar tarihçilere, 1945'in gerisine giderek eski ekonomileri araştırmalarını söylüyorlar; ama kendilerini bu araştırmanın dışında tutarak değerini inkâr etmedikleri halde kendiliklerinden terkettikleri harika bir gözlem alanından mahrum kalıyorlar. İktisatçı güncelin hizmetinde, hükümetlerin hizmetinde koşuşturma adetini edinmiştir.

Etnografların ve etnologların konumu ne bu kadar açık, ne de bu kadar kaygı vericidir. Aralarından bazıları, kendi mesleklerinin içinde tarihin olanaksızlığını (fakat olanaksızlık her entellektüel için vardır) ve yararsızlığını vurgulamışlardır. Tarihin bu otoriter reddine Malinowski ve çömezleri kulak asmamışlardır. Nitekim, antropoloji tarihe nasıl ilgi duymaz? Claude Lévi-Strauss'un sık sık tekrarlamaktan hoşlandığı üzere, antropoloji tarihle aynı zihinsel maceranın içindedir.[16] Ne kadar ilkel olursa olsun, «olayın pençeleri»ni gözleme sunmayan hiçbir toplum yoktur, gene hiçbir toplum yoktur ki tarih tamamen devredışı kalmış olsun. Bu noktada yakınır veya ısrar edersek, hata etmiş oluruz.

Buna karşılık, kısa zamanın sınırlarında günceli araştıran sosyolojiye, binlerce yönde araştırma yapan sosyoloji, psikoloji ve ekonomiye karşı vereceğimiz kavga daha canlı olacaktır. Kendi çubuklarını bizim alanımıza, tıpkı burası yabancı bir toprakmış gibi daldırmaktadırlar. Onlar şimdiki zamanın benzersiz değeri, «volkanınki» kadar yüksek sıcaklığı, bol bol saçılan zenginliği üzerinde, kendi tarzlarında olmak üzere sürekli bir biçimde bahse girmektedirler. Tarihin zamanına

16 Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie Structurale, op. cit.*, s. 31.

bakmak ne işe yarar; bu zaman sessizlik tarafından fakirleştirilmiş, basitleştirilmiş, çiğnenmiş ve yeniden inşa edilmiştir –vurgulayalım: *yeniden inşa edilmiş*–. Gerçekte söylenilmek istendiği kadar ölü, o kadar yeniden inşa edilmiş midir? Kuşkusuz tarihçi geçmiş bir dönemin esas unsurunu çekip çıkartmakta büyük bir kolaylığa sahiptir; Henri Pirenne gibi konuşursak, bu dönemin «önemli olaylar»ını hemen farketmektedir, yani «sonuçları olan olayları». Bu aşikâr ve tehlikeli bir basitleştirmedir. Fakat şimdiki zaman gözlemcisi bu geriye gitmeye (veya zaman içinde ileri gitmeye) sahip olmak için, yani karmaşık jestler ve işaretlerle fazla dolu olduğundan ötürü kolay okunamayan şimdiki zaman hayatının maskesini düşürecek ve onu basitleştirecek bu yolculuk için neler vermezdi ki? Claude Lévi-Strauss Platon'un bir çağdaşıyla yapacağı bir sohbetin ona Antik Yunan uygarlığının tutarlılığı veya tutarsızlığı hakkında, klasik söylevlerimizden daha fazla şey öğreteceğini iddia etmektedir.[17] Ona tamamen katılıyorum. Ama bunu yapabilmesinin nedeni, sessizlikten kurtarılmış yüzlerce Yunanlının sesini yıllar boyunca dinlemiş olmasıdır. Tarihçi bu yolculuğu hazırlamıştır. Günümüz Yunanistan'ında geçireceği bir saat ona, güncel tutarlık veya tutarsızlık hakkında hiçbir şey veya hemen hemen hiçbir şey öğretmeyecektir.

Bundan da fazlası, şimdiki zamanı araştıran kişi, yapıların «ince» dokularına ancak, eğer o da *yeniden* inşa ederse, ileri varsayımlar ve açıklamalar sürerse, hakikiyi farkedildiği haliyle reddederse, onu budarsa, onu aşarsa, yani eldeki verilere daha iyi egemen olmak için ondan uzaklaşmaya olanak veren, ama hepsi de yeniden inşalar olan işlemlere girişirse ulaşabilmektedir. Şimdiki zamanın sosyolojik fotoğrafının geçmişin tarihsel tekrarından daha hakiki olmasından ve hem ne kadar tersini istiyorsa da, *yeniden inşa edilmiş*'ten daha uzakta olmasından kuşkuluyum.

17 «Diogène couché», *Les Temps Modernes*, no. 195, s. 17.

Philippe Ariès[18] tarihsel açıklamada sıla hasretinin, sürprizin öneminin üzerinde durmuştur: XVII. yüzyılda, siz XX. yüzyıl insanları yabancı bir ülkedesiniz. Bu farklılık neden? Sorun ortaya konulmuştur. Fakat ben sürprizin, sıla hasretinin, uzaklaşmanın –yani şu büyük bilgi araçları– bizi çevreleyen ve çok yakınımızda oldukları için net olarak göremediklerimizi anlamak için de gerektiklerini düşünüyorum. Londra'da bir yıl yaşarsanız, İngiltere'yi ancak şöylesine tanırsınız. Fakat kıyaslama yoluyla, şaşkınlıklarımızın ışığında Fransa'nın en derin ve özgün çizgilerini, bildiğimiz için tanıyamadığımız çizgilerin bazılarını aniden anlarsınız. Güncelin karşısında geçmiş de sılaya gitmektir.

Tarihçiler ve *social scientists* demek ki ölü belge ve fazlasıyla canlı tanıklık, uzak geçmiş ve çok yakın güncellik üzerinde topu ebediyen birbirlerine atabilirler. Ben bu sorunun esasa ilişkin olduğunu sanmıyorum. Geçmiş ve şimdiki zaman birbirlerini karşılıklı ışıklarıyla aydınlatmaktadırlar. Ve eğer yalnızca dar güncellik alanında gözlem yapılacak olursa, dikkatler hızlı hareket edene, haklı haksız parlayana veya değişene, gürültü yapana veyahut kendini kolayca açık edene yönelecektir. En azından tarih bilimininkiler kadar sahte koskoca bir olay bütünü, acelesi olan gözlemciyi, bir Polinezyā yerli topluluğuna üç aylık bir süre için randevu veren etnografı, sonuncu araştırmasının klişelerini teslim eden veya toplumsal bir mekanizmayı becerikli bir şekilde düzenlenmiş anket formları ve geliştirilmiş fiş bileşkeleriyle kuşatabileceğini düşünen endüstri sosyoloğunu köşe başında beklemektedir. Toplumsal, çok kurnaz bir avdır.

Paris bölgesi üzerine yapılmış geniş ve iyi bir araştırmanın[19] sözünü ettiği yer değiştirmelerden –bir gençkızın XVI. bölgedeki evi, müzik öğretmeni ve Siyasal Bilgiler arasındaki gidip gelmeleri–, biz insan bilimcileri gerçekte nasıl bir

18 *Le Temps de l'Histoire*, Paris, Plon, 1954, özellikle s. 298 vd.
19 P. Chombart de Lauwe, *Paris et l'agglomération parisienne*, Paris, P.U.F., 1952, c. I, s. 106.

yarar çıkartabiliriz? Bu yer değiştirmelerden güzel bir harita çıkmaktadır. Fakat bu kız tarım eğitimi görse ve su kayağı yapsaydı, bu üçgen yolculukları tamamen değişirdi. Bir haritanın üzerinde, büyük bir firmada çalışanların evlerinin gösterilmesinden keyif alıyorum. Ama eğer daha önceki durumu gösteren bir harita yoksa, eğer dökümler arasındaki zamansal mesafe bu gerçek hareketin içine herşeyi katmaya yetmiyorsa, bir soruşturmanın o olmadan boşuna bir zahmet olacağı sorun neredediр? Bu araştırma için araştırmaların yararı en fazlasından bilgi toplamaktır; üstelik bunların hepsi de *gelecekteki* araştırmalar için *ipso facto* geçerli olmayacaklardır. Sanat için sanattan kaçınalım.

Aynı şekilde, örneğin Auxerre[20] veya Dauphiné'deki Vienne'de[21] olduğu gibi, herhangi bir kent incelemesinin tarihsel süre içine konulmadan, sosyolojik bir araştırmaya konu olabileceğinden kuşku duyuyoruz. Her kent, bunalımları, kopuşları, gerekli hesaplamalarıyla gergin bir toplum olarak, onu çevreleyen yakın kırların veya aynı zamanda komşu kent takımadaları bütününün içine yerleştirilmelidir –bundan ilk kez tarihçi Richard Hapke söz etmiştir–; ve bu bütünü kıpırdatan şeyin zaman içinde az veya çok uzaklarda çoğu zaman çok uzaklarda yer alan bir hareket olduğu unutulmamalıdır. Eğer kent-kır arasında herhangi bir mübadele, herhangi bir endüstriyel veya ticari rekabet kaydedilecek olursa, bunun genç ve atılımının başında olan bir hareket mi, yoksa uzak bir hareketin son demleri mi, veya monoton bir tekrar mı olduğunu anlamak gerekli değil midir? Araştırma bunun karşısında kayıtsız kalabilir mi?

Tek bir cümleyle özetleyelim: Lucien Febvre hayatının son on yılı boyunca hep «geçmişin bilimi, şimdinin bilimi tarih»

---

20 Suzanne Frère ve Charles Bettelheim, *Une ville française moyenne, Auxerre en 1950*, Paris, Armand Colin, Cahiers des Sciences Politiques, no. 17, 1951.

21 Pierre Clément ve Nelly Xydias, *Vienne-Sur-le-Rhône. Sociologie d'une cité française*, Paris, Armand Colin, Cahiers des Sciences Politiques, no. 71, 1955.

diye tekrarlamıştır. Sürenin diyalektiği olan tarih, toplumsalın ve buna bağlı olarak güncelin tüm gerçekliği içindeki açıklamasını kendi tarzında getirmekte değil midir? Bu alanda verdiği ders, olay karşısında bir uyarı değeri taşımaktadır: yalnızca kısa zaman içinde düşünmemek, yalnızca gürültü çıkartan oyuncuların en gerçekleri olduğuna inanmamak gerekir; sessiz olan başkaları da vardır; ama bunu bilmeyen var mıdır?

III
İLETİŞİM VE TOPLUMSAL MATEMATİK

Kısa zamanın çalkantılı sınırında duraklamakla belki de hata ettik. Buradaki tartışma sürmektedir ve gerçeği söylemek gerekirse, bunun fazla bir yararı, hiç değilse sağlayabileceği yararlı bir şaşkınlık yoktur. Esas tartışma başka bir yerde, toplumsal bilimler alanındaki en yeni deneyin öne çıkardığı komşularımızda, «iletişim» ve matematiğin çifte işaretini taşıyan bölgede bulunmaktadır.

Fakat bu dosyayı burada savunmak o kadar kolay olmayacaktır; demek istediğim, hiçbir toplumsal incelemenin tarihin zamanının dışında kalamayacağının, en azından görünüşte kesinlikle onun dışında yer almışa benzeyen girişimlere ilişkin olarak kanıtlamanın kolay olmayacağıdır.

Bu tartışmada okuyucu her halükarda, eğer bizi izlemek istiyorsa (bizi onaylamak veya bizim bakış açımızdan uzaklaşmak üzere), kuşkusuz tamamen yeni olmayan, ama yeniden ele alınacak olan eski ve hâlâ süren tartışmalarda gençleştirilen bir kelime haznesinin terimlerini kendi hesabına teker teker tartarsa iyi olacaktır. Olay veya uzun süre hakkında tabii ki söylenecek birşey yoktur. Kelimenin –ve nesnenin– belirsizliklerden ve tartışmalardan arınmış olmamasına rağmen, *yapılar* hakkında söylenebilecek çok şey yok-

tur.[22] *Eşzamanlılık* veya *çiftezamanlılık* kelimelerinin üzerinde fazla durmanın da yararı yoktur; bunlar, toplumsalın somut bir incelemesindeki rollerinin kavranmasının göründüğünden daha az kolay olmasına rağmen, kendi kendilerini açıklamaktadırlar. Nitekim tarih dilinde (benim düşündüğüm haliyle) tam bir eşzamanlılık olamaz: tüm süreleri askıya alan anlık bir duraklama bizatihi saçmadır veya gene aynı anlama gelmek üzere, çok yapaydır; aynı şekilde, zamanın yokuşunu izleyerek meydana gelen bir iniş, ancak zamanın çeşitli ve sayılamayacak kadar çok nehirlerine göre olan bir iniş çoğulluğu içinde düşünülebilir niteliktedir.

Bu kısa hatırlatmalar ve uyarmalar şu an için yeterlidirler. Fakat *bilinçsiz tarih, modeller, toplumsal matematik* gibi terimler konusunda daha açık olmak gerekmektedir. Zaten bu zorunlu yorumlar, toplumsal bilimlerin ortak bir sorunsalı içinde birleşmektedirler veya yakında birleşeceklerdir –umarım–.

Bilinçsiz tarih, tabii ki toplumsalın bilinçsiz biçimlerinin tarihidir. «Tarihi insanlar yaparlar, ama onu yaptıklarını bilmezler»[23]. Marx'ın formülü sorunu aydınlatmakta, ama açıklamamaktadır. Bu fiili durumda, yeni bir ad altında olmak üzere, kısa zamanın, «mikro-zamanın», olaysalın kendini bir kez daha bize dayatması sorunudur. İnsanlar kendi zamanlarını yaşarlarken onun akışını hep günü gününe kavradıkları izlenimine sahip olmuşlardır. Bu bilinçli, açık tarih, birçok tarihçinin üzerinde uzun zamandan beri anlaştıkları gibi, yanıltıcı mıdır? Lenguistik dün, herşeyi kelimelerden çıkartabileceğine inanmaktaydı. Bugün birçok çağdaşımız herşeyin Yalta veya Petsdam anlaşmalarından, Dien-Bien-Fu felaketinden veya Sakhiet-Sidi-Youssef olayından veyahut da başka türlü önemli bir olay olan Sputnik'in atılmasından kaynaklandığına istekle inanmaktadır. Bilinçsiz

22 Yapılar hakkındaki kollokyuma bkz., Yüksek İncelemeler Uygulamalı Okulu VI. bölüm, daktilo özet, 1958.

23 Zikr. C. Lévi-Strauss, *op.cit.*, s. 30-31.

tarih bu ışıkların, onların flaşlarının ötesinde cereyan etmektedir. Demek ki, belli bir uzaklıkta, bir de toplumsal bilinçsizliğin varolduğunu kabul etmek gerekmektedir. Ayrıca daha iyisini beklerken, bu bilinçsizliğin bilimsel olarak, gözlememizin alışık olduğu aynaya benzeyen yüzeyden daha zengin olduğunu, yani işlenmesinin –eğer keşfinin değilse– daha kolay ve daha basit olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat aydınlık yüzey ile karanlık derinlikler arasından –gürültü ile sessizlik arasından– yola çıkmak güçtür, rastlantılara tabidir. Ekleyelim ki, yarı yarıya konjonktürel zamanın ve tam olarak da yapısal zamanın alanı olan «bilinçsiz» tarih, çoğu zaman söylenilmek istendiğinden daha net bir şekilde algılanmaktadır. Herbirimizin kendi hayatımızın ötesinde, daha iyi tanıdığımız kitlesel bir tarihin varolduğu duygusuna sahibiz, bu tarihin gücünü, itişlerini yasalarından ve yönlerinden daha iyi hissettiğimiz de doğrudur. Ve bu bilinç giderek daha canlı hale gelmekteyse de (örneğin iktisat tarihinin durumu böyledir), ortaya daha dün çıkmamıştır. Devrim –çünkü gerçekten bir zihniyet devrimi söz konusudur– bu yarı karanlık alana cepheden saldırmak ona olayın yanında, hatta onun zararına giderek daha geniş bir yer açmak olmuştur.

Tarihin tek başına olmadığı (tamamen tersine, bu alanda yeni toplumsal bilimlerin bakış açılarını izlemek veya kendi yararına uyarlamaktan başka birşey yapmamıştır) bu inceleme tavrı içinde, yeni bilgi ve araştırma aletleri imal edilmiştir; örneğin az çok geliştirilmiş, bazen hâlâ zenaat düzeyinde olan *modeller* böyledirler. Modeller varsayımlardan, birbirlerine denklem veya fonksiyon biçimi altında sağlam bir şekilde bağlanmış açıklama sistemlerinden başka birşey değillerdir: şu şuna eşittir veya şu şunu belirler. Herhangi bir gerçek, bir başkası ona eşlik etmeden ortaya çıkmamakta ve sık ilişkiler ve sabiteler şundan buna olan bağlantılar düzleminde ortaya çıkmaktadırlar. Böylece özenle kurulmuş model, gözlenen toplumsal ortamın dışındaki –sonuç olarak mo-

delin ondan hareketle kurulduğu ortam–, aynı cinsten başka toplumsal ortamların zaman ve mekân içinde gündeme getirilmelerine olanak verecektir. Bu, modelin geri dönme etkisidir.

Bu açıklama sistemleri kullanıcının keyfine, hesabına veya amacına göre, sonsuz bir değişkenlik göstermektedirler: basit veya karmaşık, niteliksel veya miktarsal, statik veya dinamik, mekanik veya istatistik olmaktadırlar. Model mekanik olduğunda, bizzat doğrudan gözlenen gerçeğin ölçeğinde olacaktır ve bu model az sayıda unsurdan oluşan küçük ölçekli grupların gerçeğine dayalı olacaktır (etnologlar ilkel toplumlara ilişkin olarak bu usulü uygulamaktadırlar). Büyük sayıların işe karıştığı geniş toplumlarda ortalama hesapları zorunlu hale gelmektedir: bunlar istatistik modellere yönelmektedirler. Fakat bazen tartışılabilir nitelikte olan bu tanımlar çok önemli değillerdir!

Bana göre esas nokta, toplumsal bilimlere ortak bir program oluşturmadan önce, bazı girişimlerin yanlış yere aşırı büyüttükleri modelin rol ve sınırlarını belirlemektir. Buna bağlı olarak modelleri de süre fikriyle karşılaştırmak gerekmektedir, çünkü bana göre bunların kapsadıkları süre onların anlam ve açıklayıcı değerlerine oldukça sıkı bir şekilde bağımlıdır.

Daha açık olabilmek için, tarihsel modellerden örnekler verelim.[24] Bunlardan, tarihçiler tarafından kurulan oldukça kaba, ilkel, gerçek bir bilimsel kuralın gerektirdiği sağlamlığı nadiren içeren ve asla devrimci bir matematik dile ulaşmayı amaçlamayan, ama gene de kendi tarzlarında modeller olan modelleri anlıyorum.

Yukarıda XIV. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki ticari kapitalizmden söz ettim: burada Marx'ın eserinden çıkartılabilecek modellerden biri söz konusudur. Bu model tüm ekstrapolasyonlara açık kapı bırakıyorsa da, tam olarak ancak be-

24 Gerçekte bizim onları taklit etmemize yolaçmış olan, iktisatçıların «modellerine» yer vermek cazip olacaktır.

lirli bir toplum ailesine, belirli bir süre için uygulanabilir niteliktedir.

Eski bir kitapta[25], XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında sırasıyla tüccar, «endüstrici», sonra banka ticareti uzmanı haline gelen –bu sonuncu faaliyet serpilmekte en yavaş, yok olmakta da en yavaş olanıdır– İtalyan kentlerine ilişkin olarak taslağını çizdiğim bir ekonomik gelişme devresi modeli için durum değişiktir. Aslında ticari kapitalizmin yapısından daha kısıtlı olan bu taslak, süre ve mekân içinde diğerinden daha fazla genişletilebilir niteliktedir. Bu taslak, başkalarını bulmanın kolay olduğu bir dizi koşul içinde tekrarlanmaya yatkın bir olguyu kaydetmektedir (bazıları bunun için dinamik bir yapı diyeceklerdir, ama tarihin tüm yapıları hiç değilse temelleri itibariyle dinamiktirler). Frank Spooner ve benim tarafımızdan XVI. yüzyıl öncesi, XVI. yüzyıl ve sonrasına ilişkin olarak taslağı çizilen model[26] için de herhalde aynı şey söylenebilir: altın, gümüş, bakır –ve madenin şu çevik ikâmesi olan kredi– de oyunun aktörleridir; birinin «strateji»si diğerinin «strateji»si üzerine ağırlık yapmaktadır. Bu modeli XVII. yüzyıl gibi ayrıcalıklı ve özellikle hareketli olarak, bizim gözlem alanı olarak seçtiğimiz bir yüzyılın dışına aktarmak mümkündür. İktisatçılar günümüzün azgelişmiş ülkelerinin özel örneğinde, o da kendi tarzında bir model olan eski, paranın miktar teorisinin sağlamasını yapmaya çalışmamışlar mıdır?[27]

Fakat bütün bu modellerin süre olanakları, genç bir Amerikalı tarihçi sosyolog olan Sigmund Diamond[28] tarafından

25 *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armond Colin, 1949 (Türkçesi, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2 cilt, İstanbul, Eren Yayınları, 1989-1990), s. 264 vd.

26 Fernand Braudel ve Frank Spooner, *Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle. Rapports au congrès international de Rome*, 1955, c. IV, s. 233-264.

27 Alexandre Chabert, *Structure économique et théorie monétaire*, Paris, Armand Colin, 1956.

28 Sigmund Diamond, *The reputation of the American businessman*, Cambridge, Mass, 1955.

düşünülen modelinkilere nazaran gene de kısa kalmaktadırlar. Pierpont Morgan'ın çağdaşları olan büyük Amerikan finansçılarının kullandıkları çifte dilden (sınıfın iç dili ve dış dil, bu sonuncu dil aslında mali başarının, *self made man*'in tipik zaferi olan finansçının başarısının sunulduğu kamuoyuna karşı bir savunma aracı olarak kullanılmakta ve aynı zamanda finansçı bu dil aracılığıyla bizzat ulusun zenginliğinin koşulu olarak gösterilmektedir) etkilenen bu araştırmacı, bu durumun her egemen sınıfın alışılmış bir tepkisi olduğunu düşünmektedir prestijinin ve ayrıcalıklarının tehlikede olduğunu hisseden egemen sınıfa, bunları gizlemesi için kaderini devletinki veya ulusunkiyle, özel çıkarını kamu çıkarıyla birleştirmesi gerekmektedir. S. Diamond hanedan veya imparatorluk, İngiliz hanedanı, Roma imparatorluğu... vs.'ye ilişkin fikrin evrimini de istekle aynı şekilde açıklayacaktır. Böyle tasarlanan model tabii ki yüzyılları kapsama yeteneğine sahiptir. Bazı belirgin toplumsal koşulları varsaymaktadır, ama tarih bunları etrafa saçmıştır: bu model böylece daha önceki modellerden çok daha uzun bir süre için geçerli olmaktadır, fakat bununla birlikte çok daha kesin ve dar gerçekleri gündeme getirmektedir.

Matematikçilerin diliyle bu cins bir model, matematikçi sosyologların gözdeleri olan, adeta zamandışı modellerle birleşecektir. Adeta zamandışı, yani gerçekte çok uzun sürenin günışığına ilk kez çıkan ve karanlık yollarında dolaşan unsurlar.

Yukarıdaki açıklamalar, modeller bilimi ve teorisine yetersiz bir girişten başka birşey değillerdir. Ve tarihçilerin bu alanda öncü konuma gelmeleri için kırk fırın ekmek yemeleri gerekmektedir. Tarihçilerin modelleri yalnızca açıklama demetlerinden ibarettirler. Meslekdaşlarımız iletişim, bilişim veya matematik teorilerine ve dillerine katılmaya çalışan araştırma alanında başka türlü bir tutku ve ilerleme içindedirler. Bunların liyakati –ki bu büyüktür– bu ince dili ve matematiği kendi alanlarına kabul etmek olmuştur, ama bun-

ların en ufak dikkatsizlik karşısında denetimden çıkmak ve elimizden kaçmak gibi bir tehlikeleri vardır. Tanrı bilir nereye! Bilişim, iletişim, niteliksel matematik, bunların hepsi de gene çok geniş bir alan olan toplumsal matematik başlığı altında biraraya gelmektedirler. Ancak, fenerimizi bununla yakabilmemiz gerekmektedir.

Toplumsal matematik[29] en azından, birbirlerine karışabilen ve takıntıları da olan üç dildir. Matematikçiler hayal güçlerinin sınırına gelmemişlerdir. Her halükârda tek *bir* matematik yoktur (bu en fazlasından bir taleptir). «Cebir, geometri değil de, bir cebir, bir geometri demek gerekir» (Th. Guilbaud), bu söz ne bizim, ne de onların sorunlarını basitleştirmektedir. Demek ki üç dil: gereklilik olgularının dili (biri veridir, diğeri onu izlemektedir), burası geleneksel matematiğin alanıdır; Pascal'den beri raslantısal olguların dili –burası olasılık hesaplarının alanıdır–; son olarak da ne belirlenmiş, ne raslantısal olup, ama bazı zorlamalara, oyunun kurallarına tabi olan koşullanmış olguların dili, bu dil von Neumann ve Morgenstern'in[30] oyunlar «stratejisi» ekseni içinde kalmaktadır, bu strateji yalnızca kurucularının ilke ve cüretleriyle yetinmediği için bugün zafer kazanmaktadır. Oyunlar stratejisi bütünlerin, grupların, hatta olasılık hesaplarının kullanılması sayesinde yolu «niteliksel» matematiğe açmaktadır. Bundan sonra artık gözlemden matematik formülleştirmeye geçiş zorunlu olarak, güç ölçüm ve uzun istatistik hesap yolundan geçmektedir. Toplumsalın çözümlenmesinden doğrudan matematik bir formülleştirmeye, yani hesap makinesine geçilebilir.

Tabii ki, kendine verilen bütün gıdaları yutmayan ve hazmetmeyen bu makineyi, bu işe hazırlamak gerekir. Zaten

---

29 Özellikle bkz., Claude Lévi-Strauss, *Bulletin International des sciences sociales*, UNESCO, VI, no. 4 ve daha da genel olarak *Les mathématiques et les sciences sociales* adını taşıyan şu çok yararlı sayıya bkz.

30 *The theory of Games and economie Behaviour*, Princeton, 1944, Jean Fourastié'nin parlak çalışması, *Critiques*, Ekim 1951, no. 51.

bilişim bilimi gerçek makinelerin, onların çalışma kurallarının işlevinde ve kelimenin en maddi anlamında *iletişimler* için tasarlanmış ve geliştirilmiştir. Bu makalenin yazarı bu zor alanlarda uzman değildir. Uzaktan izlediği, ama gene de izlediği, bir çeviri makinesi yapılmasına ilişkin araştırmalar onu, diğer birkaç kişi gibi düşünce uçurumlarına yuvarlamıştır. Ancak ikili bir olgu varlığını sürdürmektedir: 1° bu cins makineler ve bu cins matematik olanaklar mevcuttur; 2° toplumsalı, bizim alışılmış eski matematiğimiz –fiyat, ücret, doğum vs. eğrileri– olmayan toplumsalın matematiğine hazırlamak gerekir.

Öte yandan, yeni matematik mekanizma bizden çoğu zaman kaçıyorsa da, toplamsalın onun kullanımına yönelik olarak hazırlanması, taranması, parçalara ayrılması gereği dikkatimizden kaçamaz. Ön hazırlık şimdiye kadar hep aynı kalmıştır: kısıtlı bir gözlem birbirini, örneğin «ilkel» bir kabileyi, örneğin nüfussal olarak «somutlanmış» bir grubu seçerek adeta herşeyi inceleme ve doğrudan tutabilme olanağını yakalamak; sonra farkedilen tüm unsurlar arasındaki tüm ilişkileri, mümkün tüm oyunları saptamak. Sağlam bir şekilde belirlenen bu ilişkiler, matematiğin bunların hepsini özetleyen veya daha doğrusu hepsini hesaba katan bir modele ulaşabilmek için tüm sonuçları ve mümkün tüm uzantıları çıkartacağı denklemlerin ayrıntılarını vermektedirler.

Bu alanlarda binlerce araştırma olanağı ortaya çıkmaktadır. Fakat tek bir örnek uzun bir söylevden daha iyi olacaktır. Claude Lévi-Strauss kendini mükemmel bir rehber olarak sunmaktadır, onu izleyelim. *Bizi* bu araştırma alanlarından birine, *iletişim*bilimi dediğimiz kesime sokacaktır.[31]

C. Lévi-Strauss[32] «iletişim her toplumda en azından üç düzeyde gerçekleştirilmektedir: kadınların aktarımı (iletilmeleri), mal ve hizmetlerin aktarımı, mesajların aktarımı».

31 İzleyen farkına varışlar onun son eseri *Anthropologie structurale*'den alınmıştır, *op. cit.*

32 *Ibid*, s. 326.

Bunların farklı düzeylerdeki diller olduklarını, ama gene dil olduklarını kabul edelim. Bunları bundan sonra diller olarak, hatta *dil* olarak ele almak ve onları dilbilimin veya daha doğrusu «toplumsal bilimlerin karşısında, örneğin nükleer fiziğin kesin bilimlerin karşısında oynadığı rolü oynamayı sektirmeyecek olan» fonolojinin heyecan verici gelişmelerine, doğrudan veya dolaylı olarak ortak etme hakkına sahip olamaz mıyız?[33] Bu aşırıya kaçmaktır, ama bazen aşırıya kaçmak gerekmektedir. Tıpkı tarihin olayın tuzağına düşmüş olması gibi, kelimelerin tuzağına düşmüş olan (kelimelerin nesneyle ilişkileri, kelimelerin tarihsel evrimi) dilbilim bu durumdan fonolojik devrim sayesinde kurtulmuştur. Kelimenin ötesinde, fonem denilen ses şemasına bağlanmış, bu fonemin anlamı karşısında artık kayıtsız kalmış, ama onun yerine ona eşlik eden seslere, bu seslerin gruplaşmalarına, infra-fonemik yapılara, dilin bunlara bağlı olan tüm *bilinçdışı* gerçeğine dikkat eder hale gelmiştir. Yeni matematik çalışma, dünyanın tüm dillerinde varolan birkaç tane kadar olan fonem üzerine yüklenmiş, dilbilimin hiç değilse bir bölümü şu son yirmi yıl esnasında toplumsal bilimler dünyasından çıkarak, «kesin bilimler tepesi»ne tırmanmıştır.

Dilin anlamını ilkel akrabalık ilişkilerine, efsanelere, törenlere, ekonomik mübadelelere yaymak, tepeye ulaşan bu zor ama kurtarıcı yolu aramaktır ve bu ilk önce Claude Lévi-Strauss'un şu ilk dil olan insanlararası iletişimlerin esası olan (öylesine ki, hiçbir ilkel veya değil toplum yoktur ki, akrabalararası cinsel ilişki, dar aile küresinin içinden evlilik yasaklanmış olmasın) evliliğe yönelik mübadelelere ilişkin olarak cesur bir şekilde gerçeklmeştirilmiştir. Demek ki evlilik mübadeleleri bir dildir. C. Lévi-Strauss bu dilin altında, foneme benzeyen temel bir unsur bulmaya çalışmıştır. Rehberimiz bu akrabalık unsurunu, «atom»unu 1949 tarihli tezinde en

33 *Ibid.*, s. 39.

basit biçimiyle ifade etmiştir[34]: bu unsur erkek, karısı, çocuk artı çocuğun dayısıdır. Bu dört açılı unsurdan ve bu ilkel dünyalarda bilinen tüm evlilik sistemlerinden –bunlar çok sayıdadır– hareket eden matematikçiler, mümkün bileşimleri ve çözümleri arayacaklardır. Matematikçi André Weill'in yardımını alan Lévi-Strauss, antropolog tarafından yapılan gözlemi matematik terimlere çevirmeyi başarmıştır. Açığa çıkan model, sistemin geçerliliğini, dengeliliğini kanıtlamak, bu sistemin gerektirdiği çözümleri işaret etmek zorundadır.

Bu araştırmanın niyetinin ne olduğu anlaşılmaktadır: bilinçdışı veya düşük bilinçli unsurların alanına ulaşabilmek için gözlem yüzeyini aşmak, sonra bu gerçeği küçük müdahalelerle birçok unsur haline getirerek, böylece bunların arasındaki ilişkileri çözümlemek. «Tıpkı dilbilimcinin kendi alanındakileri infra-fonemik alanda ve fizikçinin de infra-moleküler alanda, yani atom düzeyinde keşfetmesi gibi, antropolog da en genel yapı yasalarının ancak bu mikrososyolojik (belli bir türden, bu çekinceyi ben ekliyorum) düzeyde kurabilir».[35] Bu oyunu, tabii ki başka bir yönde de sürdürmek mümkündür. Örneğin, Lévi-Strauss'u bu kez efsanelerle, gülme biçimleriyle, mutfakla (şu diğer dil) uğraşırken görmekten daha öğretici ne olabilir: efsaneleri *(mythes)* bir dizi temel hücreye *(mythème)* indirgeyecektir; yemek kitaplarının dilini (fazla inanmadan) *gustème*ler haline indirgeyecektir. Her seferinde derin, bilinçaltı düzeylerin peşindedir: ben konuşurken söylevimin fonemleriyle; sofradayken istisnalar dışında (eğer öyle birşey varsa) *gustème*lerle uğraşmıyorum. Fakat ince ve kesin ilişkiler oyunu bana her seferinde eşlik etmektedir. Bu basit ve esrarlı ilişkiler konusunda sosyolojik araştırmanın son sözü acaba, bunların hepsini Mors alfabesine, yani evrensel matematik diline çevirmek üzere, onları tüm dillerdeki halleriyle kavramak mı olacaktır? Bu yeni toplumsal matematiğin

34 *Les structures élémentaires de la parendé*, Paris, P.U.F., 1949; bkz., *Anthropologie Structurale*, s. 47-62.

35 *Anthropologie...*, s. 42-43.

tutkusudur. Fakat acaba, gülümsemeden, bunun tamamen başka bir tarih olduğunu söyleyebilir miyim?

Süreyi yeniden devreye sokalım. Modellerin farklı sürelere sahip olduklarını söyledim: bunlar kaydettikleri gerçeğin zamanı kadar değere sahiptirler. Ve bu zaman toplumsalı gözleyen kişi için başattır, çünkü bunların kopuş noktaları, çelişkili basınçların etkisiyle meydana gelen ani veya yavaş sapmaları, hayatın derin yapılarından daha anlamlıdırlar.

Modelleri bazen gemilere benzetmişimdir. Gemi inşa edildikten sonra benim için ilgi çekici olan, onun suya indirilmesi, yüzüp yüzmediğinin görülmesi ve sonra da onu zaman nehri boyunca keyfimce aşağı indirmek veya yukarı çıkarmaktır. Geminin batması her zaman en anlamlı andır. Örneğin F. Spooner ve benim tarafımızdan, değerli madenlere ilişkin olarak düşünülmüş olan oyunlar, bana XV. yüzyıl öncesi için hiç de geçerliymiş gibi gelmemektedirler. Bu tarihten önce madenlerin şokları o kadar şiddetlidir ki, eski tarihlere ilişkin gözlemler bunları bildirmemişlerdir. Bu durumda bunun nedenini aramak bize düşmektedir. Daha sonra, bu kez nehrin ağzına doğru yapılan yolculuğun, fazlasıyla basit teknemiz için neden zorlaştığını, sonra da XVIII. yüzyıl ve kredinin anormal ilerlemesi karşısında neden olanaksız hale geldiğini anlamak gerekmektedir. Bana göre araştırma, sürekli olarak toplumsal gerçekten modele ve sonra modelden toplumsal gerçeğe yöneltilmeli ve yolculuklar bir dizi rötuştan sonra sabırla tekrarlanmalıdır. Böylece model sırasıyla yapı açıklama denemesi; bir yapının hayatının ve sağlamlığının denetimine, karşılaştırılmasına, sağlamasının yapılmasına yarayan bir alet olmaktadır. Eğer güncelden yola çıkarak bir model kursaydım, onu hemen gerçeğin içine oturtur, sonra da zaman içinde gerilere, eğer mümkünse doğumuna kadar gerilere götürmeyi isterdim. Bundan sonra diğer toplumsal gerçeklerin eşanlı hareketlerine bakarak, onun bir dahaki kopuşa kadar olan muhtemel ömrünü kestirmeye çalışırdım. Ama eğer bana bir kıyaslama unsuru olarak hizmet ediyorsa,

onu zaman veya mekân içinde dolaştırarak, sayesinde yeni bir ışıkla aydınlanabilecek diğer gerçekleri arardım.

Acaba, niteliksel matematik modellerin bize şimdiye kadar sunuldukları[36] halleriyle bu cins yolculuklara pek yatkın olmadıklarını ve bunun nedeninin herşeyden önce zamanın sayılamayacak kadar çok yollarından yalnızca birinin, kazalardan, konjonktürlerden, kopuşlardan arınmış *çok uzun* sürenin yolunun üzerinde ilerlemeleri olmasını düşünürken haksız mıyım? Bir kez daha C. Lévi-Strauss'a döneceğim, çünkü onun bu alandaki girişimi bana en akıllıca, en açık, herşeyin oradan itibaren yola çıkmak veya herşeyin oraya dönmek zorunda olduğu toplumsal deney içinde en iyi kök salmış olanı olarak gözükmektedir. Farketmemiz gereken bir nokta olarak, Lévi-Strauss her seferinde sanki zamandaşıymış gibi gözüken aşırı yavaşlıktaki bir olguyu gündeme getirmektedir. Tüm akrabalık sistemleri varlıklarını sürdürmektedirler, çünkü belli bir kandaşlık haddinin ötesinde, herhangi bir insan hayatı mümkün değildir, küçük bir insan grubunun dünyaya açılması gerekmektedir: akrabalararası cinsel ilişkinin yasaklanması uzun sürenin bir gerçeğidir. Gelişmeleri yavaş olan efsaneler de aşırı uzunluktaki yapılara tekâbül etmektedirler. En eskisini seçmekle uğraşmadan, Oedipius efsanelerinin çeşitli versiyonlarını toplamak mümkündür, çünkü bu konudaki sorun bu efsanenin çeşitli biçimlerini tasnif etmek ve onlara hükmeden ve onların altında yer alan derin bir eklemleşmeyi açığa çıkartmaktır. Fakat meslekdaşımızın bir efsaneyle değil de, «makyavelcilik»in imgeleriyle, birbirini izleyen yorumlarıyla ilgilendiğini, XVI. yüzyılın ortasına doğru gerçekten ortaya atılmasından itibaren çok yaygınlaşan, oldukça basit bir doktrinin temel unsurlarını araştırdığını varsayalım. Bu sürecin her anında, makyavelciliğin yapısına varacak kadar çok kopuş ve alt üst oluş vardır, çünkü bu sistem efsanenin adeta

36 Oyun stratejisine göre niteliksel matematik diyorum. İktisatçıların yoğurdukları biçimiyle klasik modeller üzerinde farklı bir tartışma yapılmalıdır.

evrensel nitelikteki tiyatro oyunu sağlamlığına sahip değildir; bu sistem tarihin yansımaları, sıçramaları, koşullarının bozulması karşısında hassastır. Tek kelimeyle, yalnızca uzun sürenin sakin ve monoton yolları üzerinde yer almamaktadır... Böylece Lévi-Strauss'un matematikleştirilebilir yapıların araştırılması karşısında tavsiye ettiği usul yalnızca mikrososyoloji katında değil, aynı zamanda çok küçük ile çok uzun sürenin buluşma noktasında yer almaktadır.

Bu arada, niteliksel matematik alanında devrim yapanlar acaba yalnızca sürenin yolunu izlemeye mi mahkûmdurlar? Eğer böyleyse, bu sıkı oyunun sonnuda yalnızca evrensel insana ait olan gerçeklerden başka birşeyi bulamayız. Üzüntülü düşünürler, bunlar ilk gerçekler, ulusların bilgeliğinin özdeyişleridir diyeceklerdir. Biz de bunların esas gerçekler olduklarını ve her toplumsal hayatın bizatihi temellerini yeni bir ışıkla aydınlatabilecek nitelikte oldukları cevabını veririz. Fakat tartışmanın bütünü burada değildir.

Nitekim ben bu girişimlerin –veya benzeri girişimlerin– çok uzun süre dışında sürdürülemeyeceklerine inanıyorum. Toplumsal niteliksel matematiklere sağlananlar rakamlar değil de, belli bir matematik işaretle ifade edilebilmeleri için sağlam bir şekilde tanımlanmaları gereken bağlantılar ve ilişkilerdir; bu işaretlerin matematik olanakları, temsil ettikleri toplumsal gerçekle artık meşgul olmadan, bu tanımlardan itibaren incelenebilecektir. Demek ki sonucun tüm değeri başlangıçtaki gözlemin değerine, gözlenen gerçeğin esas unsurlarını soyutlayan ve bunları bu gerçek içinde birbirleriyle olan ilişkilerini belirleyen tercihe bağımlıdır. Toplumsal matematiğin, C. Lévi-Strauss'un mekanik adını verdiği, yani eğer terim yerindeyse, her bireyin doğrudan gözlenebilir olduğu ve çok türdeş bir hayatın basit, somut ve az değişken nitelikteki insan ilişkilerinin tam olarak tanımlanmasına izin veren dar gruplardan itibaren oluşturulmuş modelleri neden tercih ettiği artık kavranmaktadır.

İstatistik denilen modeller bunun tersine, gözlemin ancak

ortalamalar, yani geleneksel matematik aracılığıyla yürütülebildiği, geniş ve karmaşık toplumlara hitap etmektedirler. Fakat bu ortalamalar elde edildikten sonra, eğer gözlemci bu sözünü ettiğimiz ilişkileri artık bireyler ölçeğinde değil de, gruplar ölçeğinde kurma yeteneğine sahipse, niteliksel matematik yöntemlerine başvurmamızı engelleyen herhangi birşey yoktur. Ama benim bildiğim kadarıyla, henüz bu yönde bir girişim olmamıştır. Deneylerin daha başındayız. Şu an için, ister psikoloji, ister ekonomi, isterse antropoloji söz konusu olsun, tüm deneyler Lévi-Strauss'a ilişkin olarak tanımladığım yönde yapılmışlardır. Fakat toplumsal niteliksel matematik ancak modern bir toplum, içiçe girmiş sorunlar, hayatın yaşandığı çeşitli hızları ele almadan sağlamasını yapmış olmayacaktır. Matematikçi sosyologlarımızdan birinin bu maceranın çağrısına kulak vereceğine bahse girelim; bu girişimin yeni matematik tarafından bugüne kadar izlenmiş olan yöntemlerde zorunlu bir gözden geçirmeye yol açacağına da bahse girelim, çünkü bu matematik bu kez aşırı uzun süre adını vereceğim şeyin sınırları içinde hapis kalamaz; yeni matematiğin hayatın çoklu oyununu, tüm hareketlerini, tüm sürelerini, tüm kopuşlarını, tüm değişmelerini yeniden bulması gerekmektedir.

IV
TARİHÇİNİN ZAMANI, SOSYOLOĞUN ZAMANI

Toplumsal matematik zamandışının alanına yaptığı yolculuktan sonra, işte şimdi zamana, süreye geri dönmektedir. Ve iflah olmaz bir tarihçi olarak, sosyologların süreden kaçmalarına bir kez daha şaşıyorum. Ama bunun nedeni onların zamanının bizimkiyle aynı olmamasıdır: onların zamanı çok daha az emredici, daha az somuttur ve hiçbir zaman sorunları ile düşüncelerinin merkezinde yer almamaktadır.

Tarihçi fiili durumda tarihin zamanının dışına asla çıkmamaktadır: toprağın bahçıvanın çapasına yapıştığı gibi,

zaman da onun düşüncesine yapışmıştır. Tabii ki ondan kurtulmanın düşünü kurmaktadır. 1940'ın kaygılı ortamının da yardımıyla, Gaston Roupnel[37] bu konuda, samimi her tarihçiye acı çektiren sözler yazmıştır. Gene çaplı bir tarihçi olan Paul Lacombe'un eski bir düşüncesi de bu yöndedir: «zaman nesnel olarak bizatihi hiçbir şey değildir, bizdeki bir fikirden başka birşey değildir.»[38]... Ama acaba burada gerçek kaçışlar söz konusu mudur? Ben kişisel olarak, can sıkıcı bir esaret esnasında bu zor yılların (1940-1945) kroniğinden kaçmak için çok mücadele ettim. Olayları ve olayların zamanını reddetmek, onlara biraz daha uzaktan bakabilmek, onları daha iyi yargılayabilmek ve bunlara fazla inanmamak için kıyıya, sığınağa çekilmek anlamına geliyordu. Kısa zamandan daha az kısa zamana ve çok uzun zamana (bu sonuncusu eğer varsa, ancak bilgelerin zamanıdır) geçmek; sonra da bu hedefe ulaştıktan sonra durmak, herşeyi yeniden ele almak ve yeniden inşa etmek, herşeyin kendi etrafında döndüğünü görmek: bir tarihçiyi cezbedecek bir işlem.

Fakat bu birbirini izleyen kaçışlar tarihçiyi dünyanın, dünyanın zamanının; tersine döndürülemez olduğu ve tam da dünyanın kendi çevresinde dönüşünün ritminde ilerlediği için emredici olan tarihin zamanının dışına tam olarak atmamaktadırlar. Nitekim farkettiğimiz süreler birbirleriyle dayanışma içindedirler: aslında zihnimizin yaratısı olan süre değil de, bu sürenin parçalara bölünmesidir. Öte yandan bu parçalar, çalışmamızın sonunda birbirleriyle yeniden birleşmektedirler. Uzun süre, konjonktür, olay fazla bir güçlük olmadan adımlarını birbirlerine uydurmaktadırlar, çünkü hepsi aynı ölçeğe göre ölçülmektedir. Öylesine ki, bu zamanlardan birine zihinsel olarak katılmak, hepsine katılmak olmaktadır. Zaman kavramının iç, öznel yanı karşısında dikkatli olan filozof, tarihin zamanının, Ernest Labrousse'un kitabının başın-

37 *Histoire et Destin*, Paris, Bernard Grasset, 1943, *passim.*, özellikle s. 169.
38 *Revue de synthèse historique*, 1900, s. 32.

da[39], her yerde kendinin aynı olan dünyayı dolaşan, hangi ülkeye giderse gitsin, hangi siyasal rejim veya toplumsal düzenle karşılaşırsa karşılaşsın aynı kısıtları dayatan bir yolcu olarak resmettiği konjonktürün evrensel zamanının ağırlığını asla hissetmemektedir.

Tarihçi için herşey zamanla başlamakta, herşey zamanla bitmektedir, bu zaman kolayca tebessüm yaratabilen, evreni yarattığı söylenilen matematik tanrı gibi olan, insanların dışında, iktisatçıların diyecekleri gibi «dışsal» bir zamandır ve insanları itmekte, zorlamakta, onların çeşitli renklerdeki kişisel zamanlarına üste gelmektedir: evet, dünyanın emredici zamanı.

Sosyologlar bu aşırı basit kavramı tabii ki kabul etmemektedirler. Onlar Gaston Bachelard'ın sunduğu biçimiyle *Sürenin Diyalektiği*'ne çok daha yakındırlar.[40] Toplumsal zaman, seyrettiğim herhangi bir toplumsal gerçeğin kendine özgü bir boyutudur. Herhangi bir birey için olabileceği gibi, bu gerçeğin içinde yer alan toplumsal zaman, onu etkileyen, onu özel bir varlık olarak belirleyen işaretlerden biridir –diğerlerinin arasında–. Sosyolog canının çektiği gibi bölebileceği, bir düzeyden başkasına aktarabileceği bu işbirlikçi zaman tarafından hiç rahatsız edilmemektedir. Tekrar söylüyorum ki, tarihin zamanı senkroni ve diyakroninin birlikte oynadıkları çevik oyuna kendini daha zor teslim etmektedir: tarihin zamanı, insanların canı çektiğinde hayatın hareketsiz bir resminin sunulması için hareketin durdurulabildiği bir mekanizma olarak düşünülmesine hiçbir zaman izin vermemektedir.

Bu anlaşmazlık burada görüldüğünden daha derindir: sosyologların zamanı bizimki olamaz; mesleğimizin derin yapısı bundan hoşlanmaz. Bizim zamanımız, tıpkı iktisatçılarınki gibi ölçüdür. Bir sosyolog bize bir yapının ancak yeniden oluşmak üzere, kendi kendini tahrip etmeyi durdurduğunu söy-

39 Ernest Labrousse, *La crise de l'économie française à la veille de la Révolution française*, Paris, P.U.F., 1944. Giriş.
40 Paris, P.U.F., 2. yay., 1950.

lediğinde, tarihsel gözlem tarafından da teyid edilen bu açıklamayı memnuniyetle kabul ederiz. Fakat alışılmış taleplerimizin ekseni içinde, bu pozitif veya negatif hareketlerin kesin sürelerini de bilmek isteriz. Ekonomik devreler, maddi hayatın yükselen ve alçalan akımları ölçülmektedir. Toplumsal bir yapısal bunalımın da zaman içinde belirlenebilmesi, eşanlı yapılara oranla ve kendi olarak zaman boyunca yerleştirilebilmesi gerekir. Bir tarihçiyi tutkulu bir şekilde ilgilendiren konu bu hareketlerin kesişmeleri, karşılıklı eylemleri ve kopuş noktalarıdır: yani bu olguların herbirinin kendine özgü ölçü olan çok biçimli toplumsal zamana göre değil de, bu olguların tümünün genel ölçüsü olan tarihçilerin zamanına göre kaydedilebilen herşey.

Bu ters düşünceler bir tarihçi tarafından, haklı veya haksız olarak Georges Gurvitch'in konukseven, adeta kardeş sosyolojisi alanına girildiği zaman bile formüle edilmektedir. Bir filozof[41] bu sosyolojiyi dün «sosyoloji tarihin kuyruğuna takılıyor» diye tanımlamıyor muydu? Oysa tarihçi burada bile ne kendi sürelerini, ne de kendi zamansallıklarını bulabilmektedir. Georges Gurvitch'in geniş toplumsal inşası (buna model mi demeliyiz?) beş esas mimariye göre örgütlenmektedir[42]; derindeki sahanlıklar, toplumsallıklar, toplumsal gruplar, bütünsel toplumsal, zamanlar; bu zamansallıklara ait olan sonuncu kat hem en yenisi, hem de son inşa edileni olup, bütüne fazladan eklenmiş gibidir.

Georges Gurvitch'in zamansallıkları çokludur. Birçok diziler belirlenmektedir: uzun sürenin ve yavaş akanın zamanı, yanıltan veya şaşırtan zaman, düzensiz atışları olan zaman, devreyi zaman veya meydanda yapılan dansın zamanı, kendine göre gecikmiş zaman, gecikme ile öne geçme arasında gidip gelen zaman, kendi ilerisinde olan zaman, patlayıcı za-

41 Gilles Granger, *Evénement et structure dans les sciences de l'homme*, Cahiers de l'Institut de Science économique appliquée, Dizi M, no. 1, s. 41-42.

42 Bkz. benim kuşkusuz çok polemik olan makalem, «Georges Gurvitch et la discontinuité du Social», *Annales E.S.C.*, 1953, 3, s. 347-361.

man[43]... Tarihçi nasıl ikna olacaktır? Bu renk cümbüşünden tek beyaz ışığı elde etmesi olanaksızdır, oysa bu ışık onun için vazgeçilmez niteliktedir. Tarihçi ayrıca, bu yanar döner zamanın, zaten daha önceden ayrılmış olan kategorilere ek bir işaret, ek bir renk koymaktan başka birşey yapmadığını çabucak farketmektedir. Dostumuzun alanına son gelen unsur olan zaman, diğerlerinin evine çok doğal bir şekilde yerleşmiş; kendini «sahanlıklar», toplumsallıklar, gruplar, bütünsel topluma göre, onların taleplerine ve bu konutların boyutlarına uyarlamıştır. Bu da aynı denklemleri değiştirmeden, yeniden yazmanın farklı bir biçimi olmaktadır. Her toplumsal gerçeklik, tıpkı sıradan deniz kabukluları gibi kendi zaman veya zaman ölçüsü ifrazatına sahiptir. Fakat biz tarihçiler bundan ne kazanıyoruz? Bu ideal kentin devasa mimarisi hareketsiz kalmaktadır. İçinde tarih yoktur. Dünyanın zamanı, tarihsel zaman burada bulunmaktadır, ama tıpkı bir keçi derisinin içine kapatılmış Eol'deki rüzgâr gibi. Sosyologlar sonuçta bilinçsiz olarak, tarihe değil de, tarihin zamanına karşı çıkmış olmaktadırlar –düzenlenmeye ve çeşitlendirmeye kalkışıldığında bile şiddetini koruyan şu gerçek–. Tarihçinin hiçbir zaman kurtulamadığı bu zorlamadan, sosyologlar adeta her zaman kurtulmaktadırlar: ya zamanın üzerine asılıymış gibi olan her zaman güncel olan ana, ya da hiçbir yaşı olmayan tekrarlanan olgulara kaçmaktadırlar; demek ki zihnin zıt bir girişimiyle ya en katı olaysal alanda, ya da en uzun sürede kalmaktadırlar. Bu kaçış meşru mudur? Tarihçiler ile sosyologlar ve hatta farklı görüşten tarihçiler arasındaki gerçek tartışma buradadır.

Tarihçilerin alışık oldukları üzere çok açık, örneklere çok dayalı bu makalenin sosyologlar ve diğer komşularımızın onaylarını alıp almayacağını bilmiyorum. Alabileceğinden kuşkuluyum. Bu makalenin inatla sergilenen *leitmotiv*'ini

43 Georges Gurvitch, *Déterminismes sociaux et liberté humaine*, Paris, P.U.F., 1955, s. 38-40 ve *passim*.

sonuç niyetine tekrarlamanın hiçbir yararı yoktur. Tarih doğası gereği en büyük dikkati süreye, aralarında bölünebileceği *tüm* hareketlere göstermek zorundaysa da, uzun süre bize bu yelpazenin içinde, toplumsal bilimlerin ortak bir gözlemi ve düşüncesi için en yararlısı olarak gözükmektedir. Komşularımızın akıl yürütmelerinin bir anında, bu eksene kendi farkına varışlarını veya kendi araştırmalarını getirmelerini temenni etmek acaba çok şey mi istemek olmaktadır?

Hepsi benimle aynı fikirde olmayan tarihçiler açısından bu durum bir alt üst oluş yaratacaktır, çünkü onların tercihi, içgüdüleri gereği kısa tarihe doğru yönelmektedir. Bu kısa tarih üniversitenin kutsal işbirliğinden yararlanmaktadır. Jean-Paul Sartre son makalesinde[44], Markxizmin içinde aynı anda hem çok basit, hem de çok ağırlıklı olan şeye itiraz etmek istediğinde, bunların görüşlerini güçlendirmektedir; bu işi biyografi adına olaysalın aşırı bolluktaki gerçeği adına yapmaktadır. Flaubert bir burjuva olarak veya Tintoretto bir küçük burjuva olarak yerine «oturtulduğunda» herşey söylenmiş olmayacaktır. Buna tamamen katılıyorum. Fakat somut örneğin –Flaubert, Valéry veya Gironde'un dış siyaseti– incelenmesi Jean-Paul Sartre'ı her seferinde yapısal ve derin bağlama ulaştırmaktadır. Bu araştırma tarihin yüzeyinden derinliklere doğru gitmekte ve benim uğraş alanıma ulaşmaktadır. Eğer kum saati her iki yönde de tersine çevrilirse –olaydan yapıya, sonra yapılardan ve modellerden olaya– daha fazla ulaşacaktır.

Marxizm bir modeller topluluğudur. Sartre kendine özgü olanın ve bireyselin adına, modelin katılığına, şematizmine, yetersizliğine itiraz etmektedir. Ben onun gibi modele değil de (şu veya bu nüansları dışında), bu modelin kullanılma biçimine, insanların haklarının olduğunu sandıkları kullanıma itiraz edeceğim. Marx'ın dehası, uzun süren gücü, ilk gerçek toplumsal modelleri kurmuş ve tarihsel uzun zamandan yola

44 Jean-Paul Sartre, «Fragment d'un livre à paraitre sur le Tintoret», *Les Temps Modernes*, Kas. 1957 ve yukarıda zikredilen makale.

çıkmış olmasına dayanmaktadır. Bu modellere yasa gücü, her yerde ve her topluma otomatik olarak uygulanabilen açıklama değeri verilerek, onları en basit halleri içinde dondurmuşlardır. Oysa bu modeller ancak zamanın değişken nehirlerine bırakılacak olurlarsa dokularını açığa çıkartabileceklerdir, çünkü bu doku sağlamdır ve iyi yapılmıştır; bu doku başka kurallar ve buna bağlı olarak başka modeller tarafından tanımlanmaya yatkın başka yapıların varlığıyla sürdürülmüş veya canlandırılmış bir şekilde yeniden ortaya çıkacaktır. Böylece geçen yüzyılın en güçlü toplumsal çözümlemesinin yaratıcı gücü sınırlandırılmıştır. Bu çözümleme ancak uzun süre içinde gücüne ve gençliğine yeniden kavuşabilir... Eklemeliyim ki, bugünkü Marxizm bana, saf halinde modele, model için modele tutkun her toplumsal bilimi bekleyen tehlikenin imgesi olarak gözükmektedir.

Sonuca varmak için vurgulamak istediğim bir başka nokta da, uzun sürenin toplumsal bilimlerin karşılaşmalarına yönelik ortak dilin olanaklarından yalnızca biri olduğudur. Başka olanaklar da vardır. Yeni toplumsal matematiğin girişimlerini iyi kötü işaret ettim. Yeniler beni büyülemektedir, ama iktisat alanındaki –insan bilimlerinin herhalde en ileride olanı– zaferleri kanıtlanmış olan eskiler, böylesine haksız düşünceleri haketmemektedirler. Bu klasik alanda bizi devasa hesaplamalar beklemektedir, fakat hesap makineleri günden güne daha gelişkin hale gelmektedirler. Uzun istatistiklerin, bu hesaplama ve araştırmaların hergün biraz daha geri götürülen bir geçmişe doğru gerekli inişlerinin yararına inanıyorum. Avrupa'nın XVIII. yüzyılı bütünü itibariyle bizim şantiyelerimizle doludur, ama daha şimdiden XVII. ve bundan da fazlası XVI. yüzyıla ulaşılmıştır. Duyulmadık uzunluktaki istatistikler, evrensel dilleri aracılığıyla bize Çin geçmişinin derinliklerini açmaktadırlar[45]. Hiç kuşku yoktur ki, ista-

45 Otto Berkelbach, Van der Sprenbel, «Population Statistics of Ming China», *B.S.O.A.S.*, 1953, Marianne Rieger, «Zur Finanz-und Agrargeschichte der Ming Pynastie 1368-1643», *Sinica*, 1932.

tistik işleri daha iyi anlayabilmemiz için, bunları basitleştirmektedir. Ama her bilim karmaşıktan basite doğru gider.

Ancak sonuncu bir dilin, sonuncu bir model ailesinin unutulmaması gerekir, yani her toplumsal gerçeğin işgal ettiği alana indirgenme zorunluğunun unutulmaması gerekir. Kelime farkları üzerinde fazla duraklamadan, coğrafya ve ekoloji diyelim. Coğrafya çoğu zaman bizatihi kendinde bir dünya olarak düşünülmektedir ve bu bir kayıptır. Coğrafyanın bu kez zaman ve mekânı değil de, mekân ile toplumsal gerçeği düşünecek olan bir Vidal de La Blache'a ihtiyacı vardır. Coğrafya araştırmaları alanında öncelik artık insan bilimlerinin bütününün sorunlarına verilmelidir. Ekoloji: bu kelime, sosyolog her zaman itiraf etmese de, onun tarafından coğrafya demek ve böylece mekânın çıkardığı sorunlardan ve bundan da fazlası mekânın dikkatli gözlem karşısında açık ettiklerinden kaçınmanın bir biçimi olmaktadır. Mekânsal modeller, toplumsal gerçeklerin izdüşümlerinin yer aldığı ve kısmen açıklandıkları şu haritalardır; bunlar aslında tüm süre (özellikle uzun süre) hareketleri için, toplumsalın bütün kategorileri için modellerdir. Fakat toplumsal bilim bunlardan şaşırtıcı bir şekilde habersizdir. Ben Fransız okulunun toplumsal bilimlerdeki üstünlüklerinden birinin, eğer zihniyeti veya derslerine ihanet edilirse, teselli bulamayacağım Vidal de La Blache'ın bu coğrafya okulu olduğunu sıklıkla düşünmüşümdür. Tüm toplumsal bilimlerin Vidal de La Blache'ın daha 1903'te talep ettiği gibi «insanlığın (giderek) daha fazla coğrafi olan bir kavranışı»na yer açmaları gerekmektedir[46].

Uygulamada -çünkü bu modellerin uygulamaya yönelik bir amaçları vardır- toplumsal bilimlerin karşılıklı sınırları, neyin toplumsal bilim olduğu, neyin olmadığı, neyin yapı olduğu, neyin olmadığı üzerinde bu kadar çok tartışmaktan geçici olarak vazgeçmelerini temenni ediyorum... Bunun ye-

46 P. Vidal de La Blache, *Revue de synthèse historique*, 1903, s. 239.

rine, bizim çalışmalarımız boyunca orta bir çalışmayı yönlendirecek hatları (eğer hat varsa) çizmeye uğraşmalarını, aynı zamanda bir ilk yakınlaşmayı sağlayacak olan kavramları da belirlemelerini istiyorum. Ben bu hatlara kişisel olarak matematikselleştirme, mekâna indirgeme, uzun süre... adını veriyorum. Fakat diğer uzmanların önereceklerini de merak ediyorum. Çünkü söylemeye bile gerek olmadığı üzere bu makale *Tartışmalar ve Kavgalar*[47] başlığının altına boşuna konulmamıştır. Bu makale, biz tarihçilerin her birimizin ne yazık ki, uzmanlık alanımız olmadığı halde aşikâr tehlikelere girdiğimiz alanlardaki sorunları çözmeyi değil de, ortaya koyma iddiasındadır. Bu sahifeler tartışmaya bir davettir.

47 *Annales E.S.C.*'nin iyi bilinen konu başlığı.

İNSAN BİLİMLERİNİN BİRLİĞİ VE ÇEŞİTLİLİĞİ[1]

İnsan bilimleri ilk bakışta –en azından çalışmalarına biraz katılınca– bizi formüle edilmesi ve harekete geçirilmesi güç olan birlikleriyle değil de, tabandaki eski ve kanıtlanmış, artık *yapısal* hale gelmiş olan çeşitlilikleriyle çarpmaktadırlar. Bunlar herşeyden önce sıkı bir şekilde kendileridir ve kendilerini vatanlar, diller ve çok daha az meşru olarak, kendi kuralları, bilgince bahçe parmaklıkları, birbirine indirgenmesi mümkün olmayan ortak noktalarıyla bir o kadar kariyer olarak sunmaktadırlar.

Bir imge hiç kuşkusuz bir akıl yürütme değildir, ama güçlüklerini azaltmak ve zayıflıklarını gizlemek üzere kendini her açıklamanın yerine ikâme etmektedir. Öyleyse kısa kesmek üzere, toplumsal bilimlerin hepsinin tek ve aynı manzarayla ilgilendiğini varsayalım: insanın geçmiş, şimdiki, gelecek eylemlerinin manzarası. Bu manzaranın bir de üstelik tutarlı olduğunu –tabii ki bunu kanıtlmamak gerekecektir– varsayalım. Bu manzara karşısında, ne kadar toplumsal bilim varsa o kadar rasathane olacak ve bunlar kendilerine özgü bakış açıları, farklı perspektif krokileri, farklı renk ve

1 *Revue de l'enseignement supèrieur*, no. 1, 1960, s. 17-22.

kronikleriyle konuya yaklaşacaklardır. Herbirinin kesip aldığı manzara parçaları ne yazık ki birbirleriyle bitiştirilir cinsten olmayıp, tek bir bütünsel resim içeren bir yap-boz parçaları gibi olan ve ancak bu önceden oluşturulmuş görüntünün işlevinde değeri olan unsurlar gibi birbirlerini davet etmemektedirler. İnsan her seferinde, bir rasathaneden diğerine farklı gözükmektedir ve böylece tanınan her kesim, gözlemci temkinli olsa bile –çoğunlukla öyledir– bütünsel manzara mertebesine yükseltilmektedir. Bu arada gözlemcinin kendi açıklamaları onu çok uzaklara götürmektedir. İktisatçı ekonomik yapıları ayırmakta ve onları çevreleyen, taşıyan, zorlayan ekonomik olmayan yapıları tahmin etmektedir. Bundan daha zararsız ve görünüşte daha meşru birşey olamaz, ama bu arada o da yap-bozu kendine göre yeniden yapmıştır. Herşeyi yalnızca kendi kıstaslarıyla denetlediğini ve hatta açıkladığını iddia eden nüfusbilim de farklı davranmamaktadır. Onun da kendine ait etkin testleri vardır; bunlar ona insanı bütünselliği içinde canlandırması için, veya en azından bütünsel veyahut esas insan olarak kavradığı insanı sunması için yeterli olmaktadırlar. Sosyolog, tarihçi, coğrafyacı, psikolog, etnograf çoğu zaman daha da saftırlar: her toplumsal bilim, öyle olmayı kendine yasaklıyor olsa bile emperyalisttir; sonuçlarını insanın bütünsel bir kavranışı olarak sunma eğilimindedir.

İyi niyetli ve ön bir deneyimi olmadığı, her türlü angajmanın dışında kaldığı varsayılan gözlemci, her bilimin kendine sunduğu görüşler, ona baskı yapan açıklamalar veya ona dayatılan teoriler –şu süper açıklamalar– arasında ne gibi bağların olduğunu kendine soracaktır. Eğer tamamen yeni gözlerle bakan bu saf tanığın bir de manzaranın kendine bakabilmesi mümkün olsaydı! Bundan bizzat kendi bir sonuç çıkartırdı. Fakat insan bilimlerinin gerçeği, daha iyi bir imge olmadığı için manzara adını verdiğimiz bu şey değildir veya bu, tıpkı doğa bilimlerinin manzarası gibi, yeniden yaratılmış bir manzaradır. Ham haliyle gerçek, örgütlenmesi gereken bir gözlem kitlesinden başka bir şey değildir.

Zaten insan bilimlerinin rasathanelerinden ayrılmak, devasa bir deneyden vazgeçmek, herşeyi yeni baştan yapmaya mahkûm olmak olacaktır. Oysa kim gece yalnız başına dolaşabilir, kim bugün yalnızca kendi olanaklarıyla, kazanılmış bilgilerin tümünü kavrayabilir ve bunları aşabilir, onları ayağa kaldırabilir, onların hepsini aynı hayatın içine sokabilir ve onlara aynı dili, bilimsel bir dili dayatabilir? Bu girişimi güçleştirecek olan biriktirilmesi gereken bilgilerden çok, onların kullanımıdır; bu işi yapabilmek için her birimizin iyi kötü elde ettiği şu beceri ve canlılık gerekmektedir; ama herkes bu beceriyi kendi mesleki alanında ve uzun bir çıraklık pahasına edinebilmiştir. Hayat, aramızdan birinin birçok mesleği edinebilmesine izin vermeyecek kadar kısadır. İktisatçı iktisatçı olarak, sosyolog sosyolog olarak, coğrafyacı coğrafyacı olarak vs. kalacaktır. Kuşkusuz bilgeler bunun böyle olması, herkesin kendi anadilini konuşması ve bildiği işi –kendi dükkânı, kendi mesleği– tartışması daha iyidir diyeceklerdir.

Herhalde. Fakat insan bilimleri kendi alanları üzerindeki denetimlerini yaygınlaştırdıkları ve geliştirdikleri ölçüde, zayıflıklarını da daha iyi farketmektedirler. Ne kadar etkin olduklarını iddia ederlerse, hasım bir toplumsal gerçekle o kadar sürtüşmektedirler. Bu durumda, uğradıkları başarısızlıkların herbiri –uygulama alanında– onların değerinin, hatta varlık nedeninin sağlamasının yapılmasına yarayan bir alet haline gelmektedir. Zaten bu bilimler mükemmel olsalardı, bizatihi gelişmelerinden ötürü birbirleriyle birleşmeleri gerekirdi. Farkına vardıkları eğilimsel kurallar, yaptıkları hesaplar, bunlardan çıkartabileceklerini sandıkları öngörüler; bütün bu açıklamaların insani olguların devasa kitlesi içindeki aynı esas hatları, aynı derin hareketleri, aynı eğilimleri aydınlatmaları için birbirlerine eklenmeleri gerekir. Oysa böyle birşeyin hiç yapılmadığını ve bizi çevreleyen toplumu iyi tanımadığımızı, öngörülemez hareketlerinin büyük çoğunluğu itibariyle şaşırtıcı olarak kalmaya de-

vam ettiğini biliyoruz.

İnsan bilimlerinin bugün içinde bulundukları birbirine indirgenemezlik durumunu, sınırlar üzerinde şurada burada girişilmeye çalışılan şu diyaloglardan daha iyi kanıtlayan hiçbir şey yoktur. Ben tarihin bu cins tartışmalara ve görüşmelere memnuniyetle razı olduğuna inanıyorum; belli bir tarihçi kesimi (eğitim alanında egemen olan ve yaşlı bilginler ile kurumlar yüzünden daha da egemen olan geleneksel tarih değil; ama bu kurumlar bizim tehlikeli devrimciler olmaktan çıkarak, burjuvalaşmamız halinde –çünkü müthiş bir zihin burjuvazisi vardır– bize de açılmaktadırlar) anlaşma yanlısıdır. Evet, tarih bu cins diyaloglara hazırdır. Tarih fazla yapısallaşmamıştır, komşu bilimlere açıktır. Ama diyaloglar çoğu zaman iyice yararsız olmaktadır. Hangi sosyolog tarih hakkında yüzlerce karşı-gerçeği söylemeyecektir? Karşısında Lucien Febvre vardır, ama ona sanki Charles Seignobos'ymuş gibi davranmaktadır. Tarihin dün olduğu gibi, şu küçük raslantı bilimi, özelleştirilmiş anlatının, inşa edilmiş zamanların bilimi olması ve bütün bu nedenlerden ve diğer birkaçından ötürü yarıdan daha fazlası itibariyle saçma bir «bilim» olması gerekmektedir. Tarih kendinin, geçmişin incelenmesi yoluyla şimdinin bir incelenmesi olduğunu, süre veya daha doğrusu sürenin çeşitli biçimleri üzerinde bir spekülasyon olduğunu iddia edince, sosyolog ve filozof gülümsemekte, omuz silkmektedirler. Bu, bugünkü tarih biliminin eğilimlerini ve bu eğilimlerin öncellerini ihmal etmek, bazı tarihçilerin son yirmi veya otuz yıl içinde kolay ve küçük çaplı allâmelikten ne kadar koptuklarını unutmak anlamına gelmektedir. Adı *Haçlı efsanesi. Dinsel Sosyoloji denemesi* olan bir Sorbonne tezi (Alphonse Dupront'a ait) herşeye rağmen ve tek başına, bu toplumsal psişizmler, bunların altındaki gerçekler, «derindeki sahanlıklar»a ilişkin araştırmanın, yani tek kelimeyle bazılarının «bilinçsiz» olarak adlandırdıkları bu tarihin basit bir teorik program olmadığını işaret etmektedir.

Ve daha başka gerçekleştirme ve yeniliklere ilişkin sayısız kanıt getirebiliriz. Ancak ölçüsüz bir şekilde yakınmıyoruz; sorun bir kez daha, onu anlamak istemeyenlere karşı tarihi kendi keyfimize göre tanımlamak veya onlara karşı bitmez tükenmez bir şikayet defteri doldurmak değildir. Zaten hatalar karşılıklıdır. «Bakış açılarının karşılıklılığı» aşikârdır.

Biz tarihçiler de komşularımız insan bilimlerini kendi tarzımıza göre ve aşikâr bir gecikmeyle görüyoruz ki, bu iyi birşey değildir. Böylece bir evden diğerine olan anlayışsızlık kanıtlanmaktadır. Aslında bu çeşitli araştırmaların etkin bir şekilde bilinebilmesi için uzun bir içli dışlılık, faal bir katılım, önyargı ve alışkanlıkların terkedilmesi gerekmektedir. Bu da çok fazla şey istemek olmaktadır. Nitekim bu konuda başarılı olmak için, sosyoloji veya siyasal iktisat –sonuç olarak bizim için en kolay alan– alanlarındaki şu veya bu araştırmaya bir an için katılmak yetmeyecektir; bunun için bu araştırmaların bir bütüne nasıl bağlandıklarını ve yeni hareketleri nasıl işaret ettiklerini görmek gerekir ki, bu da herkesin harcı değildir. Çünkü yalnızca Alphonse Dupront'un tezini okumak yetmez, aynı zamanda bunu Lucien Febvre'e, Marc Bloch'a, başrahip Bremond'a ve birkaç diğerine bağlamak gerekir. Çünkü François Perroux'nun otoriter düşüncesini izlemek yetmez, aynı zamanda bu düşüncenin kesin yönünü belirlemek, nereden geldiğini ve hangi kazanım ve red zincirleriyle, her zaman hareket halinde olan ekonomik düşünceyle bütünleştiğini bilmek gerekir.

Yakınlarda, gerçekdışı bir şimdiki zamanın esiri olan –gerçekdışı, çünkü çok kısa– toplumsal araştırmalara tamamen iyi niyetle itiraz etmiştim. Aynı fırsattan yararlanarak, «uzun süre»ye yeteri kadar dikkat göstermeyen, çünkü sınırlı hükümet işlerine, kuşkulu şimdiki zaman gerçeğine aşırı bağlanan bir siyasal iktisada da itiraz etmiştim[2]. Oysa bana,

2 Bkz. benim makalem «Histoire et sciences sociales: la longue durée» *Annales E.S.C.*, 1958 ve Rostow ile Kula'nın cevapları, *ibid*, 1959 ve 1960.

yaşayan, araştıran sosyolojinin toplumsal araştırmaların en önünde yer almadığı cevabı verildi ve W. Rostow ile W. Kula da kendi hesaplarına bana, iktisadın en yakın tarihli ve en geçerli araştırmalarında uzun zaman sorunlarıyla bütünleşmeye çalıştığını, hatta buradan beslendiğini iddia ettiler. İşte genel zorluk buradadır. Eğer kollokyumlarda tedbir alınmayacak olursa, bazı gecikmelerin de yardımıyla, biz bahçe parmaklıklarımızın üzerindeki görüşmelerimizde, çağdaşlar arasında bir tartışma yürütemeyeceğiz. Konuşmalarımız, tartışmalarımız ve fazlasıyla sorunlu anlaşmalarımız zihin zamanı üzerinde gerilerde kalacaklardır. Saatlerimizi ayarlamanın veya gereksiz tartışmalardan vazgeçmenin zamanı gelmiştir. Yoksa vodvil oynarız.

Zaten ben insan bilimlerinin ortak pazarının bir dizi iki taraflı anlaşmalarla, çemberi sonradan genişletilebilir nitelikte olan kısmi gümrük birlikleriyle kurulabileceğine inanmıyorum. İki yakın bilim, sanki aynı işareti taşıyan elektrik yüklerine sahiplermişçesine birbirlerini itmektedirler. Dün ikisinin de ihtişamını sağlamış olan tarih ile coğrafyanın «üniversiter» birliği, zorunlu bir boşanmayla sona ermiştir. Bir iktisatçı veya sosyolog bir tarihçi veya bir coğrafyacıyla tartıştıktan sonra kendilerini eskisinden daha iktisatçı veya daha sosyolog hissetmektedirler. Gerçekte bu sınırlı birlikte çok fazla bağlantı gerektirmektedir. Bilgelik hepimizin birden, geleneksel gümrük resimlerimizi indirmemizi gerektirmektedir. Fikirlerin ve tekniklerin dolaşımı bu sayede teşvik bulacak ve teknikler ile fikirler insan bilimlerinin birinden diğerine geçerken hiç kuşkusuz değişecekler, ama hiç değilse ortak bir dil yaratacaklar, bu dilin taslağını çizeceklerdir. Eğer küçük ülkelerimizdeki bazı kelimeler başka küçük ülkelere geçildiğinde aynı anlamı veya aynı çağrışımı taşısalardı, büyük bir adım atılmış olurdu. Tarih cari dili –yani edebi dili– kullanma gibi bir avantaja veya etkinliğe sahiptir. Henri Pirenne bu ayrıcalığın korunmasını sıklıkla tavsiye etmiştir. Bu sayede bizim disiplinimiz insan bilimlerinin en

okunabiliri, en edebi olanı, geniş kitleye en açık olanıdır. Fakat ortak bir bilimsel araştırma «temel» bir kelime haznesi gerektirmektedir. Bu noktaya, bir disiplinden diğerine geçerken kelimelerimizden, formüllerimizden, hatta sloganlarımızdan bugünkünden daha büyük ölçekte vazgeçerek ulaşabiliriz.

Örneğin Claude Lévi-Strauss toplumsal (veya niteliksel) matematiğin toplumsal bilimlere dahil edilmesinin, yani hem bir dilin, hem bir zihniyetin, hem de bir tekniğin dahil edilmesinin ne sonuç vereceğini göstermeye çalışmaktadır. Yarın yeni bütünsel bakış açıları içinde, toplumsal bilimler alanında neyin matematikselleştirilebilir olduğunu, neyin olmadığını ayırmak gerekecektir ve herhalde bu iki yoldan birini tercih etmek zorunda kalınacaktır.

Fakat şimdi daha az önemli ve –herşeyi söylemek için– daha az dramatik bir örnek verelim. Bugünün siyasal iktisadında esas olan «modelleştirme», «model» kurmaktır. Aşırı karmaşık olan şimdiki zamana ilişkin olarak önemli olan, oldukça sabit basit bağlantı hatlarını açığa çıkartmaktır. Başlangıçta o kadar çok tedbir alınmaktadır ki, model basitleştirmeye rağmen gerçeğin içine dalmakta, onun eklemleşmelerini özetlemekte, onun rastlantılarını bu durumda tabii ki aşamamaktadır. Leontieff ve taklitçileri böyle yapmışlardır. Bundan sonra, böylece inşa edilmiş olan ve saf hesaplama araçlarıyla işletilen modelin çerçevesinde akıl yürütmekten daha meşru birşey olamaz. Zaten «model» de oldukça yeni olan adının altında, en klasik akıl yürütme araçlarının ele gelir bir biçiminden başka birşey değildir. Tıpkı bay Jourdain'in bilmeden nesir kullanması gibi, biz de hepimiz pek farkına varmadan «model»le iş gördük. Model fiili durumda bütün insan bilimlerinde bulunmaktadır. Coğrafi bir harita bir modeldir. Genç edebiyat eleştirmeninin edebiyatımızın büyük ustalarının eserlerinin altına istekle koyduğu (Roland Barthes'ın Michelet hakkındaki kesin ve sinsi, küçük kitabına bakınız), psikanalistlerin tabloları «model»dir. Georges Gurvitch'in

çok yönlü sosyolojisi bir modeller yığınıdır. Tarihin de kendi modelleri vardır; onlara kapısını nasıl kapatabilirdi ki? Yakınlarda Nurembergli meslekdaşımız Hermann Kellenbenz'in, XV.-XVIII. yüzyıllar arasında Güney Almanya'daki «girişimciler»in tarihine ilişkin harika bir makalesini okuyordum –Harvard'da Arthur Cole'un cömert ve güçlü kişisinin ayakta tuttuğu Girişimleri Araştırma Merkezi'nin hattı üzerinde yer alan bir makale–. Aslında bu makale ve Arthur Cole'un çeşitli eserleri, Schumpeter «modeli»nin tarihçiler tarafından yeniden ele alınmasının sonucudur. Schumpeter'e göre «girişimci» kelimenin soylu anlamında «ekonomik gelişmelerin; sermaye, toprak ve emek arasındaki yeni bileşimlerin yaratıcı unsuru»dur. Ve tarihin tüm zamanı boyunca hep böyle olmuştur. H. Kellenbenz «Schumpeter'in tanımı herşeyden önce bir model, ideal bir tiptir» diye not düşmektedir. Oysa bir modelle karşılaşan tarihçi onu hep raslantılara götürmekten, onu tıpkı bir tekne gibi zamanın kendine ait sularında yüzdürmekten zevk almaktadır. Güney Almanya'daki XV.-XVIII. yüzyıllar arasındaki girişimciler, öngörmenin kolay olduğu üzere, farklı tipten olmalıdırlar. Fakat tarihçi bu oyunu oynarken «modelleştirmenin» yararlarını yoketmekte, tekneyi sökmektedir. Tarihçi ancak tekneyi yeniden kurarsa veya başka bir tekne inşa ederse, veyahut bu kez tarihin çizgisi üzerinde herbiri kendi özgünlüğü içinde belirlenen çeşitli modelleri *aktarırsa* ve daha sonra bunları bizzat kendi sıraları içinde hep birden açıklarsa, kurala geri dönmüş olacaktır.

Böylece «modelleştirme» mesleğimizi, aslında ona yetmesi mümkün olmayan kendi tadının dışına çıkartacaktır. Bizatihi tarihin hareketi geniş bir açıklamadır. Örneğin edebiyat eleştirmenleri, tarihçiler ve sosyologlar arasında psikanalistlerin tablolarına ilişkin bir tartışma olacak mıdır: bu tablolar *tüm* dönemler için geçerli midir, değil midir? Ve eğer öyle birşey varsa, bunların evrimleri tablonun kendisi kadar, araştırmanın ana hattını oluşturmayacak mıdır?

Yakınlarda Lyon Edebiyat Fakültesi'nde, *1874-1902 arasında İsyanyo'da Okul ve Eğitim* adlı bir tez savunmasına[3], yani XIX. yüzyılın bize miras bıraktığı, okul çevresinde sürdürülen muazzam bir din savaşının tartışılmasına katılmıştım. Bu cins tartışma ailelerinin modelleştirilmesini engelleyecek herhangi birşey bulunmamaktadır. Bu işin gerçekleştiğini ve unsurların yerli yerlerine konulduklarını varsayıyoruz: şurada bir kitle eğitimi ihtiyacı, burada canlı ve ateşli zıtlaşmalı tutkular; şurada kiliseler, devlet, bütçe... Bütün bu teorik inşa, kesinlikle henüz sona ermemiş olan uzun bir bunalımın birliğini daha iyi anlamamıza hizmet edecektir. Eğer bu modelle silahlanmış olarak 1874-1902 arası İspanya'sına geri dönersek, tarihçi olarak ilk yapmamız gereken iş modelleştirmek, onun mekanizmalarını ortaya koyarak sağlamalarını yapmak ve özellikle onları istediğimiz gibi kavramlaştırmak, onları çeşitli ve özel bir hayatın içine koymak, onları bilimsel olarak basitleştirmekten kaçınmak olacaktır. Ama daha sonra, evrimini ortaya çıkartmak üzere –eğer evrim varsa– modele veya çeşitli modellere geri dönülünce ne kadar büyük bir avantaj sağlanacaktır!

Burada duralım; gösterim yapılmıştır: model tüm insan bilimlerinde, yararlı bir şekilde yolculuk yapmakta, ona *a priori* uygun olarak gözükmeyen sularda bile işe yaramaktadır.

Bu cins yolculuklar artırılabilir. Fakat bunlar küçük yaklaşma veya anlaşma araçlarıdır, en fazlasından şurada veya burada birkaç ip birbirine bağlanmaktadır. Oysa hep insan bilimlerinin tümünün çerçevesi içine yerleşerek, daha fazlasını yapmak, bütünsel hareketleri düzenlemek, herşeyi alt üst etmeyen kesişmeleri oluşturmak mümkündür, ama bunların sorunsalları ve tavırları derinlemesine değiştirme yeteneğine sahip olmaları gerekmektedir.

Polonyalı meslekdaşlarımız bu birlikteki hareketleri «karmaşık incelemeler» gibi bir adla ifade etmektedirler. Aleksander Gieysztor'un belirttiğine göre bundan, toplumsal

3 Yuonne Turin'in tezi, P.U.F., Paris, 453 s., in 8°.

olguların tasnifine ilişkin bir, iki, hatta üç ilkeyle sınırlı bir konu üzerinde, çeşitli uzmanlarca yürütülen bir çalışma anlaşılmaktadır: bu ilkeler coğrafi, kronolojik veya bizzat konunun doğasına göre olmaktadır. Amerikalı meslekdaşlarımızın *area studies*'i de böylesine «karmaşık incelemeler»dir. Burada ilke, dünyanın çeşitli *kültürel alanlarının*, özellikle de Rusya, Çin, Amerika, Hind gibi –Avrupa demeye cüret edemiyorum– devleri incelemek ve tanımlamak için, birçok insan bilimini biraraya getirmek olmaktadır.

Demek ki insan bilimlerinin geniş alanında daha önceden ortaklaşa çalışılmış; buluşmalar, koalisyonlar, ortaklaşa eserler gerçekleştirilmiştir. Ve bu girişimler yeni bile değillerdir. Bunları hiç değilse ilk önemli öncellerinde görmekteyim. Henri Berr'in *Sentez Haftaları*. Henri Berr bir kez daha bugünkü bir çok hareketin gerçek öncüsü olduğunu kanıtlamaktadır. Bunların yeni veya eski olmaları da o kadar önemli değildir. Bu deneylerin sürdürülmeleri gerekmektedir ve madem ki başarıları –en azından insan bilimlerini birleştirme konusunda– çok tartışmalı olarak gözükmektedir, o halde özenli bir incelemeden sonra yeniden ele alınmaları gerekmektedir. Kuşkusuz daha şimdiden bazı önemli kuralları işaret etmek mümkündür: bunlar tartışmaya daha başlamadan egemen olmaktadırlar.

Herşeyden önce, bu denemelerin bugün sorunların yerine, ağırlık merkezlerini, sorunsalları, geleneksel kare biçimli çayırları değiştirebileceklerini kabul etmek gerekir. Ve bu, istisnasız tüm insan bilimleri için geçerlidir. Demek ki her yerde «ulusalcı» zihniyetin bir miktar terkedilmesi gerekir. Bundan sonra da, kilometre taşları gelişigüzel konulamayacakları için, bunların önceden sıralanmalarının gerektiği ve bu sayede birleşme ve gruplaşma eksenlerinin belirleneceğini kabul etmek gerekir; bu da A. Gieysztor'un sözünü ettiği mekân ve zaman kısıtlamaları, ama aynı zamanda sayı ve hayat kısıtlamaları da olacaktır.

Nihayet ve özellikle, en klasik, en eski ve en yenileri de

dahil, *tüm* insan bilimlerini gündeme getirmek gerekecektir. Yeniler kendilerini toplumsal bilimler adı altında ifade etmekte ve bu dünyanın dört veya beş «büyüğü» olduklarını ileri sürmektedirler. Oysa inşa edilecek bir birlik için tüm araştırmaların, yani Yunan epigrafisi kadar Henri Langier'nin felsefesi veya biyolojisinin veya Lazarsfeld gibi akıllı bir adamın yönetimindeki kanaat yoklamalarının da yararı olduğunu savunuyorum. Bize de evrensel bir meclis gerekmektedir.

Area studies'in başarısızlığı –anlaşılabileceği üzere normatif düzlemde, çünkü ilham ettikleri ve sonuca ulaştırdıkları çalışmalar çok sayıdadır– bize ders olmalıdır. Harvard ve Columbia'daki meslekdaşlarım, Seattle'daki cesur takım, belki de birleşme çemberlerini yeteri kadar genişletemediler. Kendilerini dar güncellik alanında tehlikeye atarak, bildiğim kadarıyla Çin'i veya Hind'i kavrama konusunda tarihçilere çok az başvurdular, coğrafyacılara ise hiç başvurmadılar. Sosyologlar, iktisatçılar (geniş anlamda), psikologlar, dilciler bilimsel insanın tümünü tek başlarına seferber etmeye ehil midirler? Sanmıyorum. Oysa tekrarlıyo-rum ki, bu genel seferberlik hiç değilse şu an için etkin olabilecek yegâne yoldur.

Bu tezi şimdiye kadar çok destekledim. Bunu bir kez daha tekrarlamak için *Yüksek Öğretim Dergisi*'nin bana sunduğu fırsattan yararlanıyorum. Fransa dünyanın ne en iyi iktisatçılarına, ne en iyi tarihçilerine, ne de en iyi sosyologlarına sahiptir. Ama dünyanın en iyi araştırma gruplarından birine sahibiz. Öte yandan C.N.R.S.'in uyguldığı siyasetin meyvaları en azından bir noktada tartışalamaz niteliktedir: aşağı yukarı her disiplinde, eğitimi ve tutkusu araştırmaya yönelik genç insanlara sahibiz. Bu, önceden belirlenmesi gerçekten olanaksız tek şeydir. Yarın *İnsan Bilimleri Evi*, bu geniş alanda Paris'te kurulu olan tüm merkezleri ve laboratuvarları tek bir bütün halinde biraraya getirecektir. Bütün bu genç güçler, bütün bu yeni olanaklar elin uzanabileceği yerdedir ve bu

değerli şey dünyada tektir ve belirleyici hiçbir şeyin onlar olmadan mümkün olamayacağı tüm klasik insan «bilimleri», vazgeçilmez bir çerçeve içinde biraraya getirilmişlerdir. Öyleyse bu çifte veya üçlü şansı kaçırmayalım. Dünyanın her tarafında birliğe doğru yönelen hareketi hızlandıralım ve eğer gerekirse, mümkün olduğu anda ve entelektüel olarak yararlı hale geldiğinde aşama atlayalım. Yarın çok geç olmuş olacaktır bile...

TARİH VE SOSYOLOJİ[1]

Ön bazı işaretler, umarım bu bölümü yerli yerine oturtacaktır. Sosyolojiden çoğu zaman, adeta her zaman, bu yüzyılın başında Emile Durkheim ve François Simiand'ın oluşturmak istedikleri şu bütünsel bilimi anlıyorum; bu bilim henüz yoktur, ama sosyoloji hiçbir zaman tam anlamıyla ulaşılamayacak olsa bile, sürekli olarak bu bilime yönelecektir. *Tarih*'ten ise bilimsel olarak yürütülen bir araştırmayı, gerektiğinde *bilim* olan, ama karmaşık bir araştırmayı anlıyorum: *tek* bir tarih, tek *bir* tarihçilik mesleği değil de; meslekler, tarihler, bir meraklar, görüşler, olanaklar toplamı vardır, bu toplama yarın başka meraklar, başka görüşler, başka olanaklar katılacaktır. Fakat acaba şimdiki zaman karşısında ne kadar tutum varsa, geçmişe yaklaşmanın da o kadar tartışılabilir ve tartışılan biçimi olduğunu söylesem, bir sosyolog –tıpkı filozoflar gibi tarihin tam olarak ve bir kerede edebiyete kadar geçerli kural ve yöntemlere tabi bir disiplin olduğunu düşünme eğilimindedir– beni anlayabilecek midir? Hatta tarihin şimdinin belli bir tarzda incelemesi sayılabileceğini de anlayabilir mi?

Bunlar söylendikten sonra, tarihle sosyoloji arasındaki ilişkilere yönelik bildik sorulara veya birbirlerini hem görmezden gelmeyen, hem de yeteri kadar tanımayan ve kavga-

1 Georges Gurvitch (yay.), *Traité de Sociologie*, Paris, P.U.F., 2 Cilt, 1. yay. 1958-1960, 3. yay. 1967-1968'in Giriş bölümünün IV. ayırımı.

larında kendilerini tek yanlı olarak tanımlayan bu komşular arasında hiçbir zaman aynı olmayan ve sürekli olarak yeniden başlayan bir dizi polemiğe burada cevap vermekle zaman kaybetmemek gerekir. Tıpkı sahte sorunların olduğu gibi, sahte polemikler de vardır. Sosyolog ile tarihçi arasındaki, her halükârda sahte bir diyalogtur. François Simiand Charles Seinobos'yla polemiğe giriştiğinde tarihle konuştuğunu sanmıştı, oysa yalnızca belli bir tarihle, Henri Berr ile birlikte *historisante* (tarihi herhangi başka bir disipline indirgemeyi reddeden) olarak vaftiz edilen[2] tarihle konuşmuştu. Aynı dönemde Henri Hauser'le zıtlaştığında, karşısında hiç kuşkusuz kuşağının en parlak tarihçisini bulmuştu, ama bu tarihçi fazla parlak, fazla becerikli bir avukat olup, erken gelmiş başarılara ve mesleğinin eski kurallarına çok saplanmıştı. Kendi çapında bir hasım bulabilmesi için Paul Lacombe'a başvurması gerekirdi. Ama acaba onunla uyuşma tehlikesi yok muydu?

Oysa polemik ancak hasımların bu işe girmeleri, işte çok önceleri 1900'de, tam da onu eleştirmiş olan Paul Lacombe'a kızgınlıkla cevap verirken dediği gibi «kılıçla dövüşmeye» razı olmaları[3] halinde mümkün olabilir. Paul Lacombe gibi bir tarih tutkunu, bir «tarih-bilim» yaratma çabası içinde sosyolog François Simiand'la anlaşabilirdi gibi gözükmektedir. Biraz dikkat yeterli olurdu. Paul Lacombe mesleğinin çözülmesi mümkün olmayan çıkmaz ve güçlüklerinden çıkmak için zamandan kaçma noktasına kadar gitmiyor muydu: «Zaman nesnel olarak bizatihi hiçbir şey değildir, bize ait bir fikirden ibarettir...»[4]. François Simiand ne yazık ki Paul Lacombe'u

2 Ünlü çatışma, Paul Lacombe, *De l'histoire Considérée comme science*, Paris, 1894 nedeniyle de sürmüştür. Nitekim François Simiand'ın «Méthode historique et science sociale», *Revue de synthèse historique*, 1903 makalesi alt başlık olarak *Etude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos* adını taşımaktadır. Fakat Paul Lacombe'un eseri gündeme hemen hiç getirilmemiştir.

3 Xénopol, *Revue de synthèse historique*, 1900, s. 135, no. 2.

4 «La science de l'histoire d'après M. Xénopol», *Revue de synthèse historique*,1900, s. 32.

arızi olarak gündeme getirecek ve Nuh deyip peygamber demeyen başka hasımlara saldıracaktır. Gerçekte her zaman *bir* sosyolojiyle anlaşabilecek *bir* tarih vardır –veya tabii ki bunun tersine, birbirlerini boğazlayacak olanları da vardır–. Georges Gurvitch[5] bu türün zaman içinde en yenisi olan –en azından benim bildiğim kadarıyla– tarihsel-sosyolojik polemik makalesinde, Henri Marrou'yla uyuşmayı reddetmektedir, ama benimle daha kolay anlaşacaktır. Bu konuya daha yakından bakmak gerekir: tarihçi ile sosyolog arasında belki de ne tam bir tartışma, ne de tam bir anlaşma olabilir.

I

Birinci ve esas önlem: tarihi hızlı bir şekilde, ama en yakın tarihli tanımlarından biriyle sunmaya çalışalım, çünkü hiçbir bilim kendini yeniden tanımlamaya, kendini aramaya ara vermemektedir. Her tarihçi, istemeden olanları da dahil esnek ve yeni bilgilerin, ödevlerin, darboğazların ağırlığ altında, aynı zamanda insan bilimlerinin genel hareketindei ötürü kendiliğinden evrilen bir mesleğe getirdiği değişik liklere karşı zorunlu olarak hassasiyet duymaktadır. Bütü toplumsal bilimler yenilikleri birbirlerine bulaştırmaktadı ve tarih de bu salgınlardan kurtulamamaktadır. Bu yüzden d varlık veya tarz veya çehre değişiklikleri meydana gelmektedir.

Eğer geriye bakışımız bu yüzyılla başlayacak olursa, elimizin altında en azından on tarih çözümlemesi ve bin tarih portresi olacaktır ve bizzat tarihçilerin eserlerinde resmolan konumları ise hesaba katmıyoruz, bu konumlar tarihçilerin yorumlarını ve bakış açılarını, düşüncelerinin kesin ve biçimsel bir şekilde ortaya konulduğu tartışmalardan çok bir kitapta daha iyi belirleneceği inancının sonucu olarak ortaya

5 «Continuité et discontinuité en histoire et en sociologie», *Annales E.S.C.*, 1957, s. 73-84.

çıkmaktadırlar (bu nedenle tarihçileri yaptıkları tam olarak biliniyor sayan filozofların alaycı eleştirileri belirlemektedir).

Herkes hâlâ öyle yaptığı için, dizinin başına Charles-Victor Langlois ve Charles Seignobos'nun klasik *Tarihsel Bilimlere Giriş*'lerini koyalım[6]. Bunun yanına genç Paul Mantoux'nun genç makalesini (1903)[7]; sonra oldukça ileri bir tarihte yayınlanan Raymond Aron'un klasik *Tarih Felsefesine Giriş*'ini[8], yani bir filozofun tarih hakkındaki görüşünü koyduktan sonra, Marc Bloch'un ölümünden sonra ve tamamlanmadan yayınlanan[9] *Tarihçilik Mesleği*'ne gelelim (kuşkusuz eğer ölüm onu trajik bir şekilde yakalamasaydı, yazarın kendi yayınlayacağı şekilden oldukça uzaktadır). Daha sonra Lucien Febvre'in kendinin biraraya topladığı makaleler derlemesi olan, parıltılı *Tarih İçin Kavgalar*'ına gelelim[10]. Bu arada Louis Halphen'in çok hızlı denemesini[11], Philippe Ariès'nin canlı kitabını[12], Eric Dardel'in egzistansiyalist savunusunu[13], André Piganiol'ün makalesini[14], Henri Marrou'nun ilginç ve nitelikli söylevini[15] unutmayalım; bu sonuncu çalışma bana göre Antik tarihin manzaralarına fazla dikkat göstermiş ve Max Weber'in düşüncesine fazla saplanmış, sonra da tarihin nesnelliğiyle ölçüsüz bir şekilde uğraşmıştır. Toplumsal alanda nesnellik, öznellik: bilimsel yöntemler kâşifi XIX. yüzyılı

6 Buraya Charles Seignobos, *La Méthode historique appliquée'e aux sciences sociales*, Paris, 1901'in eklenmesi gerekir.
7 «Histoire et sociologie», *Revue de synthèse historique*, 1903, s. 121-140.
8 Paris, 1948, 2. yay. Birinci yayınlanışı 1938'dedir.
9 *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, 1. yay. 1949, 3. yay. 1959. Bu güzel kitaba ilişkin olarak J. Stengers'in nüfuz edici değerlendirmesine bkz., «Marc Bloch et l'Histoire», *Annales E.S.C.*, 1953, s. 329-337.
10 Paris, 1953.
11 *Introduction à l'histoire*, Paris, 1946.
12 *Le temps de l'histoire*, Paris, 1954.
13 *Histoire, science du concret*, Paris, 1946.
14 «Qu'est-ce que l'histoire?», *Revue de métaphysique et de morale*, 1955, s. 225-247.
15 *De la connaissance historique*, 1954. Bunun H.J. Marrou'nun *Revue historique*, 1953, s. 256-270, 1957, s. 270-289'da verdiği, tarih yazınına ilişkin güzel bültenlerle tamamlanması gerekir.

tutkulu bir şeklide saran bu sorun bugün başat mıdır? Her halükârda yalnızca bize özgü değildir. Burada, Henri Marrou'nun haklı olarak söylediği üzere, ancak temkinlilik ve dürüstlüğün iki katına çıkartılmasıyla aşılabilecek olan bir bilimsel zihniyet sakatlığı söz konusudur. Fakat büyük harf T ile bile Tarihçinin rolünü ölçüsüz bir şekilde büyütmeyelim.

Kısaltılmış, tamamlanmamış, maksatlı olarak yalnızca bu konudaki Fransızca yazınla sınırlandırılmış olan bu çok kısa bibliyografya, geçmiş polemikleri noktalamaya gene de olanak verecektir: sayılan eserler bu polemiklerin kilometre taşlarını çok yakından izlemektedirler. Fakat zikredilen kitaplar ve makaleler tarihin bugünkü ve temelli çoğulluğunu belirtmenin uzağında kalmaktadırlar –oysa esas olan budur–. Bugünkü tarihin derin hareketi eğer yanılmıyorsam, farklı yollar veya bakış açıları arasından tercih yapmak değil de, onu içine kapatmak için boşuna uğraşılmış olan bu birbirlerini izleyen tanımları kabul etmek, toplamaktır. Çünkü bütün tarihler bizimdir.

Bu yüzyılın başında, Michelet'den oldukça sonraları, tarihin «geçmişin hortlaması» olduğu istekle tekrarlanmaktaydı. Güzel tema, güzel program! Paul Mantoux 1908'de «tarihin görevi geçmişi, tüm geçmişi anmaktır» diye yazıyordu. Ama bu geçmişin neleri korunuyordu? 1903'teki genç tarihçimiz hiç tereddüt etmeden «kendine özgü olan, ancak bir kere olan tarihin alanıdır»[16] diye cevap vermekteydi. Klasik cevap, filozofların ve sosyologların diğer hepsini dışta bırakarak, istekle önerdikleri tarih imgesi. Felsefe tarihçisi Emile Bréhier, 1936'da bizi Brezilya'ya götüren gemide, dostane tartışmalarımız esnasında bu konudaki düşüncesinden vazgeçmiyordu. Ona göre geçmişte tekrarlanan şeyler sosyolojiye, komşularımızın tezgâhına aitti. Demek ki geçmişin tümü bize ait değildi. Ama tartışmayalım. Ben de her tarihçi gibi tekil olaylara, bu bir günlük ömrü olan çiçeklere, yaprakları çabuk

16 *Art. cit.*, s. 122.

döküldüğü için elde iki kere tutulamayan çiçeklere bağlıyım. Bundan da fazlası, yaşayan veya ölü bir toplumda her zaman binlerce özgün noktanın olduğuna hep inanmışımdır. Ve özellikle de, eğer bu toplum bütünlüğü içinde kavranacak olursa, bütünü itibariyle olduğu haliyle asla tekrarlanamayacağını iddia etmek mümkündür: kendini geçici, ama özgün ve benzersiz bir *denge* olarak sunmaktadır.

Böylece Philippe Ariès'in tarihinin ekseninin, çağlar ve toplumsal gerçekler arasındaki farkların tanınmasının üzerinde kurmasını onaylıyorum. Fakat tarih yalnızca fark, özel olan, hiç görülmemiş –yani iki defa görülemeyecek– olan değildir. Ve zaten hiç görülmemiş olan, hiçbir zaman tam olarak hiç görülmemiş olan değildir. Tekrarlanan ve düzenli olanla birlikte yaşamaktadır. Paul Lacombe Pavia çarpışması (24 Şubat 1525) veya daha iyisi Rocroi çarpışması (19 Mayıs 1643) hakkında, bu çarpışmaların bazı olaylarının «o dönemin birçok başka çarpışmasında da bilinen bu silahlara, taktiğe, savaş alışkanlık ve adetlerine bağlı olduğunu» söylemekteydi.[17] Pavia çarpışması bir bakıma modern savaşın başlangıcıdır, bir olaydır, ama bir olay ailesi içinde yer almaktadır. Gerçekte, bu benzersiz olayların kendine özgü tarihine nasıl inanılabilir? François Simiand[18], Paul Lacombe'u zikrederken, onunla aynı fikre geliyor ve tarihçinin iddiasını kendi hesabına tekrarlıyordu: «bir kısmı bireysel, bir kısmı toplumsal; bir kısmı raslantısal, bir kısmı düzenli olmayan hiçbir olayı farketmek mümkün değildir». Böylece bu yüzyılın başından itibaren bir itiraz, en azından bir kuşku yalnızca tekil olaylarla sınırlandırılmış bir tarihe karşı yükselmekteydi; yani bu yüzden prestije dayalı, «doğrusal», «olaya dayalı» tarihe karşı; Paul Lacombe bu tarihe sonunda «olaysal» adını verecektir.

Olayı aşmak, onu içeren kısa zamanı, kroniğin veya gazeteciliğin zamanını –çağdaşların hızlı, günü gününe ulaştıkları

17 *Art. cit.*, s. 99, n. 1.
18 *Art. cit.*, s. 18.

bilinçler, bunların izleri geçmiş olayların ve varoluşların sıcaklığını bize çok canlı bir şekilde aktarmaktadırlar– aşılması anlamına gelmekteydi. Bu aynı zamanda olayların ötesinde, bu kez bilinçsiz veya daha doğrusu oyuncuların, sorumluların veya kurbanların büyük ölçüde farkına varamadıkları az veya çok bilinçli bir tarihin olup olmadığının sorulması anlamına gelmekteydi: bunlar tarihi yaparlar, ama tarih onları taşır.

Bu olaysal olmayan tarih arayışı, diğer toplumsal bilimlerle temasa geçildiğinde kendini emredici bir şekilde dayatmıştır; bu kaçınılmaz bir temastı (polemikler bunun kanıtıdır) ve Fransa'da Henri Berr'in büyüleyici *Revue de Synthèse Historique*'i –bu derginin geriye yönelik olarak okunması insana heyecan vermektedir– sayesinde 1900'den sonra ve Lucien Febvre ile Marc Bloch'un *Annales*'lerinin gürbüz ve çok etkin kampanyası sayesinde 1929'dan sonra örgütlenmeye başlamıştır.

Tarihçilik bu tarihlerden sonra, tekil olayları olduğu kadar tekrarlanan olayları da, bilinçli olayları olduğu kadar bilinçsiz olayları da derlemeye özen göstermiştir. Tarihçi artık iktisatçı, sosyolog, antropolog, nüfusbilimci, psikolog, dilci... olmak istemiş ve olmuştur. Bu yeni zihin bağları aynı zamanda dostluk ve sevgi bağları da olmuşlardır. *Annales*'i Lucien Febvre ve Marc Bloch'la birlikte kuran, onların dostları Albert Demangeon ve Jules Sion gibi coğrafyacılar, sosyolog Maurice Halbwachs, Charles Blondel ve Henri Wallon gibi psikologlar, filozof-sosyolog-iktisatçı François Simiand sürekli bir insan bilimleri kollokyumu oluşturmuşlardır. Tarih onlarla birlikte, tüm insan bilimlerini iyi kötü, ama kararlı bir şekilde kavramıştır; bu önderlerle birlikte kendini olanaksız bir bütünsel insan bilimi haline getirmeyi istemiştir. Bunu yaparken çocuksu bir emperyalizme kapılmış, ama bu kapılma, o sıralarda herbiri küçük birer devlet olan ve herbiri herşeyi kendi hesabına yalayıp yutmayı, herşeyi alt üst etmeyi, herşeye egemen olmayı düşleyen diğer toplum bilimlerinin tavırlarından daha farklı birşey olmamıştır.

Tarih o zamandan bu yana, aynı çizgi üzerinde kalarak, diğer insan bilimlerinden beslenmeyi sürdürmüştür. Hareket bekleneceği üzere dönüşmüşse de, asla durmamıştır. Marc Bloch'un vasiyetnamesi olan *Tarihçilik Mesleği*'nden, fiilen yalnızca Lucien Febvre tarafından yönetilen savaş sonrası *Annales*'ine kadar olan yol uzundur.[19] Yöntem ve yönelim konusuna pek önem vermeyen tarihçiler bunu ancak şöylesine bir farketmişlerdir. Ancak 1945'ten sonra soru kendini yeniden dayatmıştır: tarihin rolü, yararı nedir? Yalnızca geçmişin incelenmesi mi olmalıdır? Eğer geçmişin yıllar için tüm toplum bilimlerini biraraya getirmekte inat ederse, bunun kaçınılmaz sonuçları olmayacak mıdır? Kendi alanında tüm insan bilimleridir. Ama geçmiş nerede durur?

Gülünsün diye, herşey tarihtir denilmektedir. Claude Lévi-Strauss yakınlarda gene şöyle yazmıştır: «çünkü herşey tarihtir, dün söylenmiş olan tarihtir, bir dakika önce söylenilen tarihtir.»[20] Ben buna, söylenilmiş veya düşünülmüş veya yapılmış veya yalnızca yaşanmış şey diye ekleme yapacağım. Fakat her yerde hazır ve nazır tarih toplumsalı bütünlüğü içinde gündeme getiriyorsa, bunu her zaman, hayatı sürekli olarak sürükleyen, alevleri söndüren ve yeniden parlatan zamanın bu hareketinden itibaren yapmaktadır. Tarih bir süre diyalektiğidir; onunla, onun sayesinde toplumsalın, tüm toplumsalın ve böylece geçmişin ve tabii gene böylece şimdinin incelenmesidir, çünkü bunları birbirlerinden ayırmak mümkün değildir. Lucien Febvre bunu hayatının son on yılı boyunca hep tekrarlamıştır: «tarih geçmişin bilimi, şimdiki zamanın bilimi».

Marc Bloch ve Lucien Febvre'in *Annales*'lerinin mirasçısı olan bu bölümün yazarının, ona onun gibi düşünmediği veya çok fazla onun gibi düşünmediği için sitem edecek olan sosyoloğa «elde kılıç» saldırmak için kendini çok özel bir konumda

19 Jean Meuvret'nin makalesi, «Histoire et sociologie», *Revue historique*, 1938'in ne kadar bilgece ve başka bir çağa aitmiş gibi gözükeceğine bakınız.

20 *Anthropologie structurale*, Paris, 1958, s. 17.

görmesi anlayışla karşılanacaktır. Tarih bana toplumsal bilimin bir boyutu olarak gözükmektedir, onunla tekvücuttur. Zaman, süre, tarih kendilerini fiili durumda tüm insan bilimlerine dayatmaktadırlar veya dayatmalıdırlar. Bu bilimlerin eğilimleri zıtlaşmaya doğru değil, birleşmeye doğrudur.

II

Biraz da Georges Gurvitch'e karşı olmak üzere, sosyoloji ve tarihin aynı zihinsel macera olduklarını, aynı kumaşın tersi ve yüzü değil de, bu kumaşın ipliklerinin tüm kalınlığı itibariyle bizzat kendi olduğunu yazmıştım[21]. Bu iddia tabii ki tartışmaya açıktır ve bir ucundan diğer ucuna izlenmesi gerekmez. Ama bende varolan, çeşitli insan bilimlerini otoriter bir şekilde olsa bile birleştirerek, onları ortak bir pazardan çok ortak bir sorunsala bağlama arzusuna cevap vermektedir; bu birleştirme onları bir çok sahte sorundan, yararsız bilgiden kurtaracak ve böyle bir durumda ortaya çıkan zorunlu ayarlama ve düzenlemelerden sonra, artık üretken ve yaratıcı olma yeteneğine sahip yeni bir farklılaşmayı hazırlayacaktır.

Sosyoloji ve tarihin sıklıkla birleştikleri, birbirlerini tamamladıkları ve karıştıklarını inkâr etmek mümkün değildir. Bunun nedenleri basittir: bir yanda tarihin şu emperyalizmi, şu şişmesi; öte yanda da şu doğal kimlik vardır: yalnızca tarih ve sosyoloji meraklarını toplumsalın herhangi bir veçhesine doğru genişletmeye yatkın *bütünsel* bilimlerdir. Tarih geçmişin muazzam alanındaki insanın tüm bilimleri olduğu ölçüde sentezdir, orkestradır ve eğer *tüm biçimleri altında* sürenin incelenmesi ona benim düşündüğüm gibi güncelin kapılarını açıyorsa, o halde ziyafetin heryerinde mevcuttur. Ve burada her zaman kendini sosyolojinin yanında bulmaktadır, çünkü sosyoloji de doğası gereği sentezdir ve süre diyalektiği onu da geçmişe yönelmeye –istese de, istemese de– zorlamak-

21 *Annales E.S.C.*, 1957, s. 73.

tadır.

Eski formüle göre, sosyoloji «insanların bütününün ortak hayatının meydana getirdiği olguların bilimi» olarak tanımlansa bile, sosyoloji tercihan güncel hayatın sıcağı ve karmaşıklığı içinde yoğrulan yeni yapıları araştırıyor olarak görülse bile, toplumsalın tümü onun merak alanında mı yer almış olacaktır? Ortaklaşa olanı bireysel olandan iyice ayırmak veya onu bireysel olanın içinde bulmak gerekir: dikotomi hep yeniden ele alınmalıdır. Yenilik ise ancak eski olana ve herşeyin içinde yandığı güncelin ateşinde yanmak istemeyene nazaran vardır; kuru odun yaş odundan daha hızlı yanmamaktadır.

Demek ki sosyolog tarih şantiyelerinde ve çalışmalarında sıla hasreti çekmez: bu alanda kendi malzemelerini, aletlerini, kelime haznesini, sorunlarını, hatta kararsızlıklarını bulmaktadır. Tabii ki, bu benzerlik tam değildir ve çoğu zaman da saklanmaktadır: yetişmeler, çıraklıklar, miraslar, mesleğin dokusu, belgesel kaynakların çeşitliliğinin dayattığı farklı bilgi edinme teknikleri (fakat bu bizzat tarihin içinde de geçerlidir: Orta Çağ ile XIX. yüzyıl tarihlerinin incelenmesi, belge karşısında farklı tavırlar gerektirmektedir) rollerini oynamaktadırlar. Eğer deyim yerindeyse, tarih toplumsal bilimin en az yapılanmış, bu yüzden de en esnek ve en açık disiplinlerinden biridir. Toplumsal bilimler, aslında doğası gereği onların hepsini içerme durumunda olan sosyolojiden daha çok, herhalde tarih alanında mevcutturlar. Zenginliğinin, çok zayıf ve kansız iktisadi sosyolojiyi utandırdığından emin olduğum bir iktisat tarihi vardır. Sosyologların noktalar halindeki ekolojisiyle kıyaslanamayacak, harika bir coğrafi tarih ve gürbüz bir tarihsel coğrafya vardır. Ona nazaran toplumsal morfolojinin çok hafif kaldığı bir tarihsel nüfusbilimi (ya tarihseldir, ya da yoktur) vardır. Hatta vasat olmasına rağmen, tipolojik sosyolojinin (toplumsal sosyoloji demek için) kötü araştırmalarından öğrenecek hiçbir şeyi olmayan bir toplumsal tarih vardır. Ve Ernest La-

brousse ile öğrencilerinin program çizgileri içinde (Roma Tarih Kongresi, 1955) toplumsal sınıflar incelemesi alanında, Marx veya rakiplerinin toplumsal sınıflar kavramıyla, bana göre aşırı ilgili olan soyut sosyolojiye nazaran belirleyici bir ilerleme kaydedecek olan miktarsal tarih vardır.

Ama burada duralım. Sosyologların yapmaya teşebbüs ettikleriyle, biz tarihçilerin yaptıklarımızı madde madde karşılaştırmak çok kolay olacaktır: bilgi sosyolojisi ve fikirler tarihi; mikrososyoloji ile sosyometri ve olaysal denilen yüzey tarihi, yani küçük olayların ve parlak, patlamalı olayların birarada bulundukları şu mikrotarih, gerçekte bir ulusun veya dünyanın boyutlarına ulaşabilir nitelikte olan *sosyodram*. Hatta bazı anlarda, sanat sosyolojisi ile sanat tarihi, çalışma sosyolojisi ile çalışma tarihi, edebiyat sosyolojisi ile edebiyat tarihi, Henri Bremond'un düzeyindeki din tarihi ile Gabriel Le Bras ve çömezlerinin istisnai derecede parlak dinsel sosyolojileri arasındaki ortaklaşa alanda yürütülen faaliyetlerin nerede farklılaştıklarını çok açık olarak göremiyorum... Ve farklılıklar ortaya çıktığında, bunlar daha az parlak olanın daha parlağın peşine takılmasıyla kapatılamaz mı? Örneğin tarihçi toplumsal işaretlere, simgelere, düzenli ve gizil toplumsal rollere fazla dikkat etmemektedir. Fakat birçok örneğin kanıtladığı üzere, tarihçinin bu sorunları kendi gözlükleriyle görebilmesi için küçük bir gayret yetecektir. Burada mesleğin emredici veya sırf ona has yanları değil de, aralıklar ve dikkatsizlikler söz konusudur.

Bu karşılıklıların kardeşliğine dair başka bir işaret: kelime hazneleri bir bilimden diğerine benzeşme eğilimine girmiştir. Tarihçiler yapıya ilişkin bunalımdan, iktisatçılar ise yapısal bunalımdan söz etmekte, Lévi-Strauss son kitabında yapıya ilişkin terimine geri dönmektedir: *Anthropologie Structurale*[22]. Aynı şey konjonktür için de geçerlidir (kulağa iyi gelmeyen *conjonctural*'i mi, yoksa *conjoncturel*'i mi kullana-

22 *Op. cit.*, Paris, 1958.

değil). Paul Lacombe'un yarattığı olaysal (daha önce de söylediğim gibi *éventuel* ile *évenementiel* arasında tereddüt etmekteydi), François Simiand tarafından benimsenmiş, tarihçilerin arasına sıçramış ve bundan on yıl kadar önce ortak bir yörüngeye oturmuştur. *Sahanlık* Georges Gurvitch'in düşüncesinden kaynaklanmış ve tarih alanına da iyi kötü yerleşmiştir. Biz şimdi tarihsel gerçekliğin sahanlıkları ve buna bağlı olarak tarih-sosyoloji anlaşması veya polemiğinin mümkün sahanlıkları olduğunu söylüyoruz; kat değiştirerek tartışılabilir ve uzlaşılabilir.

Fakat sürdürülmesi kolay olan bu oyunu bir yana bırakalım. Bunun yararını göstermek daha iyi olacaktır. Kelime haznesi aynıdır veya öyle olmaktadır, çünkü sorunsal, şu an için zafer kazanmış olan iki kullanışlı kelimenin *-model* ve *yapı-* işaretini taşıyan bir şekilde ve giderek aynı hale gelmektedir. Model tarihin gürül gürül akan sularında ortaya çıkmış bir «zenaatkâr aleti»dir, ama en tutkulu işlerin hizmetine verilmiştir. *Yapı* veya *yapılar* bizi kuşatmaktadırlar. Yapılardan çok fazla söz edilmektedir, Lucien Febvre yazdığı son yazılarında bu işin *Annales*'de bile aşırı boyutlarda olduğunu söylemiştir[23]. Toplumsal bilim fiili durumda ne pahasına olursa olsun model kurmak, toplumsalın genel ve özel açıklamasını yapmak, ampirik ve kafa karıştırıcı bir gerçekliğin yerine daha açık, bilimsel olarak işlenmesi daha kolay bir görüntü ikâme etmek zorundadır. Seçmesi, parçalara ayırması, yeniden oluşturması, dozunu ayarlaması, çelişkileri kabul etmesi ve adeta onları araması gerekmektedir. Dr. Roumeguère'in sözünü tekrarlamak üzere, toplumsal bu katlı, «yaprak yaprak» yapıya sahip midir, değil midir?[24] Gerçeklik her kat veya sahanlıkla birlikte değişmekte midir? Öyleyse «di-

23 «Önsöz», *in*, Huguette ve Pierre Chaunu, *Séville et Atlantique*, c. I, Paris, 1969. «Ve sonra 'yapılar'? Bunun moda bir söz olduğunu biliyorum; hatta bana göre aşırı bir şekilde olmak üzere, *Annales*'e bile yayılıyor.»

24 Yüksek İncelemeler Okulu VI. Bölümünün yapılar hakkındaki kollokyumu, daktilo özet, 1958.

kine» olarak süreksizdir. Tüm kalınlığı boyunca mı, yoksa yalnızca belli bir kalınlık üzerinde mi yapısallaşmıştır? Yapıların sert zarflarının dışında, gerçeğin serbest, örgütlenmemiş alanları olmalıdır. Yapılaşmış ve yapılaşmamış, toplumsalın eti ve kemiğidir. Fakat toplumu sürükleyen hareketin kendi de acaba, «dinamik» olarak adlandırılan bir şemaya göre yapılanmış olabilir mi? Veya, tarihsel evrimin tüm olgularında zorunlu olarak tekrarlanan safhaların bir düzenliliği mi vardır? «Tarihin hareketi» körlemesine olmamalıdır.

Gerçekte bu sorunlar birbirlerine bağlanmakta ve iç içe girmektedir veya bu sorunlar birleşmek ve birbirlerine uymak zorundadırlar. Tarihçi burada aşikâr bir paradoksa, herhalde sosyologtan daha basitleştirici olarak yaklaşacaktır. Nitekim, güncelin limitte onun alanına dahil olduğunu istediği kadar iddia etsin, bu kesimi geçmiş, durulmuş, vurgulamanın gereksiz olduğu binlerce nedenden ötürü basitleşmiş olan toplumsaldan çok daha az ve kötü incelemektedir. Buna karşılık şimdiki zaman çoğula, karmaşığa, «çok boyutluluğa» sürekli bir çağrı olmaktadır. Tarihçi bu çağrıyı herhalde güncelin kıpırtılarının gözlemcisi olan sosyologtan daha kötü duymakta ve algılamaktadır.

III

Bu gezintiden oldukça güçlü bir benzerlik ve özdeşlik izlenimi çıkmaktadır. Her iki meslek de bütünlükleri itibariyle, aynı sınırlara, aynı çapa sahiptirler. Tarih kesiminin şu alanda, sosyoloji kesiminin bu alanda daha iyi işlenmiş olmasının pek bir önemi yoktur; biraz dikkat veya çalışmayla alanlar birbirlerine daha da yakınlaşacak ve hiç zahmetsizce aynı başarılara ulaşacaklardır.

Sosyoloğun tarihçinin güncele sokulmasını istememesine rağmen –hâlâ– bu benzerliği reddetmek mümkün değildir. Ama zıtlaşmalarımızı, dün ile bugün arasındaki kuşkulu bir

karşıtlığa indirgemek mümkün müdür? İki komşudan biri, sonuçta kendine özgü alanı olmayan geçmişe, tekrar unsuru adına girmekte; diğeri de yapılanmalar ve yapı bozulmaları ile aynı zamanda süreklilikler yaratan bir süre adına şimdiki zamana nüfuz etmektedir. Bir yanda tekrar ve karşılaştırma; diğer yanda süre ve dinamizm; bunlar herkesin kullanabileceği aletlerdir. Yaşanmış gerçek ile yaşanan veya yaşanacak olan gerçek arasındaki sınır bu kadar net midir? İlk sosyologlar güncelin kendi inşalarının ancak bir kısmını desteklediğini iyi bilmekteydiler. François Simiand «deney olgularını ve örneklerini insanlığın geçmişinin anlatısında aramamız gerekmektedir» demekteydi[25].

Tarz zıtlaşmasına ise daha az inanıyorum. Tarih daha süreklilik yanlısı, sosyoloji daha süreksizlik yanlısı mıdır? Bu iddia edilmiştir, fakat bu yanlış sorulmuş bir sorudur. Bu konuda rahatlamak için bizzat eserleri karşı karşıya koymak ve zıtlıkların karşılıklı mesleklerimize içsel mi, dışsal mı olduklarını görmek gerekir. Üstelik süreksizliğin bugün tarih düşüncesine ancak şöyle bir değdiğine dikkat etmek gerekir. Marc Bloch bu büyük sorunu 1939 savaşının arefesinde, daha olgunlaşmadan ortaya attığından ötürü, tarihçiler arasında olabilecek en yararsız tartışmalardan birini zincirlerinden boşaltmıştır.

Gerçekte, her sosyolog gibi her tarihçinin de kendi üslûbu vardır. Georges Gurvitch karmaşık, hiper-ampirik bir sosyolojiyi, hiç de haksız olmayarak, aşırı bollukta bulduğu bir gerçeğin görüntüsünde en uç noktasına götürmeyi istemektedir. Claude Lévi-Strauss insani sürekliliklerin derin, ama dar hattını keşfetmek üzere bu bolluğu uzaklaştırmakta, tahrip etmektedir. Bunlardan hangisinin *asıl* sosyolog olduğuna karar vermek üzere, her ne pahasına olursa olsun tercih mi yapmak gerekir? Tekrarlayalım ki, bu bir üslûp ve tavır sorunudur. Lucien Febvre de bol, çeşitli olanla ilgilenmiştir ve onun

25 *Art. cit.*, s. 2

üslûbu da herkesinkinden daha çok ve daha iyi olmak üzere, bu karmaşık çizgilerle uğraşmıştır. Fustel ise basittir ve tek bir el hareketiyle çizilen hatla uğraşmaktadır. Michelet çoklu hatlar boyunca infilâk etmektedir. Pirenne veya Marc Bloch, Lucien Febvre'den daha fazla sürekliliğin peşindedirler. Fakat bunun nedeni, karakterleri olduğu kadar, seyrettikleri manzara da değil midir? Yani bu ikisi belgenin gizlendiği Batı Orta Çağını seyrettikleri için daha fazla süreklilik yanlısı değiller midir? XV. yüzyılla, bundan da fazlası XVI. yüzyılla birlikte, daha önceden duyulmayan binlerce ses yükselmektedir. Çağdaş dönemin büyük gevezelikleri başlamaktadır. Kısacası bana göre tarihin içinden çıkamayacağı, kendine ait bir uslûbu yoktur. Sosyoloji için de aynı durum geçerlidir. Durkheim otoriter bir basitlik, doğrusallık içindedir. Herşeyi bir kerede ebediyen geçerli olmak üzere tasnif eden Halbwachs da öyledir. Marcel Mauss daha çeşitlidir, ama onu artık hiç okumuyoruz, çünkü çömezleri tarafından yansıtılan ve böylece bugünkü araştırmaların içine capcanlı bir şekilde karışan düşüncesini hep duyuyoruz.

Sonuç olarak, ortaklığımız içinde aradığımız farklılıklar bu kolay formüllere veya ayırımlara göre olmamaktadır. Tartışmayı (veya araştırmamızı, çünkü bize gereken bir polemiği canlandırmak değildir) tarihin göbeğine, herşeyden önce tarih çalışmalarının ve bilgilerinin çeşitli sahanlıklarına –daha sonra da tarihin süre, zaman ve zamansallık katlarına– taşımak gerekir.

IV

Tarih farklı sahanlıklarda yer almaktadır, bunların üç tane olduğunu söyleyeceğim, ama bu aşırı bir basitleştirme olacaktır. Aslında gündeme on, yüz sahanlığı; on, yüz süreyi getirmek gerekir. Yüzeyde olaysal bir tarih kısa zamanın içinde yer almaktadır: bu bir mikro-tarihtir. Yokuşun ortasında yer alan konjonktürel bir tarih daha geniş ve daha

yavaş bir ritm izlemektedir. Bu tarih şimdiye kadar özellikle maddi hayat ekonomik devreler ve aradevreler düzleminde incelenmiştir (bu tarihin başyapıtı Ernest Labrousse'un, aslında yarı-aradevre (1774-1791) bunalımına ilişkin olan kitabıdır[26], bu bunalım Fransız devriminin fırlatma rampası olmuştur). Bu konjonktür «anlatısı»nın ötesinde yer alan yapısal tarih veya uzun süre tarihi yüzyılları bütün olarak gündeme getirmektedir: bu tarih hareket edenle hareketsiz sınırındadır ve uzun süre sabit kalan değerleriyle, daha hızlı akan ve tamamlanan, sonuçta da onun çevresinde yörüngede olan diğer tarihlerin karşısında değişmezmiş gibi görünmektedir.

Özet olarak, sosyolojinin ne yazık ki henüz temasa geçmediği üç tarihsel düzey dizisi. Oysa bu farklı düzeylerde tarihle kurulacak diyalog aynı edaya veya en azından aynı canlılığa sahip olamaz. Kuşkusuz bu üç düzeyin herbirine denk düşen bir tarih ve tarihsel bilgi sosyolojisi vardır, fakat bu sosyoloji inşa edilmeyi beklemektedir. Biz tarihçiler onu hayal etmekten başka birşey yapamayız.

Bir olaysal sosyolojisi bu hızlı, her zaman hazır, sinirli, olayları günü gününe kaydeden bu mekanizmaları; olayların birbirlerine yapıştıkları, birbirlerine hükmettikleri, büyük adamların otoriter orkestra şefleri gibi gözüktükleri, oluşmakta olan dünyanın sözümona tarihinin incelenmesi olanıdır. Bu olaysal sosyolojisi aynı zamanda eski diyaloğun (tekrarlanan, hiç görülmemiş olan) yeniden başlatılması, ayrıca bir yandan geleneksel tarihin; diğer yandan da mikro-sosyoloji ile sosyometrinin yenileştirilmeleri olurdu: bunların benim düşündüğüm gibi, yüzeysel tarihten neden daha zengin oldukları araştırılırdı. Bu geniş tarih örtüsünün zamanla boğuşan toplam bir bütünün içindeki yerini nasıl belirlemeli? Bütün bunlar, eğer yanılmıyorsam eski tartışmaları taşımaktadırlar. Küçük olaylar (eğer olay veya sosyodram demeyeceksek)

26 *La crise..., op. cit.*

tekrarlananlar, düzenlilikler, çoğulluk demektir ve bu düzeyin verimsiz veya bilimsel değerden yoksun olduğunu gösteren herhangi bir şey yoktur. Bu konuya yakından bakmak gerekir.

Olaya ilişkin olarak sosyolojik hayal gücümüz hiç boş kalmıyorsa ve herşey inşa edilmeyi bekliyorsa, sosyolojinin şu bilinmeyen (veya hemen hemen) kişisini icad etmenin gerektiğini söyleyeceğim. Acaba bu kişi derinlerdeki oyunları bozacak, ortaklaşa bağları teşvik edecek veya engelleyecek, bazılarını sıkılaştıracak, diğerlerini kapatacak kadar güçlü müdür veya değil midir? François Simiand bir zaman sosyolojisini, maddi hayatın yükselme ve alçalmasına göre, ancak taslak halinde ortaya koyabilmiştir. Atılım (A safhası) ve hiç değilse bazı kesimlerde sunduğu kolaylık, o andaki toplumsal oyunları ve yapıları yerinde tutabilecek midir, tutamayacak mıdır? Her B safhasının gerilemesiyle, maddi hayat (ve tabii ki yalnız o değil) yeniden yapılanmakta, başka dengeler aramakta, onları icad etmekte, hiç değilse onları serbest bırakmaktadır... Fakat tarihçilerin ve iktisatçıların bu alandaki çalışmaları, henüz Simiand'ın taslağının yeniden ele alınması ve genişletilmesine izin verecek kadar veri biriktirebilmiş ve geçerli çerçeveler çizememişlerdir. Zaten konjonktürel tarih ancak toplumsal konjonktür incelemesinin ve diğer eşzamanlı gerileme veya atılım durumları incelemelerinin ekonomik konjonktüre eklenmesiyle tamamlanabilecektir. Etkin sosyoloji işte bu eşzamanlı konjonktürlerin kesişme noktasında yer alacaktır.

Uzun süre tarihi düzleminde, tarih ve sosyolojinin birbirleriyle birleşmediklerini ve birbirlerini omuzlamadıklarını söylemek, çok az şey söylemek olacaktır: burada birbirleriyle karışmaktadırlar. Uzun süre, yapıların ve yapı gruplarının bitmez tükenmez tarihidir. Tarihçi için bir yapı yalnızca bir mimari, bir biraraya getirme olmayıp aynı zamanda, çoğu kere yüzyılı aşan (zaman yapıdır) bir sürekliliktir: bu büyük kişi devasa zaman mekânlarını hiç bozulmadan geçmektedir; bu uzun yolculuk esnasında biraz değişirse, kendini gene yol

boyunca toplamakta, sağlığına yeniden kavuşmakta ve sonuçta çizgileri ancak yavaş yavaş bozulmaktadır.

Öyle söylemeye cüret edersem, Claude Lévi-Strauss'un yeni araştırmasının tümünün –iletişim ve toplumsal matematik birbirlerine karışmış olarak– ancak *modelleri* uzun sürenin üzerinde yer alırlarsa başarılı olacağını göstermeye çalıştım.[27] Yolculuğunun varacağı nokta olarak neresi seçilmiş olursa olsun –mikrososyoloji veya herhangi başka bir kat–, yapı ancak zemin katına ulaşıldığında açığa çıkmaktadır: ilkel akrabalık bağları, efsaneler, törenler, kurumlar tarihin en yavaş akımları olmaktadırlar. Fizikçiler arasında *yerçekimi yokluğu*'ndan sözetmek modadır. Yapı yerçekiminin, tarihin ivmesinin dışında yer alan bir gövdedir.

Fakat Lucien Febvre ve Marcel Mauss'un öğretilerine sadık kalan tarihçi her zaman, toplumsalın *toplam*'ının bütününü kavramak isteyecektir. Bu durumda katları, süreleri, çeşitli zamanları, yapıları, konjonktürleri, olayları birbirlerine yaklaştırmak zorundadır. Bu bütün onun indinde, oldukça narin ve sürekli ayarlamalar, şoklar veya kaymalar olmadan kavranamayan bütünsel bir dengeyi yeniden oluşturmaktadır. Toplam olarak kendi oluşumuyla mücadele halinde olan toplumsal, tarihin her *senkronik* kesitinde, ideal olarak hep farklı bir görüntüdür; bu görüntünün eskiye ait binlerce ayrıntı ve gerçeği tekrarlamasına rağmen bu böyledir. Bunu kim inkâr edebilir? İşte bu nedenden ötürü, toplumun bütünsel yapısı fikri tarihçiyi kaygılandırmakta ve rahatsız etmektedir; bütünsel yapı ile bütünsel gerçeklik arasında önemli bir aralığın varolmasına rağmen bu rahatsızlık sürmektedir. Tarihçinin tartışmada kanıtlamak istediği, kitle hareketinin belirsizliği, bunun çeşitli kayma olanakları, bazı özgünlükler, anın veya kısa zamanın çocuğu olan bazı özel «fonksiyonel» açıklamalardır. Bu toplamsallık –«toplamsallaştırma» demeye cüret edemiyorum– aşamasında, yani son sözü söyleme anında

27 F. Braudel, «Histoire et sciences sociales: la longue durée», *Annales E.S.C.*, 1959, 4, bu makale bu kitabın içinde yer almaktadır.

tarihçi böylece ustalarının sosyoloji-karşıtı konumlarına geri dönecektir. Malzemelerin çoğu eski de olsa, her toplum benzersizdir; kuşkusuz kendi zamanının dışında açıklanabilmektedir, ama kendine ait zamanın içinde de açıklanabilmektedir; Henri Hauser ve Lucien Febvre'in düşüncelerine göre «zamanın çocuğudur», yani onu kuşatan zamanın çocuğudur; yalnızca diğer toplumsal deneylerle paylaştığı sürelerin değil, aynı zamanda bu zamanın da fonksiyonundadır.

V

Acaba kendimi kolay hayallere mi kaptırdım? Tarihçilik mesleğini eski sınırlarından dışarı taşarken, bizzat toplumsal bilimin alanını gündeme getirirken (veya hemen hemen), merakını her bir yöne yayarken gösterdim. Bu yayılma bu yüzyılın başıyla birlikte psikolojiye doğru olmuştur: bu, Werner Sombart'ın kapitalizmin herşeyden önce zihniyet olduğunu iddia ettiği dönemdir (çok daha sonra, Lucien Febvre bu aynı çizginin üzerinde, zihniyet alet kutusundan söz edecektir). Daha sonra 30'lu yıllar civarında, François Simiand'ın Fransız tarihçilerine ifşa ettiği konjonktürel siyasal iktisada yönelmiştir. Ve çok uzun zamandan beri coğrafyaya yönelmektedir. Marxizmin bu yüzyıl esnasında mesleğimizi nasıl bir ku-şatma altında tuttuğu da farkedilecektir. Onun sızmaları, çağrıları ve etkileri çok yönlü ve güçlü olmuştur: Markxizm XX. yüzyılın ilk yarısında yalnızca, model olabilecek bir başyapıtın eksikliğini çekmiştir; bu başyapıtı hâlâ bekliyoruz. Fakat bu muazzam etki mesleğimizin çok sayıdaki dönüşümünde rol oynayarak, onu alışkanlıklarını bırakarak yenilerini edinmeye; kendinin, çıraklıklarının ve hatta başarılarının dışına çıkmaya zorlamıştır.

Ancak bu göçlerin ve dönüşümlerin gizli ve talepçi bir sınırı vardır.[28] Tarihçi asla tarihin zamanının dışına çıkamamak-

28 Okuyucu izleyen üç sahifenin, bu kitapta yer alan ve aynı yıl *Annales*'de

tadır: bu zaman onun düşüncesine, tıpkı toprağın bahçıvanın çapasına olduğu gibi yapışmaktadır. Tabii ki ondan kurtulmayı düşlemektedir. Gaston Roupnel 1940'ın ağır ve endişeli ortamının da etkisiyle, her samimi tarihçiye acı çektiren sözler yazmıştır.[29] Gene çaplı bir tarihçi olan Paul Lacombe'un eski bir düşüncesi de bu yöndedir: «zaman nesnel olarak bizatihi hiçbir şey değildir, bizdeki bir fikirden başka birşey değildir»[30]... Ama acaba burada gerçek kaçışlar söz konusu mudur? Ben kişisel olarak, can sıkıcı bir esaret esnasında bu zor yılların (1940-1945) kroniğinden kaçmak için çok mücadele ettim. Olayları ve olayların zamanını reddetmek, onlara biraz daha uzaktan bakabilmek, onları daha iyi yargılayabilmek ve bunlara fazla inanmamak için kıyıya, sığınağa çekilmek anlamına geliyordu. Kısa zamandan daha az kısa zamana ve çok uzun zamana (bu sonuncusu eğer varsa, ancak bilgelerin zamanıdır) geçmek; sonra da bu hedefe ulaştıktan sonra durmak, herşeyi yeniden ele almak ve yendien inşa etmek, herşeyin kendi etrafında döndüğünü görmek: bir tarihçiyi cezbedecek bir işlem.

Fakat bu birbirini izleyen kaçışlar tarihçiyi dünyanın zamanının; tersine döndürülemez olduğu ve tam da dünyanın kendi çevresinde dönüşünün ritminde ilerlediği için emredici olantarihin zamanının dışına tam olarak atmamaktadırlar. Nitekim farkettiğimiz süreler birbirleriyle dayanışma içindedirler: aslında zihnimizin yaratısı olan süre değil de, bu sürenin parçalara bölünmesidir. Öte yandan bu parçalar, çalışmamızın sonunda birbirleriyle yeniden birleşmektedirler. Uzun süre, konjonktür, olay fazla bir güçlük olmadan adımlarını birbirlerine uydurmaktadırlar, çünkü hepsi aynı ölçeğe göre ölçülmektedir. Öylesine ki, bu zamanlardan birine zihinsel olarak katılmak, hepsine katılmak olmaktadır. Zaman kav-

yayınlanan uzun süre hakkındaki makalenin bir bölümünü tekrarladığını farkedecektir. Bunu bu makalelerin herhangi birinden çıkartmak, akıl yürütmenin bütünlüğünü bozardı.

29 *Histoire et destin*, Paris, 1943, *passim*.

30 Bkz., yukarıda n. 4

ramının iç, öznel yanı karşısında dikkatli olan filozof tarihin zamanının, Ernest Labrousse'un kitabının başında, her yerde kendinin aynı olan, dünyayı dolaşan, hangi ülkeye giderse gitsin, hangi siyasal rejim veya toplumsal düzenle karşılaşırsa karşılaşsın aynı kısıtları dayatan bir yolcu olarak resmettiği konjonktürün evrensel zamanının ağırlığını asla hissetmemektedir.

Tarihçi için herşey zamanla başlamakta, herşey zamanla bitmektedir, bu zaman kolayca tebessüm yaratabilen, evreni yarattığı söylenilen matematik tanrı gibi olan, insanların dışında, iktisatçıların diyecekleri gibi «dışsal» bir zamandır ve insanları itmekte, zorlamakta, onların çeşitli renklerdeki kişisel zamanlarına üste gelmektedir: evet, dünyanın emredici zamanı.

Sosyologlar bu aşırı basit kavramı tabii ki kabul etmemektedirler. Onlar Gaston Bachelard'ın[31] sunduğu biçimiyle *Sürenin Diyalektiği*'ne çok daha yakındırlar. Toplumsal zaman, seyrettiğim herhangi bir toplumsal gerçeğin kendine özgü bir boyutudur. Herhangi bir birey için olabileceği gibi, bu gerçeğin içinde yer alan toplumsal zaman, onu etkileyen, onu özel bir varlık olarak belirleyen işaretlerden biridir –diğerlerinin arasında–. Sosyolog canının çektiği gibi bölebileceği, bir düzeyden başkasına aktarabileceği bu işbirlikçi zaman tarafından hiç rahatsız edilmemektedir. Tekrar söylüyorum ki, tarihin zamanı senkroni ve diyakroninin birlikte oynadıkları çevik oyuna kendini daha zor teslim etmektedir: tarihin zamanı, insanların canı çektiğinde hayatın hareketsiz bir resminin sunulması için hareketin durdurulabildiği bir mekanizma olarak düşünülmesine hiçbir zaman izin vermemektedir.

Bu anlaşmazlık burada görüldüğünden daha derindir: sosyologların zamanı bizimki olamaz; mesleğimizin derin yapısı bundan hoşlanmaz. Bizim zamanımız, tıpkı iktisatçılarınki gibi ölçüdür. Bir sosyolog bize bir yapının ancak yeniden oluş-

31 2. yay., 1950.

nak üzere, kendi kendini tahrip etmeyi durdurduğunu söyle-
iğinde, tarihsel gözlem tarafından da teyid edilen bu açık-
amayı memnuniyetle kabul ederiz. Fakat alışılmış talepleimizin ekseni içinde, bu pozitif veya negatif hareketlerin kein sürelerini de bilmek isteriz Ekonomik devreler, maddi ha-atın yükselen ve alçalan akımları ölçülmektedir. Toplumsal ir yapısal bunalımın da zaman içinde belirlenebilmesi, eşan- yapılara oranla ve kendi olarak zaman boyunca yerleşirilebilmesi gerekir. Bir tarihçiyi tutkulu bir şekilde ilgilenliren konu bu hareketlerin kesişmeleri, karşılıklı eylemleri ve kopuş noktalarıdır: yani bu olguların herbirinin kendine özgü ölçü olan çok biçimli toplumsal zamana göre değil de, bu olguların tümünün genel ölçüsü olan tarihçilerin zamanına göre kaydedilebilen herşey.

Bu ters düşünceler bir tarihçi tarafından, haklı veya haksız olarak Georges Gurvitch'in konukseven, adeta kardeş sosyolojisi alanına girildiği zaman bile formüle edilmektedir. Bir filozof[32] bu sosyolojiyi dün «sosyoloji tarihin kuyruğuna akılıyor» diye tanımlamıyor muydu? Oysa tarihçi burada hile ne kendi sürelerini, ne de kendi zamansallıklarını bulabilmektedir. Georges Gurvitch'in geniş toplumsal inşası (buna model mi demeliyiz?) beş esas mimariye göre örgütlenmektedir; derindeki sahanlıklar, toplumsallıklar, toplumsal gruplar, bütünsel toplumlar, zamanlar; bu zamansallıklara ait olan sonuncu kat hem en yenisi, hem de son inşa edileni olup, bütüne fazladan eklenmiş gibidir.

Georges Gurvitch'in zamansallıkları çokludur. Birçok dizeler belirlenmektedir: uzun sürenin ve yavaş akanın zamanı, yaniltan veya şaşırtan zaman, düzensiz atışları olan zaman, devrevi zaman veya meydanda yapılan dansın zamanı, kendine göre gecikmiş zaman, gecikme ile öne geçme arasında gidip gelen zaman, kendi ilerisinde olan zaman, patlayıcı zaman[33]... Tarihçi nasıl ikna olacaktır? Bu renk cümbüşünden tek

32 Gilles Granger, «Evénement et structure dans les sciences de l'homme», *Cahiers de l'Institut de Science économique appliquée*, Dizi M, no. 1, s. 41,42.

33 Krş., Georges Gurvitch, *Détérminismes sociaux et liberté humaine*, Paris, 1955, s. 38-40 ve *passim*.

beyaz ışığı elde etmesi olanaksızdır, oysa bu ışık onun için vazgeçilmez niteliktedir. Tarihçi ayrıca, bu yanar döner zamanın, zaten daha önceden ayrılmış olan kategorilere ek bir işaret, ek bir renk koymaktan başka birşey yapmadığını çabucak farketmektedir. Dostumuzun alanına son gelen unsur olan zaman, diğerlerinin evine çok doğal bir şekilde yerleşmiş; kendini «sahanlıklar», toplumsallıklar, gruplar, bütünsel topluma göre, onların taleplerine ve bu konutların boyutlarına uyarlamıştır. Bu da aynı denklemleri değiştirmeden, yeniden yazmanın farklı bir biçimi olmaktadır. Her toplumsal gerçeklik, tıpkı sıradan deniz kabukları gibi kendi zaman veya zaman ölçüsü ifrazatına sahiptir. Fakat biz tarihçiler bundan ne kazanıyoruz? Bu ideal kentin devasa mimarisi hareketsiz kalmaktadır. İçinde tarih yoktur. Dünyanın zamanı, tarihsel zaman burada bulunmaktadır, ama tıpkı bir keçi derisinin içine kapatılmış Eol'deki rüzgar gibi. Sosyologlar sonuçta bilinçsiz olarak, tarihe değil de, tarihin zamanına karşı çıkmış olmaktadırlar –düzenlemeye ve çeşitlendirmeye kalkışıldığında bile şiddetini koruyan şu gerçek–. Tarihçinin hiçbir zaman kurtulamadığı bir zorlamadan, sosyologlar adeta her zaman kurtulmaktadırlar: ya zamanın üzerine asılıymış gibi olan her zaman güncel olan ana, ya da hiçbir yaşı olmayan tekrarlanan olgulara kaçmaktadırlar; demek ki zihnin zıt bir girişimiyle ya en katı olaysal alanda, ya da en uzun sürede kalmaktadırlar. Bu kaçış meşru mudur? Tarihçiler ile sosyologlar ve hatta farklı görüşten tarihçiler arasındaki gerçek tartışma buradadır.

VI

Tarihi geçiştirmenin mümkün olduğunu sanmıyorum. Sosyolojinin bundan kaçınması gerekir. Felsefe (nereden gelirse ve nerede kalırsa) onu tarihin somut gerekliliğini hissedemeyecek kadar, fazlasıyla iyi hazırlamaktadır. Güncel üzerine

yapılan anket teknikleri bu uzaklaşmayı artırma tehlikesi taşımaktadırlar. Canlı üzerinde anket yapan bu aceleci ve patronları tarafından sıkıştırılan kişiler, hızlı bir gözlemden kaçınırlarsa iyi ederler. Olaysal sosyoloji kütüphanelerimizi, hükümetin ve işletmelerin dosyalarını lebâlep doldurmaktadırlar. Bu modaya isyan etmenin veya onu yararsız olarak ilân etmenin uzağındayım. Ama eğer, her toplumsal olguyu sürükleyen hareketin yönünü, hızını veya yavaşlığını, çıkışını veya düşüşünü kaydetmiyorsa; eğer tarihin hareketine, onun geçmişten şimdiye ve hatta geleceğe giden yansımalı diyalektiğine bağlanmıyorsa, bilimsel olarak ne gibi bir değeri olabilir?

Genç sosyologların çocukluk yılları esnasında, en mütevazi arşivlerde bile, en basit tarih sorunlarını inceleyecek zamana sahip olmalarını, hiç değilse bir kez kısırlaştırıcı elkitaplarının dışına çıkarak, basit ama ancak uygulandığında anlaşılan –kuşkusuz diğer tüm meslekler gibi– bir meslekle temas kurmalarını isterim. Bana göre toplumsal ilim ancak bir uyuşmanın, farklı mesleklerimizin eşanlı uygulanmasının içinde olabilir. Bu meslekleri birbirlerine karşı dikmek kolay bir iştir, ama bu tartışma hep eski havaları çalmaktadır. İhtiyacımız olan yeni bir müziktir.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

1. Genç sosyologlara, tarih ile sosyoloji arasındaki çatışmaları ortaya koyan bu makale boyunca zikredilen kitaplardan daha çok, tarihle daha doğrudan temas kurmalarına ve daha da özel olarak, kendi mesleklerine yakın olan şu tarih biçimiyle ilişkiye geçmelerine olanak verecek bazı kitapları okumalarını öneririm.

Aşağıda verilen başlıklar, her seferinde yapan kişinin

zevk ve meraklarına göre değişecek olan, mümkün çok sayıdaki seçmelerin arasından bir seçmedir:

- Vidal de La Blache, P., *La France, tableau géographique*, Paris, 1906.
- Bloch, M., *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris-Oslo, 1931; *La Société féodale*, Paris, 1940, 2. yay, 1949 (Türkçesi, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Y., 1983).
- Febvre, L., *Rabelais et les problèmes de l'incroyance au XVIe siècle*, Paris, 1943.
- Dupront, A., *Le mythe de Croisade. Etude de sociologie religieuse*, Paris, 1956.
- Francastel, P., *Peinture et société*, Lyon, 1941.
- Braudel, F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949 (Türkçesi, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Y., 2 cilt, 1989-1990).
- Curtius, E., *Le Moyen Age Latin*, Paris, 1956.
- Huizinga, *Le décin du Moyen Age*, Paris,1948.
- Labrousse, E., *La crise de l'économie française à la veille de la Révolution*, Paris, 1944.
- Lefebvre, G., *La Grande Peur*, Paris, 1932.

2. Tarih metodolojisi üzerinde çok sayıda kitap vardır. Bunlardan zikrettiğimiz bazılarını hatırlatalım:

- Ariès, P., *Le temps de l'histoire*, Paris, 1954.
- Bloch, M., *Le Métier d'Historien*, Paris, 1949, 3. yay., 1959 (Türkçesi, *Tarihçilik Mesleği ya da Tarihin Savunusu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum Y., 1985).
- Braudel, F., «Histoire et sciences sociales: la longue durée», *Annales E.S.C.*, 1958 (Türkçesi, «Tarih ve Toplumsal Bilimler: Uzun Süre», bu kitabın içinde).

- Febvre, L., *Combats pour l'histoire,* Paris, 1953.
- Marrou, H. -J., *De la connaissance historique,* Paris, 1954.
- Pigoniol, A., «Qu'est-ce que l'histoire?», *Revue de la métophysique et de la morale,* Paris, 1955, s. 225-247.
- Simiand, F., «Méthode historique et sciene sociale», *Revue de Synthèse historique,* 1903, s. 1-22 ve 129-157.

TARİHSEL BİR İKTİSAT İÇİN[1]

İktisat tarihi araştırmaları tarafından elde edilen sonuçlar acaba daha şimdiden, en azından düşünce düzleminde onları aşmanın ve kendine özgü örneklerin ötesinde, eğilimsel kuralları açığa çıkartmanın meşru olacağı kadar yoğun mudurlar? Başka terimlerle ifade edersem, geniş bütünler; genel olan, sürekli olan karşısında dikkatli bir tarihsel ekonomi taslağı iktisat araştırmalarına, geniş güncel sorunların çözümüne veya daha da geçerli olmak üzere, bu sorunların formüle edilmelerine yararlı olabilirler mi? Fizikçiler arada sırada, ancak kendilerine özgü kurallarıyla matematikçilerin çözüm bulabilecekleri güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Acaba biz tarihçiler de iktisatçı meslekdaşlarımızın nezdinde, böylesine bir girişimde mi bulunmalıyız? Karşılaştırma hiç kuşkusuz, fazlasıyla avantajlıdır. Daha mütevazi ve herhalde daha doğru bir görüntü istendiğinde, biz tarihçilerin yollardaki engebeleri, manzaranın renklerini kaydeden şu yolculara benzetilebileceğimizi ve benzerlikler ile yakınlıkların, kuşkularımızı gidermek için dostlarımız coğrafyacılara başvurmamıza olanak vereceğini düşünüyorum. Nitekim, biz insanların zamanı boyunca yaptığımız yolculuklarımız esnasında,

1 *Revue économique*, 1950, I, Mayıs 85, s. 37-44.

bazıları sabit, bazıları dalgalı, bazıları ritmli, bazıları değil, bazı ekonomik gerçekleri keşfettiğimiz duygusuna kapılıyoruz. Bunlar yanılsama veya yararsız farkedişler midir, yoksa gerçek çalışmalar mıdır? Buna tek başımıza karar veremeyiz.

Böylece tarih, sosyoloji, iktisat... gibi çeşitli insan bilimleri arasında bir diyaloğun kurulabileceği ve kurulması gerektiği izlenimine sahibim. Bunun sonucunda, bu disiplinlerin herbirinde alt üst oluşlar meydana gelebilir. Ben tarihe ilişkin olarak, bu alt üst oluşları karşılamaya hazırım ve buna bağlı olarak, *Ekonomi Dergisi*'ne vermeye razı olduğum (memnuniyetle) şu birkaç satırda bir yöntem tanımlamayı ne istiyorum, ne de buna yeteneğim var. En fazlasından birkaç soruyu işaret etmek ve bunların iktisatçılar tarafından yoğrularak, tarihe dönüşmüş, aydınlanmış, genişlemiş veya belki de tamamen sıfıra indirilmiş olarak geri dönmelerini isterim; ama bu sonuncu durumda bile, gene de bir ilerleme, ileri atılmış bir adım söz konusu olacaktır. Söylemeye gerek bile yoktur ki, hem tarihsel, hem de iktisadi yöntemin karşılaştırmalı incelemesinden geçmesinde yarar bulunan tüm sorunları, hatta esas soruların hepsini ortaya koyma iddiasında değilim. Benim biraraya getirdiklerimin dışında daha binlercesi vardır. Burada yalnızca beni kişisel olarak meşgûl eden, tarihçilik mesleğini icra etmeyi sürdürürken üzerinde hayal kurma fırsatım olan birkaç soruyu gündeme getireceğim. Bakış açılarımızın bana henüz birbirlerinden çok uzak olarak gözüküyor olmasına rağmen, belki bunlar bazı iktisatçıların uğraştıkları konularla uyuşacaklardır.

I

Her zaman tarihin güçlükleri düşünülmektedir. Bunları inkâr etmeden, bir kez olsun onun muazzam kolaylıklarını işaret etmek mümkün değil midir? Tarihsel bir durumun ge-

leceğine ilişkin esas unsurunu, daha ilk incelemede açığa çıkartamaz mıyız? Birbirleriyle mücadele halindeki güçlerden hangisinin üste geleceğini biliyoruz. Önemli olayları, sonuçlara gebe olanlarını, geleceğin sonuçta teslim olduklarını önceden biliyoruz. Muazzam bir ayrıcalık! Güncel hayatın birbirine karışmış olaylarının içinden kim bu kadar kesin bir şekilde, dayanıklı olanla geçici olanı birbirinden ayırabilir? Çağdaşlar için olaylar, heyhat çoğu zaman aynı önem düzleminde olarak gözükürler ve geleceği inşa eden çok büyük olaylar çok az gürültü çıkartırlar –Nietzsche bunların kumru adımlarıyla geldiklerini söylemektedir– ve varlıkları ancak nadiren farkedilir. Bu yüzden Colin Clark ekonominin güncel verilerine, geleceğe yönelik kehanetler eklemiştir; bu da hayatımızı imal eden ve sürükleyen esas olay akışlarını önceden kestirmenin bir biçimidir. Herşeyin alt üst olması bir tarihçi düşüdür...

Demek ki tarihçi daha ilk bakışta, hayatın rekabeti içinde galip gelen olay ordusunu farketmektedir; ama bu olaylar çoklu, çelişkili olup, hayatın sonuçta aralarından tercih yaptığı olabilirliklerin çerçevesi içinde hizaya, düzene girmektedirler: gerçekleşen bir olabilirliğe karşı on, yüz, bin tanesi yokolmuştur ve artık kendilerini tarihe dayatacak güçleri olmadığından, çok mütevazi, çok gizli olduklarından bunların farkına bile varamıyoruz. Ancak bunları tarihe yeniden katmaya uğraşmak gerekir, çünkü maddi ve maddi olmayan çoklu güçleri evrimin büyük aşamalarını her an frenlemiş, onların serpilmelerini geciktirmiş olan bu kaybeden hareketler, bazen onların ilerlemesini zamanından önce durdurmuşlardır. Onları tanımak vazgeçilmez niteliktedir.

Öyleyse, tarihçilerin akıntıya karşı yüzmeleri; meslekleri-nin kolaylıklarına tepki göstermeleri; yalnızca gelişmeyi, galip gelen hareketi değil, aynı zamanda bunun zıttı olan, kolaylıkla kırılamayan ters deneylerin zenginliğini de –kelimeye şu veya bu mecazi anlamı yüklemeden, *atalet* diyelim– incelemesi gerekir. Lucien Febvre *Rabelais*'sinde kendine, o

sıralarda büyük bir geleceğe aday olan inançsızlığın –örneği belirginleştirmek için, entelektüel kökleri olan bilinçli inançsızlık diyeceğim– XVI. yüzyılın ilk yarısında mümkün bir spekülasyon olup olmadığını, yüzyılın zihinsel alet kutusunun (yani inançsızlık karşısındaki ataleti) onun doğumuna ve açık bir şekilde formüle edilmesine izin verip vermediğini sorarken, bu cins bir problemi bu yönde incelemekteydi.

Bu atalet, bu frenleme sorunlarını ekonomi alanında da buluyoruz; bu sorunlar burada çözümü daha kolay değilse bile, en azından daha açık bir şekilde ortaya konulmuş durumdadırlar. Kapitalizm, uluslararası ekonomi, *weltwirtschaft* (bu kelimenin Alman düşüncesinde sahip olduğu tüm karışıklık ve zenginlikle birlikte) kelimelerinin altında, çoğu zaman en uç evrimler, fazladan oluşumlar, istisnalar tasvir edilmiş değil midir? Alfred Jardé, Antik Yunan'daki tahıl tarihine ilişkin harika çalışmasında tahıl ticaretinin «modern» biçimlerini, gıda ticaretinin efendileri olan İskenderiyeli toptancıları düşündükten sonra; tarlasından, zeytinliklerinden elde ettikleriyle geçinen, bayram günlerinde kendi sürüsünden bir domuzu boğazlayan Peloponessoslu veya Epiroslu herhangi bir çobanı hayal etmektedir. Bu, kendi zamanlarının uluslararası ekonomisinin dışında olan ve bu ekonominin genişlemesini ve ritmlerini kendi tarzlarında engelleyen binlerce ve binlerce kapalı veya yarı kapalı ekonomiye bir örnektir. Ataletler? Bunun dışında her çağa kendi olanaklarını, kendi gücünü, kendi hızlarını veya daha doğrusu kendi nisbi yavaşlıklarını dayatan başka ataletler daha bulunmaktadır. Her geçmiş incelemesi, belli bir dönemde o dönemin hayatı üzerinde ağırlık yapan şeyleri, coğrafi engelleri, teknik engelleri, toplumsal, yönetsel... engelleri tam olarak ölçecek özenli bir ölçüye sahip olmalıdır. Düşüncemi kesinleştirmek üzere, eğer Din Savaşları dönemi Fransa'sının –beni cezbeden– incelemesine girişseydim, herhalde ilk bakışta keyfi olarak gözükecek olan, ama öyle olmadığından emin olduğum bir izlenimden hareket edeceğimi bildirebilir miyim? Bu Fransa'ya yönelik olarak

yaptığım birkaç yolculuk, onu iki dünya savaşı arasındaki Çin gibi kabul etmeme neden oldu: insanların içinde kayboldukları muazzam bir ülke, üstelik XVI. yüzyıl Fransa'sı Çin' deki kadar nüfus bolluğuna sahip olmadığı için bu kaybolma daha da büyüktür, fakat iç veya dış savaşlar nedeniyle boşalmış bir mekân konusundaki bu imge iyidir. Herşey burada yeniden karşımıza çıkmaktadır: kuşatılmış, korkuya kapılmış kentler, katliamlar, yüzer gezer ordular ın eyaletlere dağılması, bölgesel çözülmeler, yeniden inşalar, mucizeler, şaşkınlıklar... Karşılaştırmanın incelemenin sonuna kadar sürebileceğini söylemiyorum, ama ekonomi ve siyaset de dahil geri kalanı anlamak için buradan, bu hayat ikliminin, bu alâmetin, onun yol açtığı sayılamayacak kadar çok engelin incelemesinden başlamak gerekir.

Bu örnekler sorunu ortaya koymamaktadırlar. Ama onu gene de bazı ana hatları itibariyle göze görünür hale getirmektedirler. Bütün varoluşlar, bütün deneyler, tek darbede kırılamayacak kadar kalın olan, ancak bazı hareketlere hatta ancak bazı tutum ve ideolojik yenileşmelere izin veren alet kutusunun gücünü sınırlandıran bir zarfın esiridirler. Bu sınır aynı anda hem kalın, umut kırıcı ve akla uygun olup, iyi veya kötü olarak en iyiyi veya en kötüyü –bir an için ahlâkçı ağzıyla konuşursak– engellemektedirler. Bu sınır adeta her seferinde, en gerekli toplumsal gelişmeye karşı rol oynamaktadır, ama savaşı frenlediği de olmaktadır –soluğu kesilmiş, birçok molayla kesintiye uğramış mücadeleleriyle XVI. yüzyılı düşünüyorum– veya faaliyetinin çok sayıda en küçük, aynı zamanda bunalımlara karşı şaşırtıcı bir şekilde dirençli organizmalar halinde bölündüğü bu aynı XVI. yüzyılda, işsizliği de yasaklamaktadır.

Bu sınırların, bu ataletlerin incelenmesi –gerçek ölçülerinin iade edilmesinin uygun düştüğü eskinin gerçeklerini hesaba katma durumunda olan tarihçi için vazgeçilmez nitelikte olan araştırma– aynı zamanda iktisatçının da en güncel ödevleri arasında yerine getirmesi gereken bir iş değil midir? Bugünün iktisadi uygarlığının kendi sınırları, kendi atalet anları vardır. İktisatçının bu sorunları ya tarihsel, ya da toplumsal

olan bağlamlarından çekip çıkartması kuşkusuz kolay değildir. Fakat bunların en iyi nasıl formüle edilebileceklerini bize söylemek veya bu alandaki yararsız, sahte sorunların hangileri olduklarını gösterme işi gene de ona düşmektedir. Yakınlarda bazı sorular sorduğumuz bir iktisatçı bana, bu frenlerin, bu yapışkanlıkların, bu dirençlerin incelenmesi konusunda özellikle tarihçilere güvendiği cevabını vermişti. Bu o kadar kesin midir? Bu sorunlarda onun söylediğinin tersine, iktisadi olarak farkedilebilir ve ancak süre içinde olsalar bile, ölçülebilir unsurlar yok mudur?

II

Geleneksel tarihçi tarihin kısa zamanı, hayat hikâyelerinin ve olayların zamanı karşısında dikkatlidir. Bu zaman asla, iktisat veya toplum tarihçilerini ilgilendiren zaman değildir. Toplumlar, uygarlıklar, ekonomiler, siyasal kurumlar daha yavaş bir ritme göre yaşanmaktadırlar. Bu alandaki yöntemlerimizi bize iktisatçıların sağlamış olmalarına, bizim de artık devreler, aradevreler, devrevi hareketlerden (safhaları beş, on, yirmi, hatta elli yıla kadar uzanmaktadır) söz etmemize şaşırmamak gerekir. Ama bu noktada bile, bizim bakış açımızdan kısa dalga bir tarih söz konusu değil midir?

Bu dalgaların altında, eğilim olguları alanında (iktisatçıların yüzyıllık eğilimi), farkedilmesi mümkün olmayan yokoluşlarıyla birlikte, yavaş bozulan ve bunun sonucu olarak kendini gözleme kolayca teslim etmeyen bir tarih yer almaktadır. Biz işte bu tarihi, tam olmayan dilimizde yapısal tarih olarak adlandırmaktayız; bu tarih olaysal tarihten daha çok, dalgaları nisbeten kısa olan konjonktürel tarihle zıtlaşmaktadır. Bu birkaç satırın gerektirebileceği tartışmalar ve düzenlemeleri ise hayal etmek zordur.[2]

2 Yalnızca gramer açısından olsa bile *conjoncturel* (konjonktürel) ve *structurel* (yapısal) demek daha iyi değil midir?

Fakat bu tartışmaların aşıldığını ve bu derinlik tarihinin yeteri kadar tanımlanmamışsa bile, en azından yeteri kadar kavrandığını varsayalım. Bu tarih aynı zamanda bir iktisat tarihidir (zaman içindeki uzaktan komutlarıyla nüfus bunun iyi, hatta çok iyi bir gösterimini sağlayabilir). Fakat ekonominin geniş yapısal salınımlarını, ancak geriye yönelik olarak çok uzun bir belge –tercihan istatistik nitelikte– dizisine sahip olabilirsek, geçerli bir şekilde kaydedebiliriz. Durumun böyle olmadığı ve fiyat ve ücret dizileri gibi nisbeten kısa ve özel diziler üzerinde çalıştığımız ve spekülasyon yaptığımız iyi bilinmektedir. Fakat iyi bilinmeyen geçmişi sistematik olarak kavramak için artık yıllar veya onyıllar değil de, geniş zaman birimleriyle, yüzyıllarla ele almak gerekmez mi? Acaba bu düş kurmak için mi, yoksa yararlı bir şeklide düşünmek için mi fırsat yaratacaktır?

Nisbeten sabit sınırları olan ekonomik alanların, ekonomik bizatihiliklerin bulunduğu varsayılırsa, coğrafi bir gözlem yöntemi daha etkin olmaz mı? Henri Pirenne'in aydınlatıcı bir makalesinin başlığından esinlenerek, kapitalizmin toplumsal aşamalarının yerine, onun coğrafi aşamalarını belirlemek veya daha da geniş olarak, ekonomik coğrafya araştırmalarını bizim tarih incelemelerine dahil etmek, yani tek kelimeyle tarihin dalgalarının ve yolculuklarının belli ekonomik mekânlarda nasıl kaydedildiklerini görmek yararlı olmaz mı? Ben, tek başıma başaramamakla birlikte, XVI. yüzyılın sonundaki Akdeniz hayatının ne olmuş olabileceğini göstermeye çalıştım. İyi araştırmacılardan biri olan A. Rémond'un XVIII. yüzyıl üzerine yaptığı incelemeleri sonuca ulaştırmak ve Fransız ekonomisinin o sıralarda bu yöndeki trafiklerin artmasına rağmen, Okyanus'a dönmek üzere Akdeniz'den nasıl koptuğunu göstermek üzeredir: bu bükülme hareketi yollar, pazarlar ve kentler boyunca önemli dönüşümlere yol açmıştır. Öte yandan, Fransa'nın XIX. yüzyılın başında bile[3], iyi örgütlenmiş yaşam çemberleriyle ve siyaset ve mü-

3 Burada Yüksek İncelemeler'de asistan olan genç bir iktisatçının François Desaunay'nin yürütmekte olduğu çalışmaları izliyoruz.

badele bağlarıyla birbirlerine bağlanmış olarak, birbirlerine karşı ekonomik uluslar gibi davranan, yani ders kitaplarımızın öğrettikleri gibi kendi yasaları olan ve böylece ödemeler bilançosunu da engellemek üzere nakit hareketlerine yol açan bir dizi bölgesel Fransa'dan meydana gelmekte olduğu görülmektedir. Yeniliklerden yana zengin bir yüzyılın onda yol açtığı değişikliklerle birlikte bu coğrafya, Fransa örneği itibariyle geçerli bir araştırma planı ve daha iyisini bulunca kadar, seyirlik dönüşümleri ve bunalımları bizden gizleyen şu yavaş tarih örtülerine ulaşmanın bir biçimi değil midir?

Öte yandan, tarihin uzun perspektifleri belki de yanıltıcı bir şekilde olmak üzere, ekonomik hayatın ritmlere uyduğunu düşündürtebilmektedirler. XVI. yüzyılda bile aniden gerilemeyecek olan Orta Çağın başarılı İtlayan kentleri, başlangıçta talihlerini kara ve deniz taşımacılığına borçlu olacaklardır. Asti, Venedik veya Cenova'nın durumları böyle olmuştur. Bunu ticari faliyet, sonra da endüstriyel faaliyet izlemiştir. Nihayet gecikmeli bir taçlanma olarak bankacılık faaliyeti gelmiştir. Tersi yöndeki deney olarak gerileme, bazen çok uzun aralıklarla olmak üzere –ve geri dönüşü olmadan–, birbirlerinin peşisıra taşımacılık, ticaret ve endüstri sektörlerini etkilemiş, bankacılığın ise daha uzun bir süre ayakta kalmasına izin vermiştir. Venedik ve Cenova XVIII. yüzyılda hâlâ para piyasalarıdır.

Şema fazlasıyla basitleştiriliştir, onun tamamen doğru olduğunu iddia etmiyorum, ama onu kanıtlamaktan çok önermek istiyorum. Bu şemayı karmaşıklaştırmak ve gerçeğe yakın hale getirmek için, her yeni faaliyetin bir engelin devrilmesine, bir sıkıntının aşılmasına denk düştüğünü göstermek gerekir. Ayrıca bu inişlerin ve çıkışların çok basit hatlar olmadıklarını, bunların öyle olmasının gerektiği üzere binlerce asalak müdahaleyle karışık hale geldiklerini de işaret etmek gerekir. Öte yandan, bu birbirlerini taşımacılıktan bankacılığa kadar izleyen safhaların ani kopuşlar olarak ortaya

çıkmadıklarını göstermek gerekir. Her kentsel ekonomi çıkış noktasında, tıpkı hayali bir bitkiyi içeren bir tohum gibi, bazıları henüz rüşeym halinde olan tüm faaliyet biçimlerini içermektedir. Nihayet, tek bir örnekten bir yasa çıkartmaya kalkışmak ve birer minyatür devlet olan bu Orta Çağ İtalyan kentleri (birer mikro-ekonomi mi?) konusunda sonuçlara ulaşılabileceğini kabul etmek, bunların bugünün deneylerini açıklamak üzere kullanılabileceklerini *a priori* kabul etmek aşikâr bir tehlike yaratacaktır. Bu sıçramanın tehlikesi o kadar büyüktür ki, atlanılan yere iki kere bakmak gerekir.

Fakat iktisatçılar bize bir kez daha yardımcı olamazlar mı? Taşımacılık ve ona bağlı olan konularda (fiyatlar, yollar, teknikler) bir cins *uzun vadeli* belirleyici sürükleyici güç olduğunu, bazı ekonomik hareketlerin diğerleri üzerinde *devindiğini* ve bunun yalnızca devrelerin ve aradevrelerin dar süresi içinde değil de, çok geniş devreler üzerinde gerçekleştiğini düşünmekte haklı mıyız?

III

Bize başat olarak gözüken bir diğer sorun: sosyologların diliyle konuşmak üzere *sürekli* ve *süreksiz* olana ilişkin problem. Bu konuda ortaya çıkan kavga herhalde, tarihsel zamanın çoğulluğunun nadiren hesaba katılmasından kaynaklanmaktadır. Bizi sürükleyen zaman, çok farklı bir şekilde olmakla birlikte, gerçekleri bizi aşan toplumları ve uygarlıkları da sürüklemektedir –bunların gerçekleri bizi aşmaktadır, çünkü onların hayatlarının süresi bizimkinden çok daha uzundur ve sönüşe doğru uzanan kilometre taşları ve menzilleri bizim ve onlar için asla aynı değildir–. Bizimki olan zaman, deneyimizin, hayatımızın zamanı, mevsimleri geri getiren ve güllerin açmasına yol açan, hayatımızın oluşumunu belirleyen zaman, ayrıca çeşitli toplumsal yapıların varoluş anlarını da belirlemekte, ama bu işi başka bir ritmde yapmaktadır. Fa-

kat çok geç ihtiyarlamalarına rağmen, onlar da değişmekte ve sonunda onlar da ölmektedirler.

Öte yandan, toplumsal bir *süreksizlik* tarih dilinde eğer şu yapısal kopuşlardan, derinlerdeki sessiz ve acısız kırılmalardan biri değilse, nedir? Belli bir toplumsal durumla birlikte (yani aynı anda bir zihniyet, çerçeveler, bir uygarlık ve özellikle de ekonomik bir uygarlık olarak) doğulmaktadır; bu hali bizden önce birçok kuşak tanımıştır, ama daha hayatımız sona ermeden herşey çökebilir. Bu durumda birbirinin içine girmeler ve şaşkınlıklar olacaktır.

Bu bir dünyadan başkasına geçiş, insanlığın aydınlanmasını istediğimiz büyük dramlardan biridir. Sombart ve Sayous modern kapitalizmin ne zaman doğduğu konusunda kavga ederlerken, adını söylemedikleri ve geçerli tarihleri bulamamakla birlikte, bu cinsten bir kopuşu araştırmaktaydılar. Bize bu felâketlerin (veya yanlış bir şekilde tipik sayılan Roma dünyasının çöküşünün, çünkü bu çöküş Alman askerlerinin Cannes çarpışmasını inceledikleri gibi de incelenebilir) felsefesinin yapılmasını değil de, süreksizliğin çok yönden aydınlatıcı olacak bir incelemesinin yapılmasını temenni ediyorum. Sosyologlar bunu çoktan tartışmaktadırlar, tarihçiler onu keşfetmektedirler; acaba iktisatçılar da bu konuda kafa yorabilirler mi? Bu derinlemesine kopuşlar insanlığın büyük kaderlerinden birini, esas kaderini parçalara ayırmaktadırlar. İnsanlığın atılım halindeyken sırtında taşıdığı herşey yokolmakta veya en azından dönüşmektedir. Eğer mümkün olduğu üzere, şu anda bu belirleyici bölgelerden birinden geçiyorsak, dünkü aletlerimizin, düşüncelerimizin veya kavramlarımızın hiçbiri, eski ve aşınmış değerlere hayali bir geri dönüş üzerine dayandırılan öğretilerin hiçbiri yarın geçerli olmayacaktır. İyi hocalarımızın derslerinden iyi kötü özümlediğimiz siyasal iktisat ihtiyarlık günlerimizde işe yaramayacaktır. Fakat işte tam da bu yapısal süreksizlikler konusunda, iktisatçıların varsayım düzeyinde olsa bile söyleyecekleri birşeyler yok mudur? *Bize* söyleye-

cekleri birşeyler yok mudur?

Görüldüğü üzere, toplumsal bilimlerin sıçrama yapmaları için bize mutlaka gerekli olarak gözüken şey, şu veya bu özel girişimden çok, muazzam bir genel tartışmanın başlatılmasıdır –tabii ki asla kapalı olmayacak bir tartışma, çünkü tarihin tarihinin de dahil olduğu fikirler tarihi de, ona can veren varlıkların hayatından bile bağımsız olan, kendi hayatını yaşayan canlı bir varlıktır–. Çok karmaşık ve çok kafa karıştırıcı olan toplumsalı tek bir açıklama hattına götürmek kadar cazip, ama kökten olanaksız bir iş olamaz. İnsana ilişkin *bütün* herşeye bakmaya sosyologlarla birlikte hak sahibi olan *yegâne* kişiler olan biz tarihçiler, hayatın birliğini farklı zamanlarla ve farklı olay dizileriyle yeniden kurma ödevine de sahibiz. Lucien Febvre'in formülüne göre «tarih insandır». Bunun yanı sıra, insanı yeniden inşa etmeye girıştiğimiz zaman, birbirleriyle akraba olan ve birleşen, hem de aynı ritmde yaşayan gerçekleri biraraya koymamız gerekir. Aksi takdirde bulmacanın biçimi bozulur. Yapısal bir tarihle konjonktürel bir tarihi karşı karşıya getirmek bir açıklamayı çarpıtmak veya eğer tekrardan olaya dönülecek olursa, uçtaki bir açıklamayı budamak olur. Her kattaki kıyaslamaları benzer kitleler arasında aramak gerekir. İlk özen, ilk araştırmalar, ilk spekülasyonlar. Sonra, evi elimizden geldiğince kat be kat inşa edeceğiz.

DİZİSEL BİR TARİH İÇİN

SEVİLLA VE ATLANTİK (1504-1650)[1]

Pierre Chaunu'nün eserini[2] işaret etmek için, daha işin başında onun girişimini, yeniliğini, bize sunduğu tarihin güçlü ve sınırlı amacını tanımlayan bir ifade bulmak gerekir. Buna *dizisel tarih* diyelim, çünkü bizzat Pierre Chaunu de bu terimi kullanmıştır[3] ve bu formül okuyucunun yol alırken, sunulan yolların çokluğu yüzünden dalıp giderek ve sırayı kaçırarak, sonunda bal gibi kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu bir eserin başlıca açısını aydınlatmaktadır.

Bu kitabı bir kez okuduktan sonra, ancak elime kağıt kalemi alarak yaptığım ikinci okumadan sonra onun çabalarını ve bilerek sessiz kalınan yerleri yakalayabildiğimi itiraf ediyorum. Kitap birliğini, doğrulamasını, önceden kabul edilmiş sınırlarını dizisel bir tarih çerçevesi içinde bulmaktadır.

Devasa boyutları olan bir eser bile bir seçim olarak kalmaktadır. Pierre Chaunu'nün kendini gerisinde güvenceye aldığı dizisel tarihin kendi talepleri vardır. Bu tarih «bireysel olandan daha çok, daha sonra klasik dizi çözümlemesi yöntemlerini desteklemeye yatkın, türdeş bir diziyle bütün-

1 *Anneles E.S.C.*, no. 3, Mayıs-Haziran, 1963, Eleştirel notlar, s. 541-553.
2 *Séville et l'Atlantique (1550-1650)*, c. I, 1212 s., c. II, 2050 + XV s., Paris, S.E.V.P.E.N., 1959.
3 «Dynamique conjoncturelle et histoire sérielle », *Industrie*, 6 Haziran 1960.

leşebilir niteliktedir... tekrarlanan unsurla ilgilenmektedir.» Bunun sonucu olarak bir dildir–ve çok soyut, etsiz kemiksiz bir dildir–.

Bu tarih kendine adını ve varlık nedenini veren *dizi*yi talep etmekte, onu ısrarla istemektedir; bir dizi, yani birbirlerine bağlanan ölçülerin tutarlı veya tutarlı hale getirilmiş olan bir teselsülü, ya da yol alışını sabırla saptamanın, sonra da anlamının ortaya konulmasının gerektiği tarihsel zaman fonksiyonu; bu yolun güzergâhı bazen belirsiz olduğu için, oluşumuna katılan hesap işlemi onu asla önceden otomatik bir şekilde saptayamamaktadır.

Tarihsel zamanın fonksiyonu ve açıklaması? Bu imgeler ve bu formüller herhalde yeteri kadar açık ve doğru değillerdir. Birbirlerine bağlanmış durumdaki, geçerli ölçümleri ifade eden bu cins bir rakam dizisi, aynı zamanda ancak tek fakat ayrıcalıklı bir yolculuğa izin veren, kesin olmayan bilgilerimiz boyunca inşa edilmiş bir yol olmaktadır.

1504-1650 yıllarında Sevilla ile Amerika arasındaki trafiğin hacmi değer cinsinden yeniden oluşturulmuştur, bu bizim bilgimize «sürekli bir sayısal veriler kitlesi» sunan bir *dizi*dir. Huguette ve Pierre Chaunu bu diziyi oluşturmak üzere, muazzam büyüklükteki liman hesaplarını 1955-1957 arasında, yedi cilt halinde yayınlamışlardır.[4] Bu hesapları hem inşa etmişler, hem de *icad* etmişlerdir. Onlar açısından esas nokta, XVIII. yüzyılın başının öncesine ve kolay istatistiklerin çok öncesine ilişkin olarak çok sağlam bir rakam yolu kurmak olmuştur Pierre Chaunu amaçlarının «ölçülebilir ekonomilerin sınırını ve yalnızca niteliksel tahminlere bırakılması gerekenlerin sınırını minik de olsa, bir miktar daha geriletmek» tir diye yazmaktadır.

4 Huguette et Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique* Birinci Bölüm: İstatistik bölüm (1504-1650), 6 cilt *in* 8°, Paris, S.E.V.P.E.N.,1955-1956, artı bir Atlas, *Construction graphique, in* 4°, 1957. Pierre Chaunu'nün tezi, *Séville et l'Atlantique*'in yorumsal denilen ikinci bölümüdür, bu nedenle bu üç cilt ilk bakışta pek açık olmayan numaralar taşımaktadırlar: VIII1, VIII2, VIII3 *bis*.

Daha Earl J. Hamilton'dan beri bildiğimiz üzere, XVI. yüzyıldaki İspanyol iktisadi başarısı ölçülebilir niteliktedir, bunu bugün daha iyi biliyoruz. Ve yarımada arşivlerinin zenginliği gözönüne alınacak olursa, bu ayrıcalıklı *dizi* yolunda daha da ilerlemek mümkündür.

Demek ki Pierre Chaunu bu kez tek başına yürüttüğü, 3.000 sayfalık muazzam tezini bu devasa ve yenilikçi çabasıyla inşa etmiştir. Bu tez bize İspanyol iktisadi başarısının tek bir hattını, dünya ekonomisinin tek bir hattını sunmaktadır, ama binlerce kavramın ve kazanılmış bilginin ortasına emredici bir düzen getiren egemen ve esas eksen bu hat üzerinde yer almaktadır. Dünyanın ilk modernliğiyle ilgilenen tüm tarihçiler ve iktisatçılar bu kitabı okumaya ve böylece eski alışkanlıklarının sağlamasını yapmaya veya onların sarsalandığını görmeye davetlidirler. İnsan tarih tutkusuna sahipse, onu doğru yere oturtmak ve bize verebileceğinden ve özellikle de vermek istediğinden daha fazlasını istememek koşuluyla, bundan daha güzel birşey olamaz.

I
YAPI VE KONJONKTÜR

Aşikâr denkliklere ve Pierre Chaunu'nün alışılmış niteliktek çok büyük kibarlığı içinde varolduğunu iddia ettiği bağlantılara rağmen, onun bize sunduğu Sevilla Atlantiğinin, onun kitabından on yıl önce yayılanmış olan (1949) *Akdeniz ve II. Felipe döneminde Akdeniz Dünyası*'nın bir yeniden ele alınması ve uzantısı olduğuna inanmıyorum. Herşeyden önce bu Atlantik bütünü itibariyle değil de, Antillerden Guadalquivir ağzına kadar olan alanı, yani keyfi olarak seçilmiş bir mekânı kapsamaktadır, yani yazarın sıklıkla söylediği üzere ve ona ait bazı formüleri kullanırsak, «median bir Atlantik», «İberyalıların ilk kapalı Atlantiği», «yalnızca Sevilla'ya ait olan Atlantik» ele alınmıştır.

Ham ve tam coğrafi gerçeği içinde kavranan bir mekândan daha çok, inşa edilmiş bir insani gerçek, «herşeyin... şişenin dar ağzıyla tutulduğu» Sevilla'ya vardığı ve herşeyin oradan yol açıktığı bir yol sistemi söz konusu olacaktır.

Pierre Chaunu'nün hemen gördüğü ve zaten göze hemen çarpan diğer temel bir fark: insan tarafından ele geçirilmiş olan en eski deniz mekânını –Akdeniz– koskoca bir geçmişi, o sıralarda (XV. yüzyıl) ihtişamının sınırına gelmiş bir mekânı, ödünç alınan bir geçmişe sahip olan ve aceleyle inşa edilen bir mekânla (Atlantik) karşı karşıya getirenidir.

Pierre Chaunu yapı ile konjonktürü, hareketsizlik ile hareketi ayırdığında, benim eskiden verdiğim ve birçok yeni tarihli tezde ortaya çıkarak bulaşıcı olduğunu kanıtlamış olan bir örneğe katılmaktadır. Demek ki Pierre Chaunu de etkin uzun zaman ve kısa zaman diyalektiğinin cazibesine kapılmıştır. Fakat onun söylevi bu nedenden ötürü benimki olmamaktadır: ben *Akdeniz*'de bütünsel bir tarihi iyi kötü sergileyebilmenin, bunu hayal edebilmenin yolunu, hareketsizlikten insan hayatının en canlı hareketine doğru giderek aradım. Pierre Chaunu'nün ne böyle bir iddiası, ne de isteği vardır. Onun kitabındaki başlıca hareketsizliklerin tasviri (birinci bölüm), sonra konjonktür anlatısı (ikinci bölüm), yalnızca içinden geçtiği ama onu her bir yandan aşan bir ekonomik gerçeği yeniden kurmaktan başka birşeyi hedeflememektedirler. Hatta Pierre Chaunu'nün, ancak uzun sürenin soyutlanması boyunca gözlenebilir nitelikte olan yapısal yerine; yaşanmış tarihe daha yakın olan, daha kolay kavranabilen, eğer eğrilerin içine kapatılırsa daha bilimsel olan konjonktürü bilinçli bir şekilde tercih ettiğini sanıyorum.

Colombus'un yolculuğundan oniki yıl sonra, Sevilla'nın ayrıcalığının başladığı yıl olan 1504'ten itibaren bakılmaya başlanılan bu Atlantik'te, eğer gerçeği söylemek gerekirse, henüz az sayıda yapı vardır. Bunları sonuç olarak ithal etmek, inşa etmek gerekecektir. Pierre Chaunu bu durumda, uzun süre ile dalgalananın ayrılmasında, konjonktürel incelemesini

–kitabı buna ulaşmaktadır ve bu inceleme onun eserinin kalbini oluşturmaktadır–, bu incelemenin ortaya çıkartılmasını veya kolay yorumları engelleyen herşeyden daha işin başında kurtulmanın harika bir fırsatını görmüş değil midir? Matematikçi de değişmez terimleri bir denklemin tek bir üyesinin içinde biraraya toplayıp veya dışarıda bıraktığında, başka türlü davranmış olmamaktadır.

Daha açık söylemek gerekirse, Pierre Chaunu'nün tezinin birinci cildi, ne kadar zengin olursa olsun, izleyecek olan dizisel inşanın bir hazırlığıdır. Eğer onu bizzat kendi olarak ele alırsak, onda zayıflıklar, boşluklar, şaşırtıcı sessizlikler buluruz, fakat bunlar eserin mimarının niyetine veya daha doğrusu seçtiği zorunluğa denk düşen genel açısı içinde silinmekte, meşrulaşmaktadırlar.

II
MEDİAN ATLANTİĞİN YAPILANMASI

Pierre Chaunu'nün eserine karşı gösterdiğimiz ilk tepkide, birinci cildi kendi başına bir kitap olarak kabul etme konusunda herhalde fazla bir eğilim gösterdim, oysa bu cilt eserin genel taleplerine ve kendi bütünlüğüne uymaktadır. Bu kitabın adının ikircikli bir şekilde, *Coğrafi Yapılar* olması herhangi birşeyi değiştirmemektedir. Bu birinci kitap zamandışı değildir ve hem Pierre Chaunu için, hem de Lucien Febvre'e yaklaşabilmiş bütün tarihçiler için coğrafya, bakış açısının özgün yanı her ne olursa olsun hem bugünkü, hem de dünkü insanların tüm yaşanmış deneylerinin gündeme getirilmesidir. Coğrafya fiili durumda burada kısıtlayıcı değil, yol göstericidir. Önerilerde bulunmakta, mekânın komşuluğuna göre bölgesel bir planı onaylamaktadır. Bu korkunç derecede monoton ve sorunları demet halinde biraraya getirmekle veya manzarayı düzene sokmak için tarihin zamanını devreye sokmakla asla uğraşmayan, ama burada yapıları inşa eden kolay

bir plandır. 164. sahifeden itibaren, ciddi bir şekilde savunulması mümkün olmayan sıralamalı bir programa göre, bir duraktan diğerine hiç sıra atlamadan geçiyoruz. Bunun muazzam bir fiş yığınının seferber edilmesiyle sağlandığı söylenebilir. Bu doğrudur. Fakat Pierre Chaunu eğer eserinin girişinde yapıların yavaş dönüşümüne dikkat etseydi, ne müthiş bir kitap yazardı, çünkü bu yapılar kıpırdanmakta, yenilik getirmektedirler. Bu sihirli lambanın sabit bakışlarına, yavaş oynatılan bir film daha uygun düşerdi. Zaten Pierre Chaunu özel tarihlerin sayısını birçok kereler artırmıştır ve ne yazık ki bunları yerel gerçekleri kendiliğinden hiçe sayan, onları gruplandıran tipolojik bir tarihe kurban etmiştir.

Yolculuk –çünkü bu birinci bölüm yavaş ve özenli bir yolculuktur– Eski Dünya'dan Yeni'sine doğru örgütlenmektedir. Tarihsel ve coğrafi açıdan, Sevilla'nın Amerikalar ticareti üzerindeki tekeli hangi koşullarda kurulmuştur, bu tekelin sınırları ve özellikle de zayıf noktaları nelerdir? Bir an için derinlikleri ve deniz marjları açısından görülen İberya dünyası, bu egemenlik getiren ayrıcalığın arkasından nasıl davranmaktadır? Çok iyi cevapların verildiği ilk sorular böyledirler. Daha sonra «Avrupa adaları», Kanaryalar (uzun uzadıya incelenmiştir), Madera, Azorlar ele alınmıştır. Bu adalardan doğal olarak Yeni Dünya adalarına geçilmektedir: Santa Domingo, Puerto Rico, Jamaika, Bermudalar ve Florida Yarımadası... Yeni Dünya'nın sunduğu coğrafi gövdelerin içinden hafif gövdeleri («kıta adaları») ve ağır gövdeleri («kıtalar») ayırmak ve başta, yazarımızın hiç de haksız yere olmaksızın «Sevilla kıstağı» olarak adlandırdığı Panama'nınki olduğu üzere, kıstakları da unutmamak çekici bir iş olmaktadır.

Bu kitap bu geniş veya kısıtlı sorulara, bazen ilk kez gün ışığına çıkan cevaplar getirmektedir. Pierre Chaunu buraya allâmelik hazineleri yığmıştır ve ticari dizilerinin izin verdiği her seferinde, belirleyici kayıtları çoğaltmış, mübadeleleri saptamış, büyük ürünlerin –deri veya gümüş, şeker,

tütün– başarısını haber vermiştir... İşte koskoca bir üretim güçleri ve yüzeyleri haritası, bilgilerle tıka basa dolu ve kullanılması kolay koskoca bir sözlük. Pekiyi, öyleyse neden şikâyet ediyoruz?

Tekrarlayalım ki, bu birinci kitabın bizzat kendi olarak ele alınmamış olmasından; daha da kesin olarak, eşgüdümlenmeleri, düzene sokulmaları gereken bunca malzemenin sunulmasına rağmen, *yapıların* bütününün dışında kalan bir tarih olmasından yakınıyoruz. Pierre Chaunu bunu, esas olarak ve ilginç bir şekilde olaysal tarihe ayrılmış olan *Yapılar* başlığı altındaki bölümün 40-163. sahifeleri arasında hissetmiştir; bu bölümde en büyük pay Colombus'a, sonra da fethin büyük aşamalarına ayrılmıştır, bu anlatı mekân ve insan terimleri içinde olmak üzere, «*conquista*» hakkında önemli ve yeni düşüncelerle sona ermektedir. Fakat bu yararlı anlatı, benim düşündüğüm gibi Atlantik yapılarının kurulmasındaki güçlükleri ve bunların yavaş bir şekilde yerleşik hale gelmelerini aydınlatması gereken geniş bir ele alış olmamaktadır.

Atlantik, Avrupa ve Amerika'daki kıyılar, Okyanus'un ortasındaki veya kıta yakınlarındaki adalar, bunları birbirlerine bağlayacak olan su yolları, bütün bunlar fetihler zamanında boş mekânlardır: insan buralarda mevcut değildir, daha doğrusu seyrek olarak bulunmaktadır, mevcudiyeti yararsızdır. Şurada veya buradaki inşalar ancak beyaz, siyah veya kızılderili insanların birikmeleri sayesinde, kültürel malların tekrarlanan aktarım ve yerelleşmeleri sayesinde gerçekleşebilmişlerdir: gemiler, geliştirilen bitkiler evcil hayvanlar. Bu inşalar çoğu zaman fiyat düzeyleri arasındaki dengesizlik yüzünden olmuştur: Ernest Labrousse'un bir sözünü tekrarlarsak, «Amerika'nın düşük fiyatı duruma hükmetmiştir». Herşey daha önceden varolan yapıların çerçevesi içine saplanmış olan ayrıcalıklı merkezlerden itibaren örgütlenmektedir: dinler, siyasal kurumlar, yönetimler, kentsel çerçeveler ve bu bütünün üzerinde eski, kurnaz, çevik, daha şimdiden Okyanusu aşabilecek ve disiplin altına alabilecek yete-

nekte olan ticari bir kapitalizm yer almaktadır.

André E. Sayous[5], bundan oldukça önce Sevilla noter arşivlerinde *(Archivo de Protocoles)* yürüttüğü sondajlarda bu büyük maceralarla ilgilenmiş ve Cenevizli tüccarların yenileştirici ve riskli eylemlerinin altını çizmiştir. O zamandan bu yana birçok ayrıntı incelemesi yayınlanmıştır. Hatta Guillermo Lohmann Villena'nın belirleyici kitabını da bekliyoruz.[6] Fakat daha şimdiden Enrique Otte'nin çığır açıcı incelemelerine[7] ve Simon Ruiz'in[8] toptancı tüccar mektuplarını yayınladığı eserine (XVI. yüzyılın ikinci yarısı için) sahibiz, bunlar yalnızca kullanılmayı beklemektedirler[9], ayrıca Floransalı tüccarların değerli belgeleri de Federigo Melis tarafından yayınlanmıştır[10].

Oysa bu uzun ön hazırlıkların, bazı raslantıların dışında, bize Sevilla trafiğine can veren tüccarlar hakkında hiçbir şey öğretmemeleri şaşırtıcı olmaktadır. Yeni Dünya kentlerinin döl yatakları olan İberya kentleri hakkında, ne de Atlantiğin her iki yanındaki kent tipolojisi hakkında tek bir kelime yoktur. Sevilla yalnızca Hindlere değil, aynı zamanda Akdeniz'e, İspanya içlerine (Pierre Chaunu bunu iyi görmüştür) ve hatta kuzey ülkeleri olan Flandre, İngiltere ve Belçika'ya da yönelmektedir ve bunlar hiç söylenmemiştir. Hatta Büyük Keşifleri önceden hazırlayan şey, İspanya'dan, Cebelitarık' tan Londra ve Bruges'e yönelik olarak yapılan kıyı denizci-

5 «La genèse du système capitaliste: la pratique des affaires et leur mentalités dans l'Espagne du XVIe siècle», *Annales d'Histoire économique et sociale*, 1936, s. 334-354.

6 *Les Espinosa* hakkında, Paris, S.E.V.P.E.N., 1958.

7 «La Rochelle et l'Espagne. L'Expédition de Diego Ingenios à l'ile des perles en 1528», *Revue d'histoire économique et sociale*, C. XXXVI, no. 1

8 Özellikle H. Lapeyre'nin tezi olan *Une famille de marchands les Ruiz*'de kullandığı, «Affaires et gens d'affaires», Paris, S.E.V.P.E.N., 1955.

9 Bennassar tarafından kullanılmıştır, «Facteurs et Sévillans au XVIe siècle» *Annales E.S.C.*, 1957, no. 1, s. 60; Braudel tarafından da kullanılmıştır, «Réalités économiques et prises de conscience. Quelques témoignages sur le XVIe siècle», *ibid.*, 1959, no. 4, s. 732.

10 *Il Commercio transatlantico di un a compagnia fiorentia stabilita a Siviglia*, 1954.

liği olmuştur. Amerika'nın başlangıcını kısmen açıklayan husus, Sevilla'daki uluslararası kapitalist yoğunlaşma olmaktadır.

Böylece Sevilla başka deniz mekânlarına, Sevilla-Vera Çruz hattının başka gemi, mal ve para akımlarına *bağlıdır* ve «İberya Okyanusu»nun «egemen» bir mekân olduğu ölçüde (François Perroux'nun kutup ve egemen ekonomi terimlerini kullandığı anlamda), Sevilla Okyanusunun üstünlüğü, Okyanus dolaşımının başka mekânlarında geliştirdiği «asimetri», dengesizlik, yani göze görünür ast konumları görmek önem kazanmakta değil midir? Ancak Pierre Chaunu uzak Filipinlerin Pasifiğine ilişkin olarak[11], Atlantiğin onu «yırtıcı» hayatına dahil ettiğini söylemektedir: öyleyse coğrafi yapılardan söz ederken neden Kuzey Denizine, Alicante, Cenova ve kısa bir zaman sonra da Livorno Akdenizine bakmamaktadır? Açıktır ki, bu sorunları aydınlatmak için arşiv araştırmalarını genişletmek, Sevilla'daki çok zengin *Protocolas*'a, Simanca'da Sevilla'ya ve Flandre'a ilişkin sayılamayacak kadar çok belgeye bakmak gerekirdi. Fakat Pierre Chaunu diğer varolan dizilerle iradi olarak ilgilenmeden, yalnızca kendi dizisiyle tarihin içinde kalmıştır.

Ancak Sevilla'nın yalnızca liman, nehrin ağzındaki limanı Triana itibariyle değil de, canlı bütünselliği içinde; yalnızca şanlı *Casa de la Contratacion* itibariyle değil de, ekonomik, toplumsal, kentsel gerçekleri içinde; tüccarlarının, perakendecilerinin, sarraflarının, denizcilerin, sigortacılarının kalabalığı içinde sunulmaya hakkı vardır. Hatta, dönemin belgelerinin para «genişliği» ve «darlığı» adını verdikleri bir şekilde, mali piyasaya onu sırasıyla zenginleştirmek veya tüketmek üzere, nakit getiren filoların hükmünde olan ve hayatının çok karakteristik bir yanını oluşturan bu hareketle de sunulmaya hakkı vardır. Simancas'da, Sevilla'nın 1561'de bütün evlerinin ve halkının tam sayımı olan «*podron*»u elden

11 Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des iles ibériques XVIe-XVIIIe siècles*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1960, *in* 8°, 301 s.

geçirirken, Pierre Chaunu'nün kendini ve bizi mahrum ettiği bütün bu konuları düşündüm.

III
DİZİSELİN ZAFERİ

Konjonktüre ilişkin olan iki cilt (eserin II. ve III. ciltleri) bizi hemen özel olan küstahlığıyla uyarmaktadır. Nitekim fiili durumda, Sevilla trafiklerinin kaydedilmesinin dışında, uluslararası, dünyasal *konjonktür*, dünyanın tüm büyük uygarlıklarına ve ekonomilerine yaygınlaştırılan ve Pierre Chaunu'nün tıpkı benim gibi (ama birçok tedbirle birlikte, II, s. 43) *tek* olduğunu iddia ettiği bir *weltwirtschaft*'ın ritmleri söz konusu olmaktadır. Belki de bu ekonomi-dünya, Avrupa'dan Çin'e, Hind'den Kara Afrika'ya kadar olan alandaki şu ayn ve tutarlı gezegen olan Eski Dünya'da, daha XV. yüzyıldar çok önceleri, çok uzun zamandan beri egemen olan bir İslam aleminin gemileri ve kervanları sayesinde *tek* haline gelmişti. İktisatçı olmayan birçok tarihçinin yıllar önce söyledikleri şey budur.

Böylece çemberlerin genişlediği, hayatın çok hızlandığı XVI. yüzyılda öncelikle bir konjonktür yok mudur: o tarihlerde «dalgalanmaların evrenselliği... Sevilla ile Vera Cruz arasındaki bir yerde doğuyora benzemektedir». Bu dünya konjonktürü tabii ki herşeyi sarsalamaktadır: «derinlere inen bir ekonomi-dünya çok daha sonraları, XIX. ve XX. yüzyılların nüfussal ve teknik patlamalarından önce mümkün olamayacaktır...». Fakat sonuçta, Pierre Chaunu'nün de itiraf ettiği üzere, Atlantiğin seçilmesi «cesur bir tercihtir, dünyayı açıklamaya kalkışmaktır.» Bu tedbirsiz sözü seviyorum.

Bu kitabın eleştirisinin her halükârda hep bu yüksekliğe yani dünya konjonktürüne ya geri gelmesi, ya da oraya çıkması gerekmektedir. Pierre Chaunu (tıpkı I. ciltte de olduğu gibi) İspanya imparatorluğu hakkında binlerce şey söylüyorsa

da, bu işi hakkında çoğu zaman daha tam bilgilere sahip olduğumuz bir bağlam içinde yapmamaktadır, zaten bu bilgiler nedeniyle onun açıklamasını da değiştirmek gerekmektedir. İspanyol dünyasının dışındaki dünya konjonktürünü kavramak önemli olmaktadır.

Böylece herşeye rağmen ikincil olan önemli açıklamalardan kurtulduktan sonra, mekânı zamanın lehine olmak üzere açıkça terketmek ve bundan sonra da yalnızca bu zamanın safhalarının, devrelerinin ritmlerini, hatta anlarını gemilerin Sevilla'ya varış ve buradan ayrılışlarının ritmine göre, çok rahatça kaydetmek ilginç olmuştur. Yüklerin hem hacim, hem de değerlerine ilişkin bir tahmine sahibiz, gidişler ve dönüşler ayrı ayrı veya birikimli olarak incelenmişlerdir ve ham eğriler birçok farklı şekilde incelenmiştir (beş yıllık ortalamalar, yedi veya onüç yıl üzerinden medianlar).

Bu kayıt kendini son olarak, bir eğriler yumağı olarak sunmaktadır. Bu eğrilerin yeniden inşa edilmiş, bazen icat edilmiş, çoğu zaman düzeltilmiş olmaları, bütün bu dizisel malzemenin yerli yerine konulması için önceden yapılması gereken çalışmayı açığa çıkartmaktadır. Aşılması en güç engel, *tonelado*'nun (değişken) tahmin edilmesi olmuştur; bu, kabul edilmesi, yan yana yaşanması ve ne pahasına olursa olsun aşılması gereken tehlikeleri tek başına işaret etmektedir.

Fakat bu yapıcı eleştiri yalnızca uzmanları (acaba çok sayıda mıdırlar?) ilgilendirmektedir. Tarihçi, yazarın sayısal karar ve sonuçlarını kabul etmekle fazla bir riske girmeyecektir. Öyleyse, kesinlikle bıktırıcı, kesinlikle gerekli ve 2.000 sahife oyuna katılmadan dahil olabilir. Henri Lapeyre yakınlarda, yazarımızın kısaltabileceğini ve yoğunlaştırabileceğini yazmıştır[12]. Doğru, ama bu o kadar kolay mıdır? Ve zaten bütün sahifeleri aynı dikkatle okumak zorunda mıyız? Aramızdan en aceleci olanlar bu kitaba eşlik eden Atlas'a başvurabilirler, en ilgililer ise kendileri için önemli olan tar-

12 *Revue historique*, 1962, s. 327.

tışmaları seçebilirler.

Allaha çok şükür, bütüne ilişkin sonuçlar her halükârda açık ve sağlamdırlar.

Yüzyıllık *trend* iki geniş hareket çizmektedir: 1506-1608 arasıda bir A safhası olarak bir yükselme; 1608-1650 arasında bir B safhası olarak bir iniş.

Fakat Pierre Chaunu kronoloji ve gözlemi tercihan daha kısa ölçü ve hareketlere, en fazlasından yirmi ilâ elli yıllık hareketlere (zaten bunlardan biri çok daha kısadır) yöneltmekte ve buna hatalı, en azından ikircikli olarak *aradevreler* adını vermektedir, oysa bunlar daha çok yarı-Kondratieff'tirler. Fakat kelime çok önemli değildir; Pierre Chaunu'nün aradevre terimini kullanması, *décennie* (onyıl) yerine inatla *décade* (on yıllık süre) terimini kullanmasına nazaran daha kolay affedilebilir niteliktedir.

Demek ki birbirlerini izleyen ve çelişkili olan aradevreler söz konusudur; bunlar toplam olarak beş tanedir: 1° 1504-1550 arası yükselme; 2° 1550'den 1559-1562'ye inme (bu acaba benim düşündüğüm gibi bir Labrousse aradevresi midir?); 3° 1559-1562'den 1592'ye yükselme; 4° 1592-1622 arası yayılma; 5° 1622-1650 arası iyice iniş.

Hiç de el falı gibi olmayan bir çözümleme bu aradevreler konusunda bir kez daha onar yıllık devrelerin birbirlerini izlemesini göstermektedir; daha kısa dalgalanmaları, «Kitchin» leri bile keşfetmek mümkündür.

Bu tarihlerin ve bu çevrelenmiş dönemlerin öznel ölçüler olduklarına bir an bile inanmadım; bunlar tamamen tersine, geçmiş zamanın ve bu zamanın maddi hayatını tartma konusunda geçerli ölçülerdir. Bu geçmiş zaman hakkında, bir hastanın ateşinin hastalığına ilişkin olarak söylediğinden daha fazlasını söylememektedirler, ama bu bile öyle küçük bir avantaj değildir.

Dizisel bir tarih oluşturma konusundaki muazzam çaba böylece, üst ve alt birimleriyle kronolojik bir ölçeğin saptanmasına ulaşmaktadır. Bu ölçek en büyük eklemleşmesi itiba-

riyle bizi şaşırtmamaktadır. Dünya refahı 1608 yılının her iki yanında, yüzyıllık *trend malstrom*'u tersine döndüğünde, iki parçaya ayrılmaktadır; aslında bu tersine dönüş bir günde veya bir yılda değil de, yanılsamalar ve buna bağımlı felâketlerle dolu bir kararsızlık dönemi boyunca gerçekleşmiştir. Gerekli dönemleştirmelerimizin (o olmasaydı, anlaşılabilir bir genel tarih olmazdı) içinde bazıları durumu haber veren yılları, yani 1590'lı yılları; başkaları da sonucun belli olduğu yılları tercih edeceklerdir (örneğin Carlo M. Cipolla 1619 veya 1620'yi, R. Romano 1619-1623'ü tercih etmişlerdir, ben ise dün 1620'yi seçmiştim).

Tartışmanın açıkta bıraktığı, yüzyıllık *trend*'in tersine dönüşlerinin meydana getirdikleri bu istisnai olayları tartışmaya pek alışık olmadığımız (ve dün Earl J. Hamilton bile) aşikârdır. Bizatihi çok önemli olan böylesine bir olayı açıklamak, mesleğimizin bugünkü mantığı içinde Yenilmez Armada'yı (Pierre Chaunu tıpkı İngiliz korsanlığı konusunda olduğu gibi, bu konuda da zaten bildiklerimizi teyid etmektedir) veya Otuz Yıl Savaşlarının başlangıcını açıklamaktan çok daha güçtür. Yüzyıllık *trend*in klasik bir tartışma konusu olmadığı bir olgudur. 1962 Eylülünde Aix'te yapılan kongrede, yazarın orada olmasına rağmen, bayan J. Griziotti-Kretschmann'ın tezleri[13] tartışılmamıştır, çünkü Ruggiero Romano, Frank Spooner ve benim dışımızda bu çok nadir kitabı okuyan yoktu.

1590-1630 arasında muazzam bir dönemecin dönüldüğü ve mantığımızın değilse bile en azından hayal gücümüzün onu açıklamak üzere serbest bir alana sahip olduğu bir olgudur: ya Amerikan madenlerinin azalan verimleri (Ernest Labrousse'un istekle desteklediği açıklama), ya da Yeni İspanya ve herhalde Peru'daki kızılderili nüfusunda dikine bir düşüşü... Böylece eski açıklamalar terkedilmiş olmaktadır: beyazmadenin (gümüş) büyüyen Portekiz-İspanya Amerika'sının

13 *Il Problema del trend secolare nelle fluttuazzioni dei prezzi*, Pavia, 1935.

ekonomisi tarafından emilmesi veya bu madenin yolunun Filipinler veya Çin'e döndürülmesi veya Rio de la Grande yönündeki büyüyen kaçakçılık tarafından ele geçirilmesi... Kaçakçılık, yön değiştirme, artık biliyoruz ki, normal yolunkiyle aynı konjonktüre tabi olmuşlardır. Ben emin olmamakla birlikte, o sıralarda ticari olmaktan daha çok mali ve spekülatif olan bir kapitalizmin bunda rolü olduğunu ileri sürmek isterim. Tıpkı XVII. yüzyılın gerileme döneminde olduğu gibi, XVI. yüzyılın sonu da kârların düşmesine tanık olmaktadır. Aslında neden veya sonuç!

Fakat araştırmalar henüz çok yetersizdir ve çok umut kırıcı bir şekilde fakir olan sorunsal, ortaya iyi konulmuş olmakla birlikte bu alandaki problemlerin çözümüne yetmemektedir. En ilerideki iktisadi düşünce bile bize henüz gerekli açıklayıcı çerçeveleri sağlamamaktadır.

Bilgeler bunun çok fazla geniş bir sorun olduğunu düşüneceklerdir. Fakat sınırlandırılmış sorunlar bizim için her zaman daha açık olmamaktadırlar. İyi bir örnek vermek üzere, Pierre Chaunu'nün araştırmasının Sevilla'da ortaya çıkardığı 1550-1562 arasındaki kısa aradevre zikredilebilir. Bu basit bir uyarı atışından daha fazla bir şey olup, Sevilla'nın tüm «egemen» ekonomisinin yalpalamasıdır; bana göre güneşli olan V. Carlos döneminden, II. Felipe'nin hüzünlü, zor ve asik suratlı dönemine geçiştir. Fransa'da ise I. François yıllarından, II. Henri'nin karanlık mevsimlerine geçiştir. Belki bir tarihçi bize yarın, Fransız devrimi arefesindeki Labrousse aradevresinin; tıpkı bu devrimin kendi gibi Avrupa'nın tümü için bir dram olan Fransız din savaşlarının arefesindeki «bunalımda» bir benzerinin bulunduğunu söyleyecektir.

Pierre Chaunu'nün bu konuda, Avrupa ve dünyanın dizisel boyutlu bir tarihini ve hastayı dinleme gibi bir değeri olan betimlemeci bir tarihi gündeme getirmek üzere, Sevilla'ya ilişkin olarak oluşturduğu eğrilerden dışarı çıkmaması daha da esef verici olmaktadır: örneğin İngiliz gemilerinin Akdeniz'e gitmekten aniden vazgeçmeleri (herhalde 1530'dan iti-

baren), Hollandalıların Sevilla'ya gelmekten aniden vazgeçmeleri tasvir edilebilirdi. Sevilla devresinin Amerika talebinin mi, yoksa Avrupa arzının mı hükmü altında olduğu ve bu devrenin (bu kez ve başka seferler) Avrupa piyasalarına nasıl yayıldığı veya yayılmadığı neden araştırılmamıştır?

IV
ÖDÜL: ÜRETİM TARİHİ

Bu bitmez tükenmez konjonktür anlatısının zenginliğini belirtebilmek ve onun hakkındaki eleştirilerimizi ve kuşkularımızı formüle edebilmek için sahifeler ve sahifeler gerekmektedir; bunlar hiç eksik değildir, ama söz konusu olanlar ayrıntıya ilişkindir. Ve Pierre Chaunu'nün kitabının özü burada değildir. Öyleyse, kitabının bize sunduğu ve eleştirmenlerin henüz farketmemelerinin beni şaşırttığı sonuncu büyük tartışma olan bu esas noktaya gelelim.

Liman trafiğine ilişkin bir eğri sermaye ve mal dolaşımına ilişkin olarak tanıklık etmektedir –fakat matematik yanlısı tarihin yıllardan biri bu dolaşımın peşine takılmış olmasının nedeni, bunun ulaşabileceğimiz bir yerde olmasıdır–. Pierre Chaunu bu eğrinin İspaya'nın, Avrupa ve Avrupa dışındaki üretimine de tanıklık ettiğini savunmuştur. Eski yazarların dedikleri gibi, dolaşım üretimi tamamlamakta, onun atılımını sürdürmektedir. En son okumalarım sırasında ve özellikle Gaston Imbert'in kitabını[14] okurken, fiyat hareketleri ile üretim hareketlerinin doğaları gereği çok farklı olan edaları beni çok şaşırttı. XV. yüzyıla ilişkin olarak ancak birkaç dokumacılık üretim eğrisine sahibiz (Hondschoote, Leyden, Venedik); bunların hepsi de parabolik bir eğrinin klasik edasına sahiptir, bunların hızla dikine düştüklerini kısaca söylemek mümkündür. Fiyatların uzun yükselişi onların canlı tırmanış-

14 *Des mouvements de langue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, 1959.

larına neden olmuşa benzemektedir, ama bu fiyatlara nazaran hep gecikmeli olmuştur; fiyatların uzun iniş devrelerinde onlar da inişe geçmişler, ama hep önde olmuşlardır...

Oysa Pierre Chaunu'nün eğrileriyle (Sevilla trafiği) Hamilton'ın fiyat eğrileri arasındaki korelasyon tam değildir –bu da–. Bu korelasyon bütünü itibariyle pozitiftir. Ama ne kadar da çok fark vardır! Pierre Chaunu «yüzyıllık fiyat eğrisi bütün olarak 1504-1608 ve 1608-1650 arasında... aynı yönelime sahiptir, ama üç veya dört kere daha küçük bir *eğim*le birlikte. Çıkış döneminde fiyatlar yaklaşık beşle, trafikler onbeş veya yirmiyle çarpılmaktadır. İniş safhasında, bunun tersine trafikler iki kattan daha fazla azalırken, maden cinsinden fiyatlar % 20-30 düşmüşlerdir...». Sevilla eğrilerinin üretim eğrileri gibi davranmaları, benim açımdan bir kanıt, bir kanıt başlangıcını gibidir. Bunun kanıtlanması yapılmamıştır, ama ucu gözükmüştür.

Bunun başat bir ödül olduğunu ve örneğin Geoffrey Moore'un teorik ve güncel araştırmalarının yönüne göre, yeni bir diyalektik içinde birbirleriyle iç içe geçmiş farklı devreleri olan bir tarihin resmolmakta olduğunu düşünmekte hatalı mıyım? Devrevi salınımı, yalnızca Fransız iktisat tarihçilerinin düşüncesinde çok öncelikli olan fiyat hareketleriyle sınırlandırmamakta yarar olduğunu düşünmekte hatalı mıyım? Bilbaolu meslekdaşımız Felipe Ruiz Martin'in yakınlarda yayınlanacak olan, XV. yüzyılda Segovia, Cordoba, Toledo, Cuenca'daki dokumacılık üretimine ilişkin araştırmaları, Pierre Chaunu'nün araştırmasına destek verecektir: Martin'in araştırmaları kabaca 1580'li yıllarla birlikte, İspanyol emperyalizminin hem kendi sorumluluğu altında, hem de bu yola itilerek seyirlik girişimlere girişeceği bir sırada, uluslararası kapitalizmin İspanya'ya karşı olan tavrında meydana gelen ani bir değişikliği açığa çıkartmaktadırlar. Valencialı meslektaşımız Alvaro Castillo'nun *Annales*'de yakınlarda yayınlanan, Kastilya krallığının *asientos* (borçlanma) eğrilerini

de işaret edelim[15]. Eğer dünya tarihi kavramak isteniyorsa, bütün bu dizileri birbirlerine yaklaştırmak, onları birbirlerine uydurmak gerekmektedir. Kısacası, başka kayıtlara ulaşmak ve belki de onların sayesinde, bugüne kadar elimizden kaçan ve haklarında fazlasıyla *a priori* açıklama dinlediğimiz bir üretimi ölçebilmek için fiyat eğrilerinin dışına çıkma ihtiyacını duyarız.

V
UZUN MU, YOKSA İYİ Mİ YAZMALI?

Pierre –ve onu da unutmayalım, Huguette Chaunu'nün– devasa çabası muazzam bir başarıya ulaşmıştır. Bu konuda en küçük bir tartışma bile yoktur. Fakat Okyanusa ilişkin bu kitap çok uzun, çok söylevci, tek kelimeyle çok hızlı yazılmış değil midir? Pierre Chaunu konuştuğu gibi yazmaktadır; eğer metnini bana gösterseydi, bazı güzel tartışmalar yapardık. Ama her kusurun bazı avantajları vardır. Pierre Chaunu serbest bi rşekilde konuşup, yaza yaza, çoğu zaman açık, tam formülü bulmayı başarmaktadır.

Metninde talihli buluşlar bol bulunmaktadır. İşte, Büyük Kanarya'nın korumasız fuar kurulan koyları (Las Palmas'ın dışında): Chaunu, «buralara yalnızca mikro-kıyı denizciliği yapan kayıklar girebilmektedir» diye yazmaktadır. İşte yeni İspanya denilen şu geniş kıtada, biri nemli, diğeri kurak olan iki Meksika'nın kesişme noktasında gümüş madenleri arıyoruz; bunların Sierra Madre'nin doğu kenarında bulunmaları mantıklıdır: «madenin adama ihtiyacı vardır, ama sudan kaygı duymaktadır. Su baskını en korkulan tehlikedir (yüzeyden biraz uzaklaşıldığında), suyu tahliye etmeye ilişkin teknik sorun, XIX. yüzyılda ateşli pompaların yaygınlaşmasından önce tam olarak çözülemeyecektir. Madenciler su

15 «Dette flottante et dette consolidée en Espagne de 1557 à 1600», *Annales E.S.C.*, 1963, s. 745-759.

baskınından kurtulmanın en iyi çaresini kurakaltı iklimde bulmaktadırlar. Eğer başka tehlikelerle karşılaşmasalardı, çöle daha fazla dalarlardı: adamlar için su ve yiyecek yokluğu.» Bu metinden ve coğrafyanın yazara fazla ilham verdiği birinci ciltteki birçok diğer metinlerden ne çıkartılabilir? Chaunu «yakınlarda kolonizasyon toprağı olan Andaluçya (XVI. yüzyılda) Kuzey İspanya'nın özünü emmeye, ondan beslenmeye, onun sayesinde büyümeye devam etmektedir» (I, s. 29); biraz ileride düşüncesini sürdürerek (I, s. 246), «İspanya 1500-1600 arasında iç kolonizasyonunu tamamlarken, güney yönünde ağırlaşan bir İspanya'dır» diye eklemektedir. Veya bu kez Yeni İspanya'nın kolonizasyonundan söz ederken, «ilk İspanyol kolonizasyonu buğday ithalatçısı olmuş ve buna bağlı olarak ağır yüklere dayalı ve korkunç pahalı yiyecek maddesi ithal etmekten çıkmıştır. Çünkü Hindlerin ağırlık merkezi 1520-1530 arasında büyük Antillerden kıta yaylalarına doğru ilerlerken, manyoka küresinden mısır küresine geçmiştir» diye yazmıştır (I, s. 518-519). Bir kültürün desteği olarak manyokanın vasatlığı, bir uygarlığın desteği olarak mısırın yüceliği! Kim bunu daha iyi söylerdi? Bu veya bu cümlelerinin bazıları da hoşuma gitti: örneğin şu «tamamen Akdeniz geçmişine saplanmış olan yelkenlilerin seyrüseferi». Veya şu cesur cümle: «XI. yüzyılın sonundan beri derin dip tabakası olan nüfus artışı, Hristiyan Batı'yı akıllı olmaya ve yeni çözümler bulmaya zorlamaktadır». Veyahut şu güçlü ve basit işaret (II, s. 51): «XVI. yüzyılın büyük fiyat depremini kendi bağlamının içine koymak ve 1500-1550 arasında yer alan ilk safhanın en başta, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın tamamını kapsayan uzun ve dramatik dalganın çukurunu doldurmaktan başka birşey yapmadığını unutmamak gerekir».

Eğer bu buluşlar aşırı bolluktaki bir yazının içinde kaybolmasalardı, eğer Pierre Chaunu kendini kısa yazmaya –yani, ilk yazımdan sonra, yalnızca biçime ilişkin olmayan şu eleme ve tercih gayretini göstermeye– zorlasaydı, genç Fransız tarihçileri arasında, çalışma gücü ve tarih tutkusuyla zaten açıkça hakettiği şu birinci sıraya çıkabilirdi.

BİYOLOJİK BİREYİN BİR COĞRAFYASI VAR MIDIR[1]

Maximilien Sorre'un güzel kitabı *İnsani coğrafyanın biyolojik temelleri*[2] –Lucien Febvre, *Mélanges*'ın son cildinde, okuyucuların dikkatini bu eser üzerine çekmiştir– başlığının önceden işaret ettiği gibi, insani coğrafya hakkında bir sonuç kitabı veya bütünsel bir eser değildir. Eser başattır, çok yararlıdır, ortaya birçok sorun koymaktadır, ama tüm sorunları gündeme getirmemektedir. Bu eser bir keşif, sınırlı bir araştırma olup, tüm ayrıntıları itibariyle sorunlara bir dizi temastır. Buna bağlı olarak, temkinlilikler, kendine ait yöntemler ve çözümler içermektedir. Yazılmayı bekleyen genel bir insan coğrafyasına özgün bir girişten daha fazla birşey olan bu eser, olabildiğince somuttur ve ayağı yere basmaktadır; böylece onun bir ilk işlem olduğunu, önceden geliştirilmesi gereken bir temanın geliştirilmesi olduğunu söyleyelim.

---

1 *Mélanges d'histoire sociale*, c. VI, 1944, s. 1-12.

2 Paris, Armand Colin, 1943, 440 s., *in*. 8°, metin içinde 31 figür. Alt başlık bana tartışılabilir olarak gözükmektedir: toplumsal gerçeklerinin dışında incelenen, canlı makine olarak insanın bir ekolojisi var mıdır? M.S. aslında *Ekoloji* değil de, *bir ekoloji denemesi* diye yazmaktadır. Başlığa gelince, biyolojik kelimesi iki anlam içermektedir: kuşkusuz insan biyolojisini işaret etmektedir, ama biyolojik coğrafya denilince, adet gereği bitki ve hayvan coğrafyası anlaşılmaktadır. I. kitapta bu anlamlardan yalnızca insan biyolojisi, II. ve III. kitaplarda özellikle ikincisi olmak üzere, her iki anlam da kullanılmıştır. Ama aslında, «insani coğrafya» sözü de tartışılabilir nitelikte değil midir?

Bu girişin özgünlüğü, insanın sorunlarını sistematik olarak, onun biyolojisi düzlemine indirgenmesinden kaynaklanmaktadır. İnsan burada tüm gerçekliği içinde değil de, yalnızca veçhelerinden biri itibariyle, canlı bir makine olarak, bitki ve hayvan olarak incelenmiştir. Maximilien Sorre gibi konuşursak, insan «çıplak derili, sabit vücut ısılı» bir varlığın gerçekleri içinde kavranmıştır. Demek ki bu kitabın merkezinde kısaca insan, yaşayan insan, yani toplumsal insandan *homo faber* veya *homo sapiens*'e kadar –etnik gerçeklik veya sözümona etnik gerçeklik olarak insanı unutmadan– uzanan bir varlıklar koleksiyonu yer almayacaktır. İnsanın veçhelerinden yalnızca biri (alanlarından yalnızca biri) ele alınmıştır: tabandaki biyolojik varlık yanı; bu varlık sıcağa, soğuğa, rüzgâra, kuraklığa, güneş ışığına, yükseklerdeki basınç yetersizliğine karşı duyarlıdır; sürekli olarak gıdasını aramak ve sağlamakla meşgûldür; son olarak da, özellikle bugün ona ezelden beri eşlik eden hastalıkların yarattığı tehlike karşısında bilinçli hale gelerek, kendini korumak zorundadır. Böylece bu eserde incelenen insan hayatının temellerine, ilk koşullarına indirgenmiştir ve bu haliyle geniş dünyanın coğrafi koşullarının içine yerleştirilmiştir.

Yazarın amacı anlaşılmaktadır: niyeti, onu daha derin ve etkin kılmak üzere, incelemesini sık dokunmuş hale getirmektir. İnsani coğrafyanın her zaman aklında olan ve uzak amaçlarından birini meydana getiren karmaşık sorunlarına yaklaşmadan önce, onları daha iyi kavrayabilmek, belki de onların oluşturdukları engeli aşmak üzere, insanın biyolojik gerçeklerine temas eden sorunları aydınlatmak istemiştir; böylece bu biyolojik insanı mekâna bağlamakta ve onun coğrafyasının önemli bir bölümünü önceden açıklamaktadır. Aslında bu büyük bir sorundur. Burada, tahmin edilecek temkinliliklerle birlikte (özellikle Fransız okulundan bir coğrafyacıda), biyolojik bir determinizmin aranması söz konusu değil midir –en azından bu determinizmin sınırları ve inkâr edilemez zorlamaları–?

Bu araştırmanın tamamen yeni olduğu söylenemez. Ama gene de belli bir biçimde yenidir, çünkü bu konu Maximilien Sorre'dan önce bu kadar sistematik olarak hiç ele alınmamıştır. Biyolojik insan bir bilinmeyen değildir, onu tanıyoruz. Coğrafya alanına da yeni gelmiş değildir, ama bu alana hiç bu kadar özenle, bu kadar bilimsel kesinlik isteğiyle, iyi konulmuş ve iyi kavranılmış bir şekilde, herşeyin uzun uzadıya nesnel olarak tasvir edildiği, not edildiği ve açıklandığı bir tarzda hiç dahil edilmemiştir. Bu kitabın yalnızca özgünlüğü değil, bilimsel değeri de burada bulunmaktadır.

Araştırmanın nesnesi ve problemleri başlangıçta doğabilimcilerin, biyologların ve hekimlerin kitap ve araştırmalarından alınmıştır. Ama başkalarının çalışmalarını özetlemek Maximilien Sorre'a yetmemiştir. Bunların bağlamlarını sürekli değiştirmesi, bunları *coğrafi terimlere çevirmesi* gerekmiştir, yani mümkün olduğu her seferinde, sorunlar böylece insanların mekânının da yasaları olan coğrafya yasaları ve bakış açılarına göre yeni bir şekilde formüle edilmek ve incelenmek üzere harita üzerine aktarılmışlardır. Maximilien Sorre, «araştırmamız sonuçta bir dağılım alanının sınırlandırılmasına ve açıklanmasına gelip dayanmaktadır» diye yazmaktadır. Bir doğabilimcinin kitabından alınmışa benzeyen bu küçük, aydınlatıcı ve basit cümle bizi girişimin tam merkezine götürmektedir. Yazarın kendi kendine yüklediği ödev sonuç olarak tam da bu olmaktadır: bize insanın ekolojisinden, sanki zeytin veya bağın ekolojisi söz konusuymuş gibi bahsetmek. Ama işte söz konusu olan insandır ve bu herşeyi karmaşıklaştırmaktadır.

Nitekim, insanın biyolojik bir birey olarak bir ekolojisi olabilir mi? Kendiliğinden yürüyecek ve bize birçok karmaşık sorunun anahtarını sağlayacak olan temel bir insani coğrafya –dünün ve daha öncenin fizyologlarının klasik psikolojinin sorunlarını tersten almaya ve çözmeye çalıştıkları biçimde– olabilir mi? Daha da ötesi, bu temel coğrafya hayat bağlarından soyutlanabilir, kopartılabilir mi? Son olarak da, gerçek-

ten yararlı olması için ilk aşamada yalnızca ayrılması ve tanımlanmasının yetmediğini, aynı zamanda sonuçta insani coğrafyanın sorunlar bütününü aydınlatması gerektiğini ekleyelim. Eğer sonunda gene başlangıçtaki engellerle karşılaşılacaksa, gerçeği parçalara ayırmak ne işe yarar? Bu kitabın programı -daha doğrusu büyük ödülü- işte böyledir.

Eser üç bölüme ayrılmıştır. Biyolojik insan sırasıyla fizik coğrafya (kitap I), biyocoğrafya (kitap II), salgın hastalıklar coğrafyası (kitap III) çerçevelerinde incelenmektedir.

Bu üç kitap birbirlerinden oldukça bağımsızdır ve iyice belirtilmesi gereken bir nokta olarak, hepsi birden ortaya konulan konuyu kapsamamaktadırlar. Nitekim Maximilien Sorre, açıklamalarının aydınlık olması ve öğretici niteliği her ne olursa olsun, bize tüketici bir inceleme veya bir okul kitabı sunmayı istememiştir. Biyolojik bir coğrafyanın temel gerçeklerine üç farklı yoldan ulaşmak istemiştir. Bundan daha fazlasını değil, ve zaten bu da çok şeydir. Eğer yanılmıyorsam, tüm mümkün yollara değil de, bazılarını açma arzusu, onu araştırmasını her zaman çok açık olmasa da, çoğu zaman basitleştirmeye götürmüştür.

Yöntemi açık olarak, ele aldığı geniş konunun sınırlarının, olanaklarının, tüm sorunlarının zenginliğinin her unsuru itibariyle incelenmesine dayanmaktadır. Bilinçli olarak hızla, çok hızla geçiştirdiği veya hiç sözünü etmediği komşu bölgelerden ayrılan ayrıcalıklı alanlarda duraklamaktadır. Maximilien Sorre bu tanıma yolculuklarına çıkmadan önce, her seferinde okuyucularına -ve bu da kitabının sonuncu özelliğidir- izlenecek güzergâhın bilimsel koşulları hakkında nelerin bilinmesi gerektiğini açıklamaktadır. Bu nedenle, ne kadar gerekli olurlarsa olsunlar, gene de asıl araştırmanın bazen kıyısında kalıyorlarmış izlenimini uyandıran coğrafi olan veya olmayan kavramların özenle hatırlatıldığı, uzun girişler yapmaktadır. Böylece yazarın kullandığı usuller içinde oldukça düzenli olan ve çakışmalarıyla kitaba kendine özgü edasını veren üç işlem görmekteyiz: birinci aşamada basit-

leştirme (buna güzergâh seçimi diyelim); ikinci aşamada esas kavramların hatırlatılması; üçüncü aşamada ayrıcalıklı alanın incelenmesi... Bu işaretler bize, biraz fazla basitleştirilmiş bir envantere karşı kendiliğinden oldukça iyi direnen bir eseri daha iyi özetlememiz için yardım edeceklerdir.

İşte I. Kitap. Bu kitap genel olarak insan ve fizik ortam ilişkilerine değil de, insan ve iklim ilişkilerine ayrılmıştır. Demek ki iklimin çok açıkça, insan ekolojisinin esas unsuru olmasına rağmen, büyük bir basitleştirme vardır (birinci aşama). İkinci aşama: böylece ilân edilen biyolojik nesneye hemen yaklaşılmayacaktır. İlk önce bizatihi iklim konusunda açıklama gerekmekte değil midir?

İklimbilimciler ve coğrafyacılar son yirmi yıldan beri iklim incelemelerini yenilemek, onları çoğu zaman bozan teorik ortalamalarının değerlerinin dışındaki gerçekleri yakalamak için gayret sarfetmişlerdir. Grafik gösterim ve sentez yöntemleri geliştirilmiştir. Maximilien Sorre bu durumda, yararlı olgu ve farkedişlerle tıklım tıklım dolu bir önsözde, bu önemli çalışmaları özetlemenin tedbirlilik olacağını düşünmüştür. *Climographe*lar veya *climogramme*lar, *mikro-iklimler* ve hava çeşitleri hakkında yazdıkları ilgiyle okunacaktır; bunları açıklamaktaki amacı, bir yandan kendini olabildiğince dar bir alanla sınırlayarak, yerel çeşitilikleri hesaba katma zorunda kalmadan, öte yandan da sürekli hareket halinde olan bir iklim tarihinin yalnızca bir anını veya anlarını –herbiri kendi olarak incelenmektedir– ele alarak, hakiki iklimi bir bakıma ham halinde kavramaktır. Maximilien Sorre ancak bu fizik coğrafya sorunlarını çözdükten sonra, bu *hakiki* iklimin biyolojik insan üzerindeki etkilerini inceleyecektir.

Burada en önemli nokta, iklimin termik etkisini belirlemek –fiili olarak insan organizması için en anlamlı ısıların neler olduğunu ortaya koymak– olmuştur; yani dış ortamın etkilerine göre iç sıcaklığı yaratan veya yokeden bu homotermik makine araştırılmıştır; bu makina yaklaşık 16°'ye kadar

yaratıcı, 23°'nin ötesinde yokedicidir, yazar tartışma sonucunda bu iki ısıyı fizyolojik açıdan en ilginçleri olarak bulmaktadır. Böylece 16°'nin altında bir soğukluk alanı, 23°'nin üzerinde bir sıcaklık alanına sahip olmaktayız; bu durum haritaya çok çeşitli biçimlerde aktarılabilir... Diğer iklimsel etkiler de sıraları geldikçe incelenmiştir: atmosfer basıncının (yüksekliğin özel örneği), ışığın (deri pigmantasyonu gibi büyük bir sorun), hava nemliliğinin, rüzgârın, atmosfer elektriğinin ve hatta bilgilerimizin bugünkü durumunda iyi kötü açıklanabilen meteoropatolojik bütünlerin etkileri incelenmiştir.

Birinci kitap aslında büyük ölçüde coğrafyaya ait olan *oeukoumène*'in[3] oluşum ve sınırları gibi büyük bir soruna ulaşmaktadır. Bu, insanların «doğal kozmopolitizm»lerine karşı çıkan iki büyük engeli ortaya koymanın fırsatı olmaktadır; bir yanda kutup sınırları, diğer yanda da yükseklik sınırları. Bu *œukoumène*'in içinde insanın iklime çok çeşitli biçimlerde uyum sağlaması söz konusudur. Bunların en ilginci bugün herhalde beyaz adamın sağladığı uyumlardır, çünkü gücü ve kolonizasyon hareketlerinin zaferi sayesinde yerkürenin her yerinde bulunmaktadır, ama diğerlerini saymasak bile, bu onun fizyolojik tehlike ve kayıplara katlanması pahasına olmuştur. Tarihçiler, beyazların tropikal ülke iklimlerine uyum sağlamalarına ilişkin mükemmel kesime (s. 94-106) bakarlarsa iyi ederler. Bibliyografyada zikredilen eserler, bu konudaki geniş yazına yararlı bir şekilde ulaşma olanağı sağlamaktadırlar.

Bir biyo-coğrafyanın karmaşık sorunlarının doğrudan veya dolaylı olarak gündeme getirildiği II. kitapta da aynı yöntem sözkonusudur. İşte insanların karşısında ve az çok onların emirleri altında olan bitkiler ve hayvanlar dünyası: hangi güç, mücadele ve yardımlama ilişkileri kurulacaktır; bu canlı varlıklar dünyasıyla insanın biyolojisi arasında hangi coğ-

3 *Ecologie* ve *œkoumène* kelimeleri konusunda kitabın imlâsını izliyorum Tabii eğer tartışılmak istenirse!

rafi karakterli bağlar oluşacaktır? Bu ikinci kitabın problemi böylece formüle edilmektedir; ama bu genel düzlemde olmaktadır – fakat yazar aslında diğerlerini dışta bırakmak üzere, yalnızca insan tarafından yetiştirilen bitkiler ve evcilleştirilen hayvanlarla ilgilenmektedir (bilinen 2 milyon hayvan cinsi ve 600.000 bitki cinsi üzerinden, Geoffroy Saint-Hilaire'e göre 43 hayvan cinsi; Vavilof'a göre 600 bitki cinsi). Araştırmanın bu yönelimi bize, çok ayrıntılı ve çoğu zaman çok yeni olan bir giriş halinde olmak üzere, insanın canlı arkadaşları konsunda uzun bir inceleme sağlamaktadır. İnsan bu kadar çok paralel hayatı nerede ve ne zaman kendininkine ortak etmiştir ve eğer soru geçerli bir cevaba sahip olabilseydi soracağımız üzere, bunu nasıl başarmıştır? Evcilleştirme, özgür hayalarından kopartılıp alınan varlıklar üzerinde hangi ölçüde etki yapmıştır? İnsan «ortakları»nı dünyaya nasıl yaymıştır? Çünkü tedrici bir dinamizme sahip olan doğal ortaklıkların tersine, insanın bu ortaklıkları «mekânın» fethini gerektirmektedir[4]. Ve son olarak, gene büyük bir sorun olarak, bu «insani düzen», hayatın sayılamayacak kadar çok gücüyle mücadele halinde olan ve bu yüzden sürekli olarak değişme halinde bulunan insanın bu ortaklıklar bütünü ne tarafından tehdit edilecek, ne tarafından korunacaktır? İşte Maximilien Sorre'un, eski çalışmalarının güvenceye aldıkları bir açıklık ve yetkinlikle sunmayı başardığı sorunlardan bir kaçı.

Benzeri açıklamalar yazarı zorunlu olarak, bazı hayatların (pamuk bitkisininki, bağınki vs.) diğer bazı hayatlara –örneğin inatçı oldukları kadar kalabalık da olan bazı parazitlerinki– karşı yürüttükleri şu geniş kavganın coğrafyasının kalbine kadar olmak üzere, çoğu zaman birbirlerine dolanmış durumda olan, hiç aralıksız mücadelelerle geçen hayat ortamlarının incelenmesinde çok uzaklara götürmüşlerdir. Harika sorunlar. Fakat kitabın çok yoğun olan metnini burada adım adım özetlemek mümkün değildir. İnsanın ortaklıkla-

4. s. 188.

rının asalaklığı birkaç satırda gündeme getirilerek açıklanabilir mi ve ekimlere araz olan afetler ile bitki zararlılarına (örneğinin filokseranın yazın Fransa'da yol açtığı dramları düşünelim) karşı verilen büyük mücadelelerin tarihi anlatılabilir mi? Ve nihayet, bu «insani düzen»in (s. 214-215'teki sonuca bakınız) tüm sorunu; bitkiler ve hayvanlar ele alındığında biyolojik olan, fakat insan devreye girer girmez, ister şimdiki durum söz konusu olsun, isterse bu düzenin evrimi söz konusu olsun *toplumsal* olan bu sorunu birkaç satırda açıklamak mümkün müdür? Çünkü bu oyunda *toplumsal insan* gene karşımıza çıkmaktadır, onu hep devre dışı bırakmak mümkün olabilir mi? Toplumsal insan, yani evcilleştirmelerin ve tarımsal başarıların şafağında sıklıkla yardıma çağrılan tarımsal topluluklar, yani bugün mücadele edilmesi gereken müthiş afetlerin ve hızın ölçeğinde, modern devletler ve hatta dünyanın tamamı. Dünya ölçeğindeki bir dayanışma insanlığın biyolojik zenginliklerini gözetmekte veya gözetmeye gayret etmektedir ve Maximilien Sorre bunun devasa önemini göstermeyi başarmıştır.

Bu uzun ön açıklamalar boyunca, biyolojik insan gözden kaybolmuştur; benim en önemli bölüm olarak gördüğüm, bu kitabın ikinci kısmında aniden haklarına yeniden kavuşmaktadır; bu bölümün kitabın en parlak kısmı olduğunu söylemiyorum, ama eserin tümünün bakış açıları ve öğreticilik bakımından kesinlikle en zengin parçasıdır.

İnsan, onun varlığına ortak olan dünyanın sırtından geçinmek zorundadır. Nitekim, ekimlerin ve evcil hayvanlarının ona sağladıklarına kıyasla, özgür bitki ve hayvan aleminden, madenler dünyasından ne talep edecektir? Bu gıda ihtiyaçlarının incelenmesi bir çok soruyu gündeme getirmektedir. M. Sorre bunlara, öncelikle ihtiyaçların listesini çıkartarak cevap vermektedir. Bundan sonra insanın bu ihtiyaçlarını karşılamak için sahip olduğu araçları sıralamaktadır: bu nedenle en sıradan yiyecek hazırlama faaliyetlerine ilişkin bir bölüm yer almaktadır (çünkü yiyecek bolluğunun coğ-

rafyası yoktur, bu istisnadır). Gene aynı nedenle, bizatihi beslenme tarihine ilişkin bir bölüm konulmuştur. Bu kilometre taşları yerleştirildikten sonra, araştırmanın esası olan, bir gıda rejimleri coğrafyası denemesi gelmektedir (s. 264-290). Bu bölüm de çok araştırılmış, kesin olgulara çok dayalı olduğu için, yalnızca biyolojik insanın değil, aynı zamanda gerçek insanın sorunlarına da dalmaktadır. Bu beslenme coğrafyasının bulması gereken ve bulduğu şey, karmaşıklığı içinde insan –tarihinin tüm kalınlığı içinde, tüm toplumsal tutarlığı içinde ve adetleri ile önyargılarının tüm zorlamalarıyla birlikte– olmaktadır. Başka türlü olabilir miydi? Örneğin s. 273 vd.'da anılan bu kentsel beslenme rejimleri toplumsal bir olgu değillerse, nedirler? Buğday, bağ ve zeytinin ortaklıklarının Eski Doğu'dan hareketle Akdeniz'in tümüne yayılması kültür tarihinin büyük bir olgusu değilse, nedir (s. 267 vd.)? Beslenme coğrafyasına ilişkin bu sahifelerin ne kadar özgün ve yeni olduklarını söylemeye gerek var mıdır? Heyhat, coğrafyacılar olağan olarak insanın yiyebileceği şeylere hiç dikkat etmemektedirler... Ve bu konuda Fransa'da tarihçilerin onlardan aşağı kalır halleri yoktur. Acaba Maximilien Sorre bu nedenden ötürü mü, coğrafyacılara tavsiyelerde bulunmaktadır –bu tavsiyeler tarihçiler için de geçerlidir–?

Üçüncü ve sonuncu kitap eserin en parlak bölümüdür. Canlı ortam insanın yaşamasına yardım etmekte, ama ona karşı mücadele de etmekte, onu sürekli olarak tehlikeye atmaktadır. Burada da aynı basitleştirmeler, öncekilerin aynı olan yaklaşım ve tedbirlerle karşılaşmaktayız. Yazar insanla *zıtlaşanların* arasından seçim yapmakta; en büyük ve çıplak gözle görülebilir olanların hepsini ihmal ederek, dikkatini zaten en tehlikelileri de olan en küçüklere yöneltmektedir: şu mikrop-altı olan ultra-virüslerden çeşitli bakterilere, hayvanlar alemi ile bitkiler alemi arasındaki kuşkulu sınırlardan, örneğin şu *mycobacteriacies* kabilesine varana kadar, bu alana yönelmektedir (bu bizim bilimsel ikirciklerimizi çok iyi anlatan bir addır, bu kabile diğerlerinin arasında verem, cüzzam

ve sakağı hastalığının ajanlarını da içermektedir.)

Demek ki, bu sonuncu kitap ışıklarını bu sonsuz küçüklere yöneltmiştir. Önce bunları bize, öyle gerektiği üzere sunmakta, sonra aralarından gerçek ayrıcalıklılarını seçmektedir. Nitekim salgın hastalıklar çeşitli biçimlerde yayılmaktadırlar. Örneğin verem insandan insana doğrudan geçmektedir. Fakat çok sayıda olan diğer bazı hastalıklarda, tekhücreli veya mantar cinsinden olan patojen ajan kendi hayat devresi aracılığıyla, insanı ve hastalığın *vektörleri* olan diğer canlıları ortak etmektedir. Patojen ajan, vektörler, insanlar, Maximilie Sorre'un incelemesinin merkezine yerleştirdiği bu *patojen bütünler* içinde biraraya gelmektedirler, çünkü onun diğerlerine tercih ederek inceleyeceği, bu *vektörlü* hastalıklardır[5].

Patojen bütün? Okuyucu örnek olarak uyku hastalığı (s. 298 vd) şıkkına bakabilir: bu hastalık temelde yer alan çok küçük bir tekhücreli olan *Trypanosoma gambiense* ile çeçe sineğini *(Glossina papalis)* ve insanı ortak etmektedir. Tekhücrelinin nasıl davrandığını, gelişmesinin hangi aşamasında bulunduğunu ve evhasibi değiştirdiği her seferinde özelliklerinin neler olduğunu bilmek uzmanlara düşmektedir. Coğrafyacıya ise, hastalığın alanını haritada belirlemek düşmektedir. Bunun kadar açıklayıcı bir örnek de, sıtma kompleksinin daha da klasik örneği olacaktır (s. 301 vd.). Salgına yol açan ajanlar burada da tekhücrelilerdir, ama bunlar *Plasmadium* cinsindendirler ve 70 cinsi sıtma taşıyabilen anofel vektörlük yapmaktadır. Veba, *spirochétose, leishmaniose, richettsioes,* tifüs, Hind humması, trahom ve parazitoloji alanına dahil diğer birçok hastalık için aynı işaretler söz konusudur. Fakat zaten yeteri kadar uzun olan bu listeye başka örnekler katmak ve patojen bütünlerin (hep yazarın izinde kalarak) nasıl çoğaldıklarını, üst üste bindiklerini, iç içe geçtiklerini ve na-

5 Nicolle'ün varsayımına göre, bazı hastalıklarda *vektör*ün iptali ve sonra da hastalık taşıyan tohumun, örneğin veremde olduğu gibi, insandan insana doğrudan aktarımı var mıdır?

sıl geliştiklerini göstermek yararsız olacaktır. Bu incelemenin eki olarak (s. 231) bazı önemli hastalıkların yararlı bir tablosu ve bazı büyük salgın hastalıkların yerleri bulunmaktadır: sarı humma, veba, uyku hastalığı, Chagas hastalığı, tularemi vs. Ayrıca bunların herbirinin yayılma alanları ve kaynaklandıkları merkezler de gösterilmiştir. Tablolar ve harita yazarın yoğunlaştığı araştırmaların tam niteliğini belirlemektedir.

Bu patojen bütünlerin yaşam koşulları –onların ekolojileri ve ajan ile vektörün ekolojileri–, aynı zamanda insanın onlar üzerindeki etkisi nelerdir? Maximilien Sorre'un alışılmış kesinliği içinde sergilediği büyük sorunlardan birkaçı da bunlardır. Daha sonra, sonuncu bölümde (bir kez daha söyleyelim, en önemli bölüm) bu salgın hastalıkların coğrafyasının taslağını, bazen çok ileri götürülen örneklerle –özellikle harika bir şekilde incelenmiş olan Akdeniz hastalıkları sınıflandırmasına ilişkin olarak (s. 381 vd.)– çizmektedir.

Yukarıda yaptığımız çözümleme tam değildir. Böylesine yeni, çeşitli (en azından üçlü) ve yoğun bir kitap konusunda zaten başka türlüsü olabilir miydi? Bu eseri iyi çözümlemeyi ve adım adım izlemeyi başaramadığımız için, onu ayrıntıları itibariyle tam olarak da eleştiremeyiz. Bazı ayarlama gereklerini anlıyor olmakla birlikte, araştırmadaki bilinçli kısıtlamalara üzüldüğümüzü işaret etmekle yetinelim. Maximilien Sorre eğer bizi tatmin etmek isterse, yazdığı koca cildi en azından iki katına çıkartması gerekecektir.

Bir ikinci yayınlanışta böyle yapmayı düşünür mü?

I. kitapta fizik çerçevenin incelenmesinin, iklimin gündeme getirilmesiyle kısıtlanmasına da üzüldüm; eğer yalnızca fizik faktörlerinin insanın ekolojisi üzerindeki *doğrudan* etkileriyle yetinilmeyecekse, «iklimsel bütün»ün yanı sıra bir topraksal bütün (toprak, yeraltı, engebe) ve bir su bütünü yok mudur? Coğrafya zaten çoğu zaman birbirlerine bağlı etkilerin incelenmesi değil midir? İklim örneğin, beslenme ve hastalık problemleri üzerinde etki yapmakta değil midir? Ve eser eğer

bu yansıyan dolaylı etkileri inceleseydi, olduğundan daha bağlantılı hale gelmez miydi, çünkü bana göre zikrettiğimiz üç araştırma arasında, biraz aşırı bölünmektedir.

II. kitaba ilşikin olarak da benzeri üzüntülerimiz vardır. Özgür hayvan ve bitkilere, boşluklar veya insan tarafından yeterince işgâl edilmemiş *œukoumène* bölgelerindeki vahşi hayvan bolluğuna -E.-F. Gautier'nin sözünü etmekten hoşlandığı bolluk- veya Maximilien Sorre'un sözünü ettiği «insani düzen»e dahil edilmiş, ama yarı özgür, yarı köle ortaklıklar olan ormanlarda ağaçlara (tropikal ülkelerde bile insana sanıldığından çok daha fazla bağımlı ve onun denetimi altındadırlar) ilişkin birkaç paragraf iyi giderdi... Beslenmeye ayrılan bölümlerde yazar bize esas noktaları söylemektedir, ama dünya ölçeğinin dayattığı genel işaretlerin ötesinde, yakından incelenen özel durumların daha çok sayıda yer alacakları ve örneğin Birinci Fransız Folkloru Kongresinde verilen mutfak haznesi haritası[6] kadar ilginç bir belgenin iktibas edildiği, gerçekten özerk bir kitap oluşturulamaz mıydı?

Nihayet sonuncu kitaba ilişkin olarak, konunun bir kısmı bizi fazlasıyla bunaltmadı mı? Paraziter hastalıklar ve onların içinde de *vektörlü* hastalıklar üzerinde çok durulmuş değil midir; sorunlara Brumpt'ün kitabının açısından çok fazla bakılmış değil midir? Sonuç olarak incelenecek tıbbi malzeme çok kısıtlanmış değil midir? Verem[7], kanser veya frengi hakkında ya hiçbir şey, ya da hemen hemen hiçbir şey söy-

---

6 [Madem ki Fernand Braudel, fikri bana ait olan ve benim yönetimimde sürdürülen bu çalışmayı (zaten adı da *Fransa'daki mutfak yağları haritası denemesi* olmalıydı, mutfak kaynakları başka şeydir) hatırlatmak istiyor, onun gerçekten de iyi araştırmacılar tarafından yeniden ele alınması gerekir; coğrafyacılar bu alanda koskoca bir orduya sahipler; zaten bunların araştırmalarının tarihsel olduğu kadar coğrafi de olması gerekir; yağı ikame eden nesnelerin tarihi heyecan verici olurdu] (Lucien Febvre).

7 Acaba bu hastalıkların insanın insan üzerindeki etkisinin incelenmesine, yani *toplumsal* bir incelemeye yol açması ölçüsünde mi? Verem kent hastalığı mıdır?

lenmemiştir. XV. yüzyılın sonunda Amerika'dan geldiğinde[8] çok parlak bir kariyeri olan soluk *traponeme*'e ancak arızi olarak değinilmiştir (s. 194 ve 308). Tıbbi coğrafyanın tüm yararlı işaretlerine de yer verildiğini sanmıyorum (ve özellikle Almanların *Geomedizin*'lerine). Bütün hastalıklar (veya hiç değilse, hastalıkların çoğu) mekânla birlikte değişenler. Bunların bazıları öylesine kesinlikle belirlenmiş mekânlarda yer alırlar ki, bu alanlar onları açıklarlar, guatrın durumu böyledir. Kanser Hind'de özel biçimler göstermektedir. Ekvator Afrikasındaki megnezyum tuzundan yana zengin bölgelerde kanser yoktur (Dolbet'nin teorisi)[9]. İngiltere'de'de ve herhalde ABD'de, bizim Fransa'da benzerine tanık olmadığımız çok tehlikeli kızıl ve grip biçimleri vardır; gene bu iki ülkede o kadar kendine özgü hastalıklar vardır ki, akciğer hastalıklarına yol açan mikroplara ilişkin araştırmalar çoğu zaman Anglo-Saksonlar tarfından yapılmaktadır. Maximilien Sorre kitabını sıradan tıbbi bir eserden ayırmaya çalışmıştır. Ama işaret ettiğim bu sorunların bir coğrafya kitabının dışında nasıl kalabileceklerini çok iyi anlamıyorum.

Tarih alanına yerleşerek de yakınmak mümkündür. Sorunların tarih açısından aydınlatılmaları daha az özet ve daha sistematik olmayı sağlardı. Bunu da tamamen egoistçe olarak, bir üzüntü kaynağı sayıyoruz. Örneğin birinci kitapta, bir çok yeni incelemenin ortaya koyduğu tarihsel dönemdeki iklim değişikliği sorunu gündeme getirilmemiştir, ve hatta bu sorun, kitabın son sahifelerinde biraz hızlı olarak, olumsuz bir cevapla çözülmüştür.[10]

8 Nitekim Max. Sorre, kişisel kanıtlar getirmemekle birlikte Amerikan kökeninden yana tavır almaktadır. Bkz. s. 342: «Bazen ne denilmiş olursa olsun, frengi kesinlikle Amerikan kökenliye benzemektedir.»

9 Pierre Delbet, *Politique préventive du cancer*, Paris, Denoël, 1944 adl kitabı göremedik.

10 s. 394, birinci Maya İmparatorluğunun yok edilmesi ve E. Huntington'ın teorileri hakkında -iklim gözümüzün önünde değişecek midir? Soru her halükârda iklimcileri ve coğrafyacıları ilgilendirir niteliktedir. Eğer varsa, bu iklim değişikliği hayatın tüm sorunlarını, düzenlerini, dengelerini gündeme getirmeyecek midir? Birçok yazar oldukça kuşkulu kanıtlara

Beslenmeye ilişkin bölümlerde tarihsel atıflar eksik değildir[11], ama bunların da çok sayıda olduklarını –her ha-

ve otoritelere dayanarak, buna evet cevabını svermektedirler, bununla yetiniyorum. Bunların en kategorik olanlarına göre, iklim değişiklikleri birbirlerini izleyen çok hafif değişimler ve kurak ve sıcak dönemler ile daha az sıcak ve özellikle daha nemli dönemler gibi düzey farklılıkları halinde, yüzyıllara yayılacaklardır. Sorunu sonuca bağlamak üzere, bu soruyu yeniden sormadan, sadece hayır demek yeterli midir? Fakat Alp buzullarının (hatta Kafkaslardakilerin) ilerleme ve gerilemelerinin, XIX. yüzyılın sonundan beri Rusya ve Sibirya kıyılarında oldukça açık olan Arktik bomkizinin gerilemesinin örnekleri vardır... Sovyetlerin kuzey kutup çemberindeki bütün politikaları bize, Arktikin şu anda ısındığına ilişkin bir varsayıma dayalı olarak sunulmuştur, acaba burada bir hata mı vardır? Tarihsel açıdan kuşkulu ama kafa karıştırıcı örnekler kıt değildir. Sicilya'daki yüzeysel kaynaklar IX. yy. da yalnızca insanların yüzünden mi kurmuşlardır? Gaston Roupnel'le birlikte, XIV. ve XV. yy.lardaki Avrupa afetlerinin sonuçta mevsim değişmelerinden kaynaklandıklarını mı düşünmek gerekir? XVI. yy.'ın sonunda, tahıl üreticisi Aşağı Toskana'da iklim koşullarının ağırlaştığı farkedilmektedir, her halükârda istilacı sel baskınları, daha sert kışlar olmuştur, kışlar o kadar serttirler ki, bazen zeytinler donmaktadır... Aynı şekilde, Huntington ilk Maya imparatorluunun doğal bir afete, bir iklim değişikliğine kurban olduğunu savunurken *herşeye rağmen* haklı mıdır? Maximilien Sorre böyle düşünmemektedir. «E. Huntington bu özel durumun açıklamasını (Peten ve Uslemacnital bölgelerindeki gelişen kent yerleşimlerinin kaybolmaları), salgınlarda artışa yol açan bir iklim değişikliği varsayımına bağlamıştır. *Bu varsayım gerekli değildir.*» cümlenin altını çizdim, ama olgu o kadar kesin midir? Philipp Hiltebrand benzeri bir örnekte, XVI. yüzyıl İtalya'sındaki sıtma artışını (ve daha da genel olarak o zamanın Akdeniz'indeki) açıklamak üzere, Amerika'dan çok hızla (hatta aşırı bir hızla) gelen, *malaria tropicalis* adlı yeni bir mikrop varsaymaktadır. Acaba Huntington'ın tarzında, (özellikle XVII. yy'a ilişkin olarak) yağışlarda hafif bir artış olduğu ve buna bağlı olarak Akdeniz havzasındaki durgun suların ve böylece sıtma taşıyan sivirisineklerin çoğaldıkları düşünülemez mi? Tabii başka geçerli açıklamalar da olabilir: özellikle insan sayısında artış, özellikle ilk başlarda malarya (sıtma) artışına yol açan, ama eğer başarılı olamazlarsa ileride gene sıtmaya yol açan ıslahat çalımaları (tehlikeli topraklarda, toprakla oynamak sıtmayı artırmaktadır). Tartışmak, hem de karanlık birçok küçük olayı zikretmek gerekmektedir: bunlar, tarihsel dönemler boyunca iklimin değişmediğini savunan coğrafyacıların kanılarının kaşrısında sorunu çözmemektedirler; kuşkusuz hayır, ama eğer yanılmıyorsam, bu sorunu ortaya daha açık olarak kaymaktadırlar. Bu konuda E. de Martonne'un temkinli notlarına bakınız, *La France, in, Gèographie Universelle*, 1943, I. Bl., s. 313; «bilgin zihniyeti daha çok bir devrevilik varsayımına yönel-mektedir» ve s. 314: «yaklaşık 30 yıllık bir devrevilik akla yakın olmanın uzağında değildir.»

11 İlkel beslenme rejiminin kalıntılarına ayrılan kesim (s. 239) ve lâpa yapılan tahılların eski öncelikleri hakkındaki s. 240'taki not ve özellikle

lükârda yeteri kadar ileri götürüldüklerini- düşünmüyoruz. Bu konuda çok sayıda tarihsel örneğin, bizzat beslenme rejimlerine ilişkin olarak çok açıklayıcı olduklarını düşünüyoruz[12]. Salgın hastalıklar konusunda ve bir örneğe (sıtma ve tarih, s. 392-400) ilişkin olarak aynı saptamaları yapacağız. Maximilien Sorre bize, geçmişe bu geri dönüşlerin yararını göstermiştir. Bu alanda, III. kitapta hiçbir güçlüğe uğramadan kendilerine yer bulabilecek durumda olan yüzlerce tarihsel örnek verilebilir, bunlar gerektiğinde yararlı haritalar halinde dökülebilirler: örneğin Akdeniz'de ve Akdeniz dışındaki veba salgınları; özellikle 1590 ile 1600 arasındaki Palermo veba salgınını düşünüyorum, bu salgına ilişkin olarak bir tıbbi gözlem bütününe sahibiz. XV. ve XVI. yüzyıllarda Doğu'ya doğru genişlerken Baltık ülkelerinde ilginç bir şekilde duran «İngiliz» gribi salgınını veya Almanya'nın yüksek kesimlerine ulaşmadan, Doğu ve Orta Avrupa'da yayılan Asya kolerasını da düşünüyorum. Tarihçiler özellikle bugün, 1812 bozgununun nedenini kış kadar, Rusya'da hep varolan tifüse de bağlamaktadırlar... Bu sorunların ve birçok diğerinin de coğraf-

---

olaya ilişkin «bir darı çağından.... söz edilebilir» sözüne dikkat edilmelidir.

12 Avrupa'da modern çağdaki bazı büyük gıda devrimlerinin sahip olabileekleri sonuçlardan söz edilmemiş olması üzüntü vericidir. Bu devrimlerin özet bir tablosu, Kulischer'in klasik iktisat tarihi elkitabında yer almaktadır. Bu dönüşümlerin bazı toplumsal görüntüleri (kahve, çay, biraya ilşikin olarak) hakkında bkz. Henri Brunschwig, *La Crise de l'Etat prussien à la fin du XVIIIe s. et la genèse de la mentalité romantique*. Çağdaş Fransız tarihçileri, herşeyden sonra en azından Law sistemi veya herhangi başka bir klasik konu kadar ilginç olan beslenme tarihine pek dikkat etmemektedirler. Bir Fransız mutfak (veya daha doğrusu mutfaklar) tarihimiz var mı? Veya örneğin bir zeytinyağ veya tereyağ tarihimiz var mı? -hatta XVI. yüzyıl Akdeniz'inde, o sıralarda Böne'dan Cezayir'e, Cerbe' den İskenderiye'ye, hatta belkii de İstanbul'a kadar gemilerle taşınan bir ham tereyağ tarihi var mı-? Acaba tarihçilerin çoğu,. yuvarlak ve kürekli gemiler denizi olan Akdeniz'de, en muzaffer armadaların başarı koşulu olan peksimet imalatının güçlüklerini biliyorlar mı? Buğday yoksa, donanma da yoktur denilebilir. Veya Werner Sombart'ın XV. ve XVI. yüzyıllarda atılım yapan konserve imalatına ilişkin açıklamalarını -veya H. Hauser'in derslerinde açıklamaktan hoşlandığı, Kuzey denizi ve Atlantik'te tuzlanmış sığır eti tarihini- kim biliyor?

yayı ilgilendiren yanları yok mudur?

Fakat bu güzel kitap yalnızca iç veya dış ayrıntı sorunları çıkartmamaktadır. Bütünü itibariyle önemlidir. Onu okuduktan, tekrar okuduktan sonra bizi coğrafya biliminin bizatihi kendisini tekrar ele almaya zorlamaktadır. Bunlar onun dış sorunlarıdır.

Coğrafyacılar bilirler: coğrafya (tıpkı tarih gibi) tamamlanmamış, diğer tarihsel bilimlerden çok daha tamamlanmamış durumda olan bir bilimdir. Hatta belki de şu diğer eski entelektüel macera olan tarih kadar tamamlanmamış durumdadır. Tarih de ne yöntemleri açısından tam bir güvence altındadır, ne de tamamen kabul edilen bir alana sahiptir. Bilimsel coğrafya, tıpkı Maximilien Sorre'un kitabı gibi yanlamasına fetihlerle (çakışmalarla), bir cins *no man's land*'de değil de, komşu ve çoktan işgâl edilmiş topraklara yapılan seferlerle oluşturulmuş değil midir? Maximilien Sorre'un eseri, dün coğ-rafya tarafından doğa bilimleri adına yapılan ve başarıya ulaştırılan geniş fetihlerin zenginliklerine benzemektedir. Ama bugün coğrafya eğer mümkün olduğunca zenginleştiril-mek, yani tamamlanmak, hiç değilse nesnesi belirlenmek isteniyorsa, ne kadar çok yanlamasına fetih daha yapılmayı beklemektedir? Bölgesel coğrafyaya yönelik bazı tez ve incelemelerde bu yönde gösterilmiş olan gayretlere (ve çok şey yapılmış olmasına rağmen), tarih ve tarihöncesi fethedilmeyi –henüz gerçekleşmemiştir– beklemektedir. Aynı zamanda iktisatçıların[13], folklorcuların, etnografların, etnologların ve genel olarak sosyologların kazanımlarını coğrafi düzene indirgeyecek tartışılmaz fetihlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Bu indirgemeler yapılmadan, yaşayabilir, yöntemlerinden emin bir insani coğrafyanın gerçekten mümkün olabileceğinden kuşku duyuyorum. Jean Brunhes'ün kendi zamanında çok ya-

13 Bu konuda krş. François Perroux, *Cours d'Economie politique*, 1. yıl, s. 137, «Coğrafya) kullandığı terimleri kötü ve yetersiz tanımlar» vs.

rarlı olmasına karşılık, bugün kuşkulu hale gelmiş olan girişimine, bu hedefe ulaşmadan önce yeniden başlamanın yararı yoktur. Ve bu indirgemeler ancak, bizzat coğrafyanın ana hatlarının, koordinat sisteminin, indirgemenin onlara nazaran yapılacağı hat ve eksenlerin saptandığı günde –ki bu da sorunu daha karmaşıklaştırmaktadır– mümkün ve verimli olabileceklerdir. Malını başkalarından almak, evet iyi, ama onları yeni zenginliklere dönüştürmek için.

Maximilien Sorre'dan nerede ayrılıyorum? Birçok başkasının ardından mekâna vardığı anda girişiminin coğrafi karakterinden emin olduğu noktadan –yani bir haritaya veya kendi söylediği üzere, bir yayılma alanına ulaştığında– itibaren. Kuşkusuz, coğrafyanın yerkürenin bir tasviri olduğunu[14] ve kendi tarzında bir mekân bilimi olduğunu inkâr etmiyorum. Zaten bunu kim inkâr eder ki? Ama tek ödev bu mudur? Coğrafya mekânda herhalde bir amaç ve bir araç bulmaktadır, yani benim anlayışıma göre bir çözümleme ve denetim sistemi. Aslında belki de ikinci bir amacı, ikinci bir koordinatı daha vardır –insana değil de, insanlara, topluma ulaşmak olanı–.

Coğrafya bana tam haliyle, toplumun mekânsal incelemesi veya düşüncemi sonuna kadar götürmek üzere, *toplumun mekân aracılığıyla incelenmesi* olarak gözükmektedir.

Albert Demangeon'un sonuncu kitabında şu uyarı yer almaktadır: «İnsanları birey olarak ele almaktan vazgeçelim»[15]. Aynı tavsiye, bilindiği üzere çok daha geniş bir şekilde motive ediliş olarak, Lucien Febvre'in *Yeryüzü ve insanın evrimi* adlı eserinde de yer almaktadır: ama bu kitap dünyaya çok erken (1927) gelmiş değil midir? Öte yandan insan mekân bağları içinde, toplum halkaları tarafından yakalandığından ötürü, eğer aynı zamanda tarih, iktisat sosyoloji konusu olan ve bilindiği üzere çok yeni olan bu toplumsal gerçeği dolu dolu kavramazsa, «insanların nesneler üzerindeki»[16] çabalarının büyük hatlarını ve ortaklaşa hayatın

14 André Cholley, *Guide de l'étudiant en géographie*, Paris, P.U., 1943, s. 9. Fakat «insan-merkezli» tasvir, s. 121.

15 Albert Demangeon, *Problèmes*,s. 28.

16 Maurice Hallowacks'ın terimiyle.

çoğu zaman tarih üzerinde göre görünür hale gelen zorlama ve yaratılarını aramazsa, coğrafya olmayacaktır... Bunun devamında bana, insani olguların coğrafi düzene her indirgenişinin en azından ikili olması gerekiyormuş gibi gelmektedir: mekâna indirgemek, tabii evet, ama aynı zamanda toplumsala da indirgemek –Maximillien Sorre'un kaçındığı, yan yana durmasına rağmen ancak canlı birim tarafından zorlandığında içine daldığı, konusuna dahil etmediği şu toplumsal–. Hatta Maximilien Sorre'un uğraşının, bu kötü yol başladığında durmak olduğu bile söylenilebilir: örneğin büyük kıyafet ve barınak coğrafyası sorunları çıkartan yapay mikro-iklimlere ilişkin olarak[17] böyle davranmıştır. Veya sunumu içinde şöyle ucundan bir dokunduğu bazı salgın hastalıklar için de aynı şey söz konusudur. Amacı mümkün olduğunca, biyolojik birey olarak insanın ekolojisinin çerçevesinde kalmak olmuştur; fakat bu ekoloji çoğu zaman eğer bir soyutlama, çok dar ve geçilmez veya en azından çok zor bir yol değilse, nedir?

Ancak acaba söylememe gerek var mıdır ki, Maximilien Sorre kendi kendine dayattığı kısıtlamalara tam bir dikkat göstermiş ve bunun nedenini önsözünde yarım ağız ve amacını eleştirmek için kullandığımız terimlerin de yer aldığı sonuç bölümünde açıklamıştır. Şunu yazan o değil midir (s. 10)? «İnsandan söz etmek çok basittir. Söylenilmesi gereken insanlardır –şimdinin ve geçmişin insanları–...». Önsözün aynı sahifesinde gene o şöyle yazmaktadır: «Demek ki toplumsal ortam ile doğal ortamın etkileşimleri *hatırlatılacaktır*... Birbirinden ayırmanın olanaksız olduğu etkiler vardır». *Hatırlatılacaktır*, altını çizdiğimiz kelime oldukça açıklayıcıdır, bilinçli olarak incelenen değil de, *hatırlatılan*. Böylesine bir kitabın size bol olarak sunduğu zenginliklerle yetinmemek her zaman bir haksızlık oluşturur; fakat gene de böylesine güzel bir kitabın daha geniş bir şekilde tasarlanmamış ve bütünsel mimarisi itibariyle daha vurgulu ve açık bir biçimde açık-

17 s. 37-38. M. Sorre'un kentsel iklimsel ortamı, çıkacak olan başka bir eserinde incelemesi çok karakteristiktir (s. 10).

lanmamış olmasının esef verici olduğunu ve bu kitabın daha net, daha bütüncül, özellikle de içsel olarak daha iyi düzenlenmiş, yeni belki de sadece daha tutkulu olmasının temenni edildiğini söylemek gerekir.

Fakat bu kitap –çıkış tarihi ne yazık ki çok kötü seçilmiş olsa bile– tam bir etkinliğe sahip olacaktır. Coğrafi bilimler –ve tüm toplumsal bilimler– ondan yararlanacaklardır ve tarihçiler ona başvuran sonuncu kişiler olmayacaklardır. Jules Simon'u akla getiren yazınsal niteliğiyle, dünyanın tümüne dağılmış manzaraları kısa dokunuşlarla anma veya doğrudan kendi bilimsel deneyinin ve kazanımlarının zenginliğiyle, geçmiş bir dönemin iklimini ortaya koyma yeteneğiyle, olguları dizi haline getirme ve gelişmeleri birbirlerine bağlama becerisiyle, Akdeniz'in klasik kıyılarına ısrarlı dönüşlerle bir örneği veya tarihe veyahut efsaneye ait bir ayrıntıyı yerine yerleştirmesiyle, bu eser zihniyeti ve hümanizması itibariyle Fransız coğrafya okulunun parlak geleneği içinde yer almaktadır. Entelektüel hayat bir kavgadır: bu kitap bize güzel, muhteşem bir çabanın örneğini vermektedir. İnsani coğrafyanın bu çok zor ve büyüleyici alanlarında, Vidal de La Blache'in *İnsani coğrafyanın ilkeleri*'nden, Lucien Febvre'in *Yeryüzü ve insanın evrimi*'nden beri, çok uzun zamandır böylesine nitelikli bir eser çıkmamıştır.

BİR TOPLUMSAL TARİH KAVRAYIŞINA DAİR[1]

Otto Brunner'in 1956'da yayınlanmış, ama (oldukça raslantısal bazı kazalardan sonra) *Annales*'e yeni ulaşmış olan *Neue Wege der Sozialgeschichte*[2] adlı karmaşık, uyanık ve ikircikli kitabı hakkında konuşmak üzere gecikmiş durumdayım. Genel dergileri de okuyan tarihçiler zaten onun, bu kitapta biraraya getirilmiş olan on makalesinden ikisini ilk yayınlandıklarında okuyup, takdir etme olanağına sahip olmuşlardı: bu makalelerden biri 1954'te *Historische zeitschrift* tarafından yayınlanan[3] bir Avrupa toplumsal tarihi sorununa; diğeri de aynı yıl *Viertel Jahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte* tarafından yayınlanan, Avrupa ve Rusya burjuvazisine ilişkin olanıdır[4]. Bu makaleler, bu kitabın yeniden ele aldığı bazı sorunları ortaya koymuşlardır; bunlar oldukça karmaşık ve sonuçta tarihsel bilimlerin bütün metodolojisini, hatta anlamını bile gündeme getiren geniş sorunlardır. Bunun anlamı, aslında derinlerde birlik gösteriyor olmakla birlikdte; farklı malzemelerden, bir dizi savunudan –dokuz, hatta on tane savunma vardır, çünkü VI. bölüm tek ba-

1 *Annales E.S.C.*, no. 2, Nisan-Haziran 1939, Débats et Combats, s. 308-319.
2 *Neue Wege der Sozialgeschickte. Vortrage und Aufsatze*, Gottingen, 1956, 256 s.
3 Cilt 177, 1954, s. 469 vd.
4 Cilt 50, 1954, s. 1 vd.

şına, Orta Çağda burjuvazi ile soyluluk arasındaki ilişkileri hem Viyana'da, hem de Aşağı Avusturya'da incelemektedir– meydana gelen bir eserin tam bir özetini sunmanın kolay olmayacağıdır. Farklı bakış açılarıyla yapılan ve birbirlerini hızla izlemeleri ancak düşünce düzeyinde mantıklı olarak görülebilen yolculuklar hayal ediniz. Ne yazık ki kitabın sonuna atılmış olan çok sayıdaki atıf, okuyuşu kolaylaştırmamaktadır: notlara bakınca hangi sahifede olduğunu kaybediyorsunuz, sonra yeniden başlıyorsunuz. Aslında bütün bu gidiş gelişlere büyük bir zihinsel coşku eşlik etmektedir.

Otto Brunner *Annales*'e hiçbir şey borçlu değildir ve onun akıl yürütmesinin veya deneyinin verileri, destek noktaları, vardığı sonuç bizimkilerle aynı değilledir. Buna bağlı olarak bütün bunlar bizim gözümüzde özel bir önem kazanmaktadırlar. Fakat dilini anlamamız ve bu dilin şurada veya buradaki inceliklerini kavramamamız ve delebilmemiz için büyük bir çaba sarfetmemiz gerekmektedir. Ancak işte, karşımızda gene de tarihin bugünkü alt üst oluşlarını yüksek sesle söyleyen ve mesleğine sahip olan, ayrıca komşu bilimlerden yardım alarak, bizim alanı kaplayan kaygılandırıcı koşullara üste gelmeye çalışan bir tarihçi bulunmaktadır. Hemcinslerine dayanması gerektiği için, onun çağrısı üzerine dünkü ve bugünkü Alman tarihçileri adeta eksiksiz olarak yardıma koşmuşlardır. Otto Brunner onların tamamı tarafından onaylanmıyorsa da –bu muhtemelen daha fazla geçerlidir–, kendini onlarla birlikte sunmaktadır ve kitabının ek cazibe kaynaklarından birini de bu durum oluşturmaktadır. İşte bizim için eski okuma arkadaşları: Werner Sombart; Marx Weber; dün dinleyicileri arasında genç Marc Bloch'un da yer aldığı Georg von Below; Fransız tarihyazınının düşüncesine haksız yere yabancı kaldığı (veya hemen hemen) Mainecke; Orta Çağ kurumları üzerine yaptığı hayranlık verici çalışmalarıyla Heinrich Mitteis; eserleri eğer 1941 ve 1942 gibi kötü bir zamanda yayınlanmasalardı, Fransa'da lâyık oldukları büyük yere kavuşacak olan Otto Hintze; Th. Mayer, ve birçok diğeri. Bu notlar

ve atıflarda yeni felsefe tarihi uzmanlarının, sosyologların, iktisatçıların ve son olarak tarihçilerin adları hiç de daha az değildir: Gerhard Ritter, Werner Conze, Wilhelm Abel, Herbert Hassinger[5].

Otto Brunner böylece bize Alman tarihyazınının eski ve yeni yolları boyunca özgün bir yolculuk (ek bir yolculuk demeliyim) sunmaktadır. Fakat sonuçta, bu fazlasıyla atak, fazlasıyla tutkulu ve ne bir çelişkiden, ne de tamamlanmamış tartışmadan korkan düşünürün gerçek yüzünü açığa çıkartmak daha da güç olacaktır. Okuyucunun onun usullerine, aldatmacalarına, devasa kestirmelerine, çoğu zaman mükemmel olan açıklamalarına yavaş yavaş alıştığı doğrudur; Orta Çağ tarihçisi olan yazarımız doğru kavşakta, bizzat Batının kaderinin belirlendiği kavşakta durmaktadır. Ama ister Antikite'ye, ister Modern Çağın göbeğine olmak üzere, Avrupa Orta Çağının genel kabul gören sınırlarının ötesine geçmek için her fırsatın iyi olduğnu düşünmektedir. «Platon'dan Joachim de Flore ve Bossuet'ye kadar» demektedir, aynı şekilde «Homeros'tan Fénélon'a kadar» da demektedir. Fakat *Annales*'de bizim bu atlamalardan yakınmaya ve Avrupa'dan olayların (Kısa görüşlü pedagoglarımızdan biri olay için «tarihin iskeleti» demektedir) üzerinde duraklamadan sözeden bir tarihçiye hoşgörü göstermemeye hakkımız var mıdır? Bireyler üzerinde duraklamayan veya onların sık saflar halinde, toplumsal veya kültürel bütünlerin temsilcileri olarak, gruplar halinde sunan bu tarihçiye hoşgörü göstermemeye hakkımız var mıdır? Tabii ki onu izliyoruz... Fakat tekrarlamak gerekir ki, Otto Brunner'in bize okuttuğu ve yeniden okuttuğu savunmaların sonunda, hiçkimse onun gerçek yüzünü tanıdığını iddia edecek durumda olmayacaktır. Yazarımız tam olarak bize ait olmayan sorunlarla mücadele halindedir, bizim pay-

5 Bu arada beni iki veya üç nedenden ötürü büyüleyen bu alıntı Heinrich Freyer'e aittir (Max Weber'indüşüncesinin yönünde). «Aydınlanma Çağı, yalnızca bu terimle işaret ettiğimiz sınırlı kapsamlı tarihsel olgu olmayıp, aynı zamanda Avrupa tarihinin en mükemmelinden *trend*'i olabilecek dip eğilimlerinden biridir...»

laşmadığımız anı ve deneylere av olmuştur. Uzantıları bizi doğrudan şimdiki zamana götürecek olan şu veya bu düşünce üzerinde bir iki kere duraklamayacak kadar kayıtsız bir okuyucu değilim. Fakat bu cinsten zor ve belki de yanlış yorumların üzerinde durmanın yararsız olduğuna inanıyorum. Bunları daha açık bir şekilde görmek üzere (biraz sonra yapacağımız atıfın dışında), yazarın yoğun ve sağlam eserine başvurmayı da yararsız buluyorum. Benim amacım yalnızca, bize biraz geç gelen bu akıllı nitelikli kitabı gündeme getirmek ve bize sadece bilimsel spekülasyon düzleminde neler getirdiğini görebilmektir.

I
«MODEL» HALİNE İNDİRGENMİŞ OLARAK BATI'NIN ÖZGÜNLÜĞÜ (XI.-XVIII. YÜZYILLAR)

Eğer yanılmıyorsam, yazarın ilk amacı bize serbestiyetçi, esnek, evrimci bir tarihin zıddında yer alan yapısal ve muhafazakâr bir toplumsal tarih sunmak ve onu kabul ettirmektir. Uygulamada, belli bir *Avrupa toplumsal tarihinin özelleştirilmiş model*'i (XI.-XVIII. yüzyıllar) bize *uzun süre* sularında sunulmaktadır. Bu model süreklilikleri, hareketsizlikleri, yapıları açığa çıkartmaktadır. Olayı bir yana bırakmakta, konjonktürel olanı küçümsemekte, nitelikseli niceliksele tercih etmekte ve ne yazık ki, Ernest Labrousse'un matematikleştirici düşüncesiyle bir an için bile ilgilenmemektedir. Orta Çağ bağlamıyla sınırlandırılmış olan bu girişim, fazla bir güçlük olmaksızın benim anladığım haliyle toplumsal bir tarihin içine yerleştirilebilir niteliktedir; bu tarih bana göre bütünsel bir tarihin edasına ve boyutlarına sahiptir. Otto Brunner'in düşüncesini onların aracılığıyla kuşatmaya çalıştığım adlar ve sıfatlar, bu düşünceyi tabii ki ancak yarı yarıya tanımlamaktadırlar ve ona ihanet etme olasılıkları vardır. Yalnızca yukarıdaki paragrafta altını çizdiğim kelimeler,

onun delillendirmesi içinde, bizim onlara olağan olarak yüklendiğimiz anlamları taşımaktadırlar. Biraz sonra geleceğim üzere, burada fiili olarak toplumsal bir *model* söz konusudur. Fakat yol boyunca delillendirmeye başka düzenlilikler de eklenmektedir. Otto Brunner aşikâr entelektüel süreklilikleri ısrarla işaret etmektedir; bunlar onun kitabını, zamanı sürekli olarak boydan boya kat'eden hatlarla doldurmaktadırlar. Ayrıca bundan tad alarak, şimdiki zamanın geçmiş zaman unsurlarından içerdiklerinden en özgün olanının ne olduğunu aramaktadır; böylece çok eski bir Orta Çağ kavramı olan ruh ve bedenin (modern biyolojinin ona vereceği canlı organizma anlamında değil) Oswald Spengler'in düşünce ve kelime haznesinin merkezinde yer aldığını farkettiğinde veya fizyokratların veyahut bizzat Karl Marx'ın Orta Çağ «iktisat» düşüncesinin şu veya bu eski kavramını kendi hesaplarına geçirdiklerinden kuşkulandığında, bundan tad almaktadır.

Fakat burada esas olarak, Batı'nın meydana getirdiği özel alanda, XI-XVIII. yüzyıllar arasında yer alan toplum ciddi bir «modelleştirme»nin konusu olmaktadır. Bazı yerlerdeki gelişmeler, bazı yerlerdeki durgunluklar veya başka yerlerdeki öne geçmeler, hatta anormallikler bir yana bırakılırsa, Batı toplumu heryerde aynı çerçeveleri, aynı ana parçaları sunmaktadır: yani kent, bu kentin burjuvazisi, zenaatkârları, ayrıcalıkları, kök salmış köylüleriyle kırlar (macera peşinde koşan başkaları da vardır, ama bunlar haklarına sıkı sıkı sarılarak kök salanların varlığını engellememektedirler) ve onların senyörleri; bu sonuncular tıpkı köylüler gibi, bizim modern toplumumuzun yüklendiği anlamıyla kâr ve ekonomiyi düşünmekten çok, «evleri»ni yönetmekle uğraşmaktadırlar. Çünkü ekonomi (iktisat) öncelikle ve yüzyıllar boyunca *eukosmonos*, ev yönetimi için gösterilen özen ve duyulan kaygı olmuştur (Charles Estienne ve Jean Liébaut'nun XVI. yüzyılda hâlâ dedikleri gibi «köylü evi»): hizmetçiler veya kölelerle ilgilenmek, çocukları eğitmek, ne ekileceğine karar vermek; ve «iktisat»ıyla (*«chrématistique»*) genel olarak pek ilgilen-

memek. Eski *œconomie* kitapları pazarların cahili değillerse de bu onların tasvir ettikleri geçimlik ekonominin merkezinde yer almamaktadır. Onların ufku «ev», «evin tamamı»dır. Öyleyse bu kitapların ahlâki öğütler, uygulamalı bir tıp özeti, bazen yemek tarifleri de içermesi bizi şaşırtmamalıdır. Alman tarihçi ve iktisatçıları bu zengin *Hausvater literatur*'u uzun zamandan beri işaret etmektedirler[6].

Bu ana parçalar model içinde özerkliğe, kendi renklerine, kendilerine özgü anlama sahiptirler. Ama birbirleriyle uyum içindedirler. Canlı kenarları olan, ama içlerinden aynı ışığın geçtiği kristaller.

Bölümler birbirleriyle ilişki halindedirler: köylü kente gitmektedir (narin nüfusları duraklayan kentler bile sürekli olarak yeni insana ihtiyaç duymaktadırlar). İşte yeni gelen köylü veya sonradan zenaatkâr olan oğlu, zenaatkâr ise daha sonra tüccar olabilmektedir, tüccar ise senyör haline gelebilmektedir. Çünkü herşey olabilmektedir, olabilir: temkinli kuşakların sabrı ve uygun koşulları yakalama sorunu. Köylü çocuğu olan, kırsal dokumacı Hans Fugger, büyük ailesini kuracağı Augsburg'a 1367'de gitmiştir. Bazen bunun tersine, senyörler burjuva olmaya heveslenmektedirler. Bu akımların debisinin büyük olduğunu iddia etmiyoruz, ama oldukları haliyle bazı gerilimleri yatıştırmaya, hatta yoketmeye, uzun süre dengelerini korumaya yetmektedirler. Ancak bu dengeler hep tehdit altındadırlar. Eğer mübadeleler hızlanırsa, başlangıçtaki kristaller sonunda bozulabilirler. Bana göre Otto Brunner'in en iyi sahifelerini oluşturan Viyana örneğinin (bl. VI) akla getirdiği budur. Bunun marinal bir durum olduğu, «model»in bu kendine özgü sularda iyi yüzemediği, hükümdarın burada canlı mübadelelere erkenden müdahele ettiği doğrudur. Bu durum burjuvazinin; erdemlerini, köklerini ve toprağa ilişkin gerçeklerini yavaş yavaş kaybeden bir soyluluğa geçişini kolaylaştırmaktaydı. Eğer terim yerindeyse,

6 Krş., Gertrud Schröder-Lembke, «Die Hausvater-literatur als agrargeschitlische Quelle», *7. f. Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 1953.

Avusturya devleti bu toplumsal tırmanmaların sularında ve başka yerlerde kendi çarkını döndürmektedir. Ve Batıda Orta Çağda siyaset toplumsalın içinde dağılıp, kaybolurken (senyör hem senyör, hem de mülk sahibidir), Modern devletin tedrici büyümesiyle ayırım ve kopuş tamamlanmaktadır: bir yanda devlet, diğer yanda ekonomik toplum ve eski toplumsal model veya öylesini tercih ederseniz, Eski Rejim çökmektedir. Her ne pahasına olursa olsun bu çöküşü kronolojik olarak belirlemek isteyenlere, 4 Ağustos 1789 gecesi seyirlik bir son olarak gözükmektedir: bu tarihte feodal haklar, köy cemaatleri, kentsel bağışıklıklar... iptal edilmiştir. Bu bir konuşma biçimidir; ancak Fransız devrimi bu olayla birlikte sanık kılığına bürünmektedir. Ve onun yanında, ona karışan, ama onun yerine geçemeyen şu diğer karanlık kişi olan endüstri devrimi yer almaktadır.

Böylece, Batı tarihinin 1000-1100 arasındaki bir tarihte başlamış olan büyük safhalarından biri kapanmaktadır. Batı bu uzak dönemde bir güç yükselmesine, uzun soluklu bir nüfus artışına tanık olmuştur (kısa bir süre sonra Elbe ötesinin kolonizasyonu ve Fransa'dan İberya yarımadasına doğru geniş bir göç hareketi başlayacaktır). Henri Pirenne ve onun peşinden birçok tarihçi, bu hareketi izleyecek olan kentsel canlanışın, trafiklerdeki genel toparlanışın sonucu olduğunu düşünmektedirler. Ancak Batı kırlarının genel bir yükselişi de meydana gelmiştir; Batı kırları eskisinden daha bol yiyecek ve insan üretmişlerdir -onlar olmasaydı, ticaret tarafından gerçekten teşvik edilen kentsel atılımın gerçekleşemeyeceği yiyecekler ve insanlar-; kırlar nisbeten yoğun, Kuzey ülkelerindeki üçlü rotasyon sayesinde tarlalarından daha fazla ürün elde edebilen bir Avrupa köylülüğü yaratmışlardır. Artık yoğun bir kırsal çalışmanın içine giren köylü, tam zamanlı köylü haline gelmiştir. Demek ki senyörlerin onların savunmalarını sağlamaları, bu işi müsadere etmeleri de gerekmektedir.

Kırsal refah ve kentsel refah daha başlangıçtan itibaren birbirlerini desteklemişlerdir; bunlar Avrupa ekonomisinin,

açıkça yeni olan ve süreceğe benzeyen ekonomisinin temelleridir. Daha önceki yüzyıllarda *gezgin* satıcıların trafiği değerli, nadir –zengin kumaşlar, baharat, köle– veya tuz, buğday gibi en gerekli mallar üzerinde olmuştur. O sıralarda hemen yalnızca hükümdarlar ve zenginlerin oluşturduğu müşteri grubunun önemi vardı. Ama XI. yüzyıldan itibaren mamul ürünlerin trafiklerin içindeki payları artmaya başlamıştır. Avrupa dokuma ihracatçısı olduğunu kanıtlamış, Champagne fuarları ile Akdeniz trafiklerinin başarıları önce kendilerini haber vermişler, sonra da bunu kanıtlamışlardır. Tüccar kök salmaktadır. Kentler çoğalmakta, kent takımadaları, kent piramidleri oluşmakta, her grup daha üst mertebeden ticari metropollere bağlanmaktadır. Bütün bunlar bir senyörlük ve köylü tarzıyla ortak yaşam halinde gerçekleşmekte, başarıların tabanı besleyici toprak olmaktadır.

Bu şema tabii ki rötuşlar ve tamamlamalar gerektirmektedir. Otto Brunner bunlarla fazla uğraşmamaktadır. Söylevi uzun, çoğu zaman tekrarlar içerir niteliktedir, ama sonuçları her zaman kısa ve birbirlerinin aynıdır. Bunlar geneli hedeflemektedirler. Ancak modelinin ikinci «kutbu» olan köylüler, senyörlük, daha da genel olarak gizli sezgisinin yöneldiği ve rol ile önemini memnuniyetle büyüttüğü, bir de üstelik henüz tabanda belli bir özerkliğe, belli bir özgürlüğe sahip olan bir köylülüğün olduğu halde, karşılıklı yüklenimlerin damgasını taşıyor olarak gösterdiği şu *adelswelt* söz konusu olduğunda, bu sorular biraz renklenmektedirler. Bu *adelswelt*'i fizyokratlara kadar uzanan çok uzun süreli bir uygarlığın, gerçek ve etkin özgürlüğü iliklerine kadar arzulayan aristokratik bir uygarlığın, yalnızca şiddete yönelik ve kaba olmayıp, aynı zamanda ince, aşikâr erdemlere sahip –soylulara ait kütüphaneler (Avusturya'da ve başka yerlerde) bunu XV. yüzyıldan itibaren kanıtlamaktadırlar– olan bir uygarlığın merkezine yerleştirmektedir. Kent burjuvaları da bu uygarlığa katılmaktadırlar. Burada kim açık bir itme, adeta bir alt üst oluş görür ki?.. Ama savunma, savunmadır.

II
BATI VE RUSYA

Okuyucu niyetimin bu otoriter kestirmeleri tartışmak değil de, sunmak olduğunu ve bu tezlerin dayanaklarından çok, sahneye koyucunun ilhamını, iradesini görmek olduğunu tahmin edecektir. Öyleyse XI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla yayılan bu geniş açıklamaları kabul edelim.

Bu yüzyıllar açıkçası ortak bir şeye sahiptirler. Ben daha çok XIII.-XVIII. yüzyıllar demeyi isterdim, ama önemi yok! 1000-1800 arasında belli bir birliğin olduğunu, uzun zamanın belli bir «yataylığı»nın bulunduğunu memnuniyetle kabul ederim. Gino Luzzatto ve Armando Sapori, bunu, XIII. ve XIV. yüzyılların modernliğini kabul ederek, kendi tarzlarında söylemişlerdir. XIII. yüzyıl «adamı» Armando Sapori Rönesansın ışıklarının gözlerini kamaştırmasına razı olmamaktadır. XVI. yüzyıl «adamı» Henri Hauser, bu yüzyılın özellikle XVII. yüzyıl karşısındaki aşikâr modernliğini ilân etmektedir. Fakat Otto Brunner ne bu oyunlara aşinadır, ne de bunlar onun tezi, hatta delillendirme tarzı için vazgeçilmez niteliktedirler. Onun oyunu aynı anda hem daha karışık, daha keyfi ve çok daha geniştir. Az kalsın, daha tehlikeli diye yazacaktım. Bu oyun oldukça kendine özgü bir diyalektiğe dayanmaktadır: tarihin manzaralarında önce onları birleştirenleri, sonra da onları çeşitlendirenleri sırasıyla görmek. Yani kartlar gösterimin keyfine göre açılmakta ve tüm renk ve değerlerini göstermekte veya hepsi bir arada, oyuncunun elinde tek bir deste oluşturmaktadırlar. Otto Brunner Batı'nın bütünsel özgünlüğünü iddia edebilmek için oyunu çok sayıda kartla oynamak zorunda kalmıştır. Çünkü onun modeli özellikle Alman toprakları ve kentleri için geçerlidir. İtalya ve İspanya toprakları ve kentleri için geçerli midir? Buralarda ve başka yerlerdeki çakışmalar ancak birkaç becerikli elçabukluğuyla mümkün olabilecektir. Armando Sapori'nin dün Werner Sombart'ın Orta Çağ ekonomisi için önerdiği bütünsel bakışa tepki

gösterdiği gibi, bu tekdüze Batı görüntüsüne de kesinlikle tepki göstereceğini düşünüyorum. Üstelik, çalkantılara, ekonomik ve toplumsal bunalımlarla bölünen bir Orta Çağı kat'eden bu uzun zamanın yataylığını hangi tarihçi kabul eder? Modern devlet kendini XV. yüzyılla, bundan da fazlası XVI. yüzyılla birlikte haber vermiştir ve «devlet-toplum» kopukluğu, patlaması Fransız devrimini beklemiştir. Aynı şekilde, pazar ekonomisi daha XVIII. yüzyılın sonundan önce Batı toplumuna derinlemesine nüfuz etmiştir. Bu engelleri aşmak veya saklamak için her zaman belirli bir beceri gerekir.

Meslekdaşımızın becerisi, daha işin başında bile, ilk basitleştirmesinin aslında Batı'nın benzersiz, temelli bir özgünlüğü olduğunu kabul ettirmesi ve bu iddianın ötesinde, Avrupa'nın özgünlüğünü göstermek üzere, tartışmayı hemen Batı' nın dışına, Avrupa olmayanın alanına taşıması konusunda ortaya çıkmaktadır. Bu Avrupa olmayan alan Max Weber'in muazzam soyutlamasıyla, İslam alemi, Hind ve Çin'i kapsamaktadır. Bu kategorinin birliğine kim inanır? Veya Max Weber'in ünlü kentsel sosyolojisini sorunların tabanına kadar götürebildiğine kim inanır?

Fakat bu yanlış formüle edilmiş eleştirileri bir yana bırakalım. Avrupa'nın doğu ucuna aktarılan biz okuyucular, Batı sistemiyle Rus (hatta Doğu) sistemi arasındaki farkların ölçülmesine davetliyiz. Gösterim bazı tarihçilerin, Avrupa'nın veya Batı'nın Rus toprağı üzerinde, özel renkler taşımakla, biraz gecikmiş olmakla; tarihin afetlerinden, sahnenin azametinden, orman ve bataklıkların hasmane tutumlarından, düşük nüfus yoğunluğundan (bunlara bir de Moğol ilerlemesinin yol açtığı felâketler eklenmektedir) kaynaklanan bazı beceriksizliklerle birlikte, aynı kadere yeniden başladığına dair iddiaları hemen reddetmektedir.

Otto Burner bazı Rus tarihçilerine dayanarak, diğer bazı Rus tarihçilerine karşı, Moğolların yol açtığı felâketlerden önce bile gecikme olduğunu ve bundan da kötüsü, her iki dünyanın toplumsal yapıları arasında doğa farkı olduğunu ileri

sürmektedir. Novgorod Batı tarzında kendi üzerine kapalı bir kent değil de, kendi kırına açık, onun hayatıyla bütünleşmiş, «antik» tarzda bir sitedir. Rus kentleri kuşkusuz insani bakımdan zengin ve büyüktürler, ama sayıları azdır ve birbirlerinden uzaktırlar. Kiev böyledir, Moskova böyledir. Avrupa'da olduğu gibi bir küçük kentler piramidine veya şebekesine dayanmamaktadırlar. Bunun dışında, Rus kentleri zenaat hayatının tekelini muhafaza etmeyi bilememişler veya başaramamışlardır; sefil zenaatkârların oluşturduğu kentsel bir endüstrinin yanı sıra, canlı, çok yönlü, kent denetiminin dışında kalan bir köylü endüstrisi ayakta kalmaktadır. Rus kışı, kırlarda bol miktarda olan bir emek gücünü birçok ay boyunca serbest bırakmaktadır ve onlarla mücadele etmek olanaksızdır. Köylülere gelince, onlar da uzun süre çok fazla kök salmamışlardır. Kültürleri gezgincilik olarak kalmaktadır; ormanın aleyhine örgütlenmektedirler, ama burada Batı'da olduğu gibi, yeni açılan toprağı bir kerede ebediyen tarıma kazanmak, sürekli ekimler yapmak, ağaç köklerini temizlemek söz konusu değildir. Tıpkı Avrupa köylülerine açılan Amerika'da olduğu gibi mekânın israfı kuraldır. Buna, zenaatkârın hareketlerinden köylüden daha serbest olmadığını ekleyelim. Sonuncu çizgi: Rusya'da ticaret Büyük Petro'ya kadar tuz, kürk, bal gibi doğal ürünler, lüks mallar ve köleler üzerinde yapılacaktır. Bu ticaret kervana dayalı ve gezgindir. Bu köhne çizgiler bütünsel tabloyu tamamlamaktadırlar. Bunun tersine Avrupa yarı özgür köylülere bağımsız kentlere (veya hemen hemen), faal ve öne geçmiş ticari kapitalizme, evlerinde oturan yerleşik tüccarlara sahiptir. Batı kentleri devlet denetiminin dışındaki zenaat endüstrisi ve ticaretiyle, kısa veya uzun mesafeli kapitalizm için özgür adacıklar gibidirler. Bu, Max Weber'in eski iddiasının yönünde, Orta Çağ Avrupa'sının kentsel özgünlüklerinden biridir: ne «antik» kent, ne de «doğu» kenti kırla kent, endüstri ile tarım arasındaki bu kırılmayı veya daha iyisi, bu ayırımı –tek kelimeyle kentsel aşırı voltajı– tanımışlardır.

Bu gösterim, Gerhard Ritter'in yakınlarda hâlâ sözünü etmekte olduğu bu «Rus muamması»nı aydınlatmaya yeterli mi[7]? Veya Alman gözlemcinin bu muazzam manzara karşısındaki esrarını? Buna okuyucu cevap verecektir. Eğer Otto Brunner'in tarzında, ama bu kez Avrupa ile İberyalıların sömürge Amerika'sı arasında (XVI.-XVIII. yüzyıllar) bir paralel kurulsaydı, bunun ne vereceğini kendime soruyorum. V. yüzyılın sonunda Yeni dünyada yeni bir Avrupa iyi kötü kök salmakta, *yeniden başlamaktadır,* ve *kentlerle* başlamaktadır. Bu kentler, kendilerini inşa etmekte yavaş olan kırları öncelemekte (Rio de la Plata) veya kızılderili köylülere dayanmaktadırlar. Nerede olurlarsa olsunlar, bunlar kırlara doğru açılan, antik formüllere sahip, büyük toprak sahiplerinin egemenliğindeki –örneğin Brezilya belediye meclislerinin *homens bons*'u veya İspanyol *cabildos*'unun (belediye görevleri) büyük *haciendas*'ı gibi– «antik» kentlerdir. Bu bütün içinde en fazlasından iki veya üç modern kent vardır; bunlar «Rus tarzında» çok soyutlanmış büyük kentlerdir: kral naiplerinin Mexico'su, Hollandalılar zamanında ve sonrasında Recife, şeker ihracatçısı tüccarlarıyla Bahia ve Potosi. Bu tabloya bir de katır kervanlarıyla yapılan bir ticareti ekleyiniz. Bu durumda, XI. yüzyıl öncesi Avrupa mı, yoksa Büyük Petro öncesi Rusya mı söz konusudur?

III
TOPLUMSAL TARİH NEDİR?

Bu sorular, bu yarı eleştiriler, işin aslını söylemek gerekirse, bu sinirli kitabın ancak yarısını veya üçte birini gündeme getirmektedirler. Otto Brunner'in niyeti yalnızca Orta Çağın benzersiz özgünlüğünü kuşatmak, onun erdemlerini göstermek, yüceliğini söylemek, onun adeta bir «mucize» olduğu-

7 *Lebendige Vergangenheit,* Münih, Oldenburg, 1958, «Das Ratsel Russland», s. 213 vd.

nu iddia etmek değildir. Eğer yanılmıyorsam, bugünkü zamana yönelmek (güç ve açıklıktan daha çok, beceriyle) üzere, bu büyük seyirin ışıklarına dayanmak istemekte –ikinci büyük çaplı işlem– ve öncekileri kapsayan ve aşan üçüncü ve son işlem olarak da, tarihçilik mesleğinin yapılarına varmak istemektedir.

XVII. yüzyıl öncesi Batı Orta Çağı, gerçekte bizden çeşitli engellerle ayrılmaktadır. XX. yüzyıla, yani Avrupa'nın uzak köklerinden XVIII. ve XIX. yüzyılların sıçramalı değişimleri ve süreksizlikleri nedeniyle hemen hemen kopuk olan bir çağa mensup olan tarihçiler ve insanlar olarak biz, Avrpa'nın XI.-XVIII. yüzyıllar arasındaki toplumsal tarihinin gerçeklerini nasıl yeniden tam anlamıyla bulabiliriz? En başta ekonomi, ama aynı zamanda toplum, hatta devlet olmak üzere kelimelerin bizzat kendileri bize hizmet etmektedirler. İşte böylece bu nesneden, bu uzak manzaradan, içinde herşeyin birbirine benzediği bir duman perdesiyle ayrılmış durumdayız: ideolojiler (XVIII. yüzyılla birlikte doğacaklardır), aynı anda hem gerçekler, hem de yanılsamalarla dolu olan şu fikirler; eski açıklamalar; bizzat yeni toplumsal bilimler tarafından sarfedilen çabalar okumama ve tekrar okumama rağmen çok iyi anlayamadığım bir bölümde işte anakronizmaya, bir şimdigeçmiş diyaloğunun aşikâr tehlikesine karşı uyarılmış durumdayız; işte ayrıca tarihin ağır sorumluluklarının karşısına yerleştirilmiş durumdayız. Ama aslında Karl Mannheim'ın izinden, bir ideoloji, sonra da cadı avına ve dumanların dağıtılmasına davetli değil miyiz? İdeolojiler hız kaybetmekte midirler, değiller midir? İkisi de mümkündür. Fakat yazarın ideolojilerinin perdesinin önünde ve arkasında, kendini hangi yargılara, hangi yaklaşımlara terkettiğini, konuya yabancı olan hiçbir okuyucu anlayamaz. Ne yargılanıyor, ne mahkûm ediliyor veya öyle söylemek gerekirse, neyi sevmemiz gerekiyor? Çünkü Eski toplumsal rejimin devletin çıkar ve tiranlığının veya ideolojik çarpıtmaların dışındaki bu aşikâr methiyesinin bir anlamının olması gerekir. *Laudator temporis*

acti hiçbir zaman art fikirden yoksun değildir.

Bu belirsizlikler, meslekdaşımızın tarihin kaderi, varoluş nedeni konusunda sorduğu temel soruya vereceğimiz cevabı önceden ne karmaşıklaştırmakta, ne de zayıflatmaktadırlar. Fakat bize sunulan yol sanki güvenliymiş gibi yapalım.

Tıpkı Henri Berr'in 1900'de *Revue de synthèse*'in ilk başında yaptığı gibi, Otto Brunner de daha ilkeyi koymasından itibaren, özel tarih kesimlerinin üzerine çıkmayı denemektedir. Bu özel tarihlerin çok sayıda oldukları bilinmektedir: hukuk tarihi, kurumlar tarihi, felsefe tarihi, fikirler tarihi, edebiyat tarihi, bilim tarihi, sanat tarihi, din tarihi, gündelik hayat tarihi, iktisat tarihi; öte yandan bunların (krş., Heinrich Freyer) kendilerine özgü ritmleri, solukları, kendi kronolojik ölçüleri vardır. Oysa bu özel kesimlere egemen olunması, bunların çözülmeleri gerekmektedir. Örneğin *Kulturgeschichte* imparatorluğu karma, yanıltıcıdır. Aynı şekilde, açıkça söylenmemesine rağmen, sadece bir kesim olan iktisat tarihi, rezalet çıkmadan tarihin tümünü kapsayacak kadar şişemez.

Kısacası tarih ancak iki genel düzlem kabul etmektedir; bunlardan biri siyasal, diğeri de toplumsal düzlemdir. Betimsel geometride olduğu gibi, tarihin bütün gövdesini bu düzlemlerden ya birinin, ya da öbürünün üzerine düşürmek gerekir. Bu tartışmalı imgeleri ileri süren tabii ki benim. Otto Brunner çok daha kesin olarak, toplumsal tarihin bizatihi bir özgünlük *(fach)*, kendine özgü bir kesim *(sonder-gebiet)* değil de, «insanın ve insan gruplarının ortaklaşa hayatları içindeki, toplumsal birlikleri içindeki *(vergesellschaftung)* bir yanlarını ele almanın bir biçimidir» demektedir. Siyaset için ise eskiden(1936) şöyle demiştir: «tamamen tarihsel olan her sorunsal, siyasal tarih alanına aittir... Bu açıdan kelimenin dar anlamında her tarih siyasal tarihtir»[8]. Bugün ona sitem etmeme yer olmaksızın –tamamen tersi–, farklı bir kanaate sa-

8 Otto Brunner, «Zum Problem der sozial-und Wirtschatsgeschichte», *z. f. National ökonomie*, VII, 1937, s. 677.

hiptir. Öz olarak, tarihin nesnesi her zaman insandır demektedir, «ama onu ele almanın iki biçimi vardır: önce toplumsal bir tarihin aynasında, böylece iç mimari, toplumsal bağların ya-pısı ön plana çıkartılacaktır» veya ikinci olarak siyasal bir tarih yönündedir, yani Aristotelesçi anlamda bir siyasetin doğrultusundadır: bu anda söz konusu olacak olan, siyasal eylemi konu olarak kavrayabilmektir, «insanların kendilerini belirlemelerini» kavrayabilmektir. Tekrarlıyorum: herşeyin aralarında bölündüğü veya bölünebileceği iki düzlem. Tarihçinin bunları karıştırması veya aynı anlama gelmek üzere, bunları birlikte sunması olanaksızdır. İddia etmekte hızlı, tersi asla söylenemeyen ve böylece atıf noktaları olabilecek redlerden adeta bağışık olan bu kitabı ortaya çıkartan siyasete indirgenmiş bir tarihin taslağını sahife be sahife izlemek önem kazanmaktadır: eğer iyi anlamışsam, «siyasal hayvan» olan insanın tarihi biraz da onun hareketlerinin, eylemlerinin, iradesinin ve hatta bazen bir *machtpolitik*'in tarihidir, böylece çoğu zaman geleneksel bir tarihe yönelmektedir. İki kanatlı olan kitabın diğer kanadında toplumsal tarihin hareketsizliğini ve uzun süreyi kendi hesabına seferber etmesi ölçüsünde kalın, ağır toplumsal gerçek felâketlere, bunalımlara, darbelere direnmektedir; yavaşlığından, güçlü ataletinden ötürü kuvvet kazanmaktadır. İktisat tarihinin ilerlemeleri bu kitleyi kıpırdatırken, kalın bir delik açarken, yorgunluktan bitip tükenmektedirler.

Zaten tekrarlamak gerekir ki, Orta Çağda yalnızca bu tarih, toplumsal tarih vardır; o herşeyi yutmuş, herşeyi özümlemiştir. Devlet, sözünü ettiğimiz şu farklı gövdelerin arasında erimiştir: kentler, senyörlükler, köy cemaatleri. Piyasa ekonomisinin bunalımları, hatta kasılmaları olabilir, bu duruda *œconomie* kendi üzerine kapanır. Bu fırtınalara karşı korunaklıdır. Yüzyıllar ona aittir. Devlet ve ekonomi daha sonranın olgularıdır.

Bu makale boyunca yalnızca, fazla alışık olmadığımız bir düşünceyi kendim ve okuyucularım için aydınlatmaya çalış-

tım. Alman ve Fransız tarihçilerinin arasındaki temas o kadar uzun zamandan beri kopmuştur ki, tartışmanın tüm anlamını kaybetmesi için bazen iyi kavranamayan bir kelime, ortaya çabuk atılan bir iddia yeterli olmaktadır. Birbirlerine bu kadar yabancı hale gelmiş olan bu düşüncelerin birbirlerine katılmasında her iki tarafın da avantajı olacaktır. Ben de bu durumda, eleştirimin zihinsel yönünü mümkün olduğunca kendime yasaklayarak, bu tartışmanın inisyatifini Otto Brunner'e bıraktım.

Bu karşılaşmanın sonunda ikna oldum mu? Bu başka bir sorudur. Belli bir sempati ile canlı itirazlar arasında bölünmüş durumdayım. Gerçekte uzun süreli bir toplumsal tarih, bana yavaşlıklara, süreklilikliklere, ataletlere, yapılara ilişkin olan diğerleri arasında bir toplumsal tarih olarak gözükmese bile, beni ancak cezbeder: hiç de küçük bir kişi olmayan toplumsal konjonktürü bu hareketsizliklerin ötesine yerleştirmek gerekir. İster «Aristotelesçi» olsun, ister olmasın, geçen yüzyılın geleneksel tarihiyle birleşen bir siyasal tarih konusunda tabii ki söylenecek birşey yoktur. Fakat bana öyle geliyor ki, Otto Brunner'in otoriter ikiliği konusunda herşeyi söylemek gerekir. Tercihini belirleyen nedenler ve art fikirler her ne olurlarsa olsunlar –bunlar Fransız bir okuyucu için belirsiz kalmaktadırlar– ben altlarına imza atmam.

Fazla liberal gözükme pahasına da olsa, ben onun tersine tarihin çoklu eşiğini aşabilmek için bütün kapıların bana iyi gözüktüklerini söyleyeceğim. Ne yazık ki içimizden hiç kimse, bunların hepsini birden bilemeyecektir. Tarihçi öncelikle en iyi bildiği geçmiş kesimi üzerinde çalışmaktadır. Ama olabildiğince gerileri görebilmenin çarelerini arıyorsa, bir o kapıyı, bir bu kapıyı çalacaktır... Gündeme her seferinde yeni veya az farklı bir manzara gelecektir ve bunların birkaçını *çatıştırmayı* bilmeyen, bu adı hakeden hiç bir tarihçi yoktur: kültürel ve toplumsal, kültürel ve siyasal, toplumsal ve ekonomik, ekonomik ve siyasal manzaralar vs. Fakat tarih bunların hepsini kapsamaktadır; bu komşulukların, bu ortak-

lıkların, bu somut etkileşimlerin bütünüdür.

Demek ki Otto Brunner'in iki boyutlu geometrisi beni tatmin edemez. Bana göre tarih ancak *n* boyutta kavranabilir. Bu cömertlik vazgeçilmez niteliktedir: kültürel bakışı veya diyalektik materyalizmi veya herhangi başka bir çözümlemeyi alt düzlemlere, hatta açıklayıcı alanın dışına atmaz; tabanda somut bir tarihi, Georges Gurvitch'in söyleyeceği gibi *çokboyutlu* bir tarihi tanımlar. Bu çoğulluğun ötesinde tabii ki herkes serbesttir; hatta bazıları, o olmadan mesleğimizin olamayacağı veya hiç değilse en değerli tutkularından bazılarını kaybedeceği tarihin birliğini ileri sürmeye kendilerini zorunlu saymaktadırlar. Hayat çok yönlüdür, tarih de öyle...

NÜFUSBİLİM VE İNSAN BİLİMLERİNİN BOYUTLARI[1]

Bizim bu dergide savunduğumuz tarih, çeşitli insan bilimlerine açık kalmayı istemektedir; ve bugün bizi tarihin kendinden çok, bu bilimlerin bütünü meşgûl etmektedir. Nüfusbilimsel araştırmaların verilerini ve esas yönelimlerini gündeme getirme ödevini kendine yüklemiş olan bu incelemenin başında, bunların da yalnızca tarih açısından değil, bu bütünsel açıdan ele alınmalarının gerektiğini tekrar söylemeyi yararlı buluyorum.

Herkes rahatlasın; bu yolu kullanarak toplumsal gerçeğin emperyalist, tek yanlı, çoğu zaman aceleci bir açıklaması olan belli bir *nüfusbilimciliğin* yargılamasına girişmek istemiyorum. Her bilim, eğer bir de üstelik gençse, veya aynı anlama gelmek üzere gençleşmişse, toplumsalın tamamını kendine almak ve onu tek başına açıklamak gayretine girmektedir. Bir *ekonomizm*, bir *coğrafyacılık*, bir *sosyolojicilik*, bir *tarihsicilik* olmuştur ve hâlâ da vardır. Bunların hepsi de saf emperyalizmlerdir, ama iddiaları doğal, hatta gereklidir: bu saldırganlığın en azından belli bir süre boyunca bazı avantajları olmuştur. Ama bugün belki de buna son vermek gerekmektedir.

Kuşkusuz *yardımcı bilim* sözü, genç toplumsal bilimleri en

1 *Anneles E.S.C.*, no. 3, Mayıs-Haziran 1960, Chronique des Sciences Sociales, s. 493-523.

fazla rahatsız eden ve onlara en çok batan terimdir. Fakat benim zihniyetim içinde bütün insan bilimleri sırayla birbirlerinin yardımcılarıdırlar ve bunların herbiri için, diğer toplumsal bilimleri kendi kullanımlarının doğrultusunda evcilleştirmeleri meşrudur (kişisel açıdan, ama tekelci değil, kendinin olması gerekeni ve olanı alabilir). Demek ki bir keresinde ebediyen geçerli olmak üzere saptanmış bir hiyerarşi yoktur ve ben kendi bencil bakış açım içinde, nüfusbilimi tarihe yardımcı bilimlerin arasına koymakta tereddüt etmiyorum, nüfusbilimin de birkaç diğeriyle birlikte, tarihi kendi yardımcı bilimlerinden biri olarak saymasını temenni ediyorum. Esas olan tüm bilimsel açıklamaların uyumlu hale gelmeleri, sonunda birleşmeleri, hiç değilse bir buluşma yerinin taslağını belirlemeleridir.

Nüfusbilimci meslekdaşlarımız ve komşularımızla kuracağımız bir diyaloğu işte bu düzeye yerleştirmek istiyorum ve Louis Henry ile René Baehrel'den özür dileyerek, bu konuşmayı yöntem üzerine tartışmalar düzeyine koymuyorum. Yöntemlerin değerini bir an için bile inkâr etmiyor ve Lucien Febvre'in bu yöntemlerin olağan olarak yol açtıkları kavgalara karşı duyduğu öfkeye[2] ancak yarım olarak katılıyorum. Ama «zirvede» gene de yalnızca yöntemler veya araçlar değil, aynı zamanda sonuçlar ve bundan da fazlası, yorum, bu sonuçların işe yarar hale getirilmesi de önem kazanmaktadır; yani tek kelimeyle, yöntemden kaynaklanan hataları gerektiğinde düzeltmeye yarayacak olan unsurlar.

Bu yazıda demek ki, insan bilimlerinin genel yönelimi söz konusu olacaktır. Böylesine bir konuşma beni muhataplarımı seçmeye ve uygulamada, dar ve yetersiz kitabı güncellikten, yarıdan daha fazla çıkmaya zorlamaktadır. Bu bakış açısının bana dayattığı geriye dönüşlerin yararsız olmayacaklarını düşünüyorum. Önemli eserlerden söz etmek için hiçbir zaman geç kalmış olunmaz.

2 Önümde duran bir notta bana «Herkes kendi yöntemini yapsın. Bunun için uzman gerekmez. İnsan kendine böyle bir yöntem kuramayacak durumdaysa, *lascia la storia*» diye yazmıştı.

I
ERNST WAGEMANN'IN «EŞİKLERİ»

Tamamen haklı ve uygun olmamakla beraber (bildiğim kadarıyla bizde onun hakkında hiçbir eleştirel makale yazılmamıştır), ilk önce Ernst Wagemann'ın otoriter ve rahatsız edici çalışmalarını sunalım. Onlara yaklaşırken, bir ilk güçlük bizi durdurabilir: bu ilk yayınlar, yeniden yayınlar, çeviriler, genişletilmiş yeniden yayınlar, seçme özetler, farklı bileşimler, bitiştirmeler veya tam tekrarlar için birçok kereler yeniden ele alınan makalelerin arasında insan kaybolabilir[3]. Ancak bu yeniden söylemelerin içinde yapılacak bir sondaj yeterli olmalıdır ve bizim için de her halükârda yeterli olacaktır. Bu sondaj ile, 1949 ve 1952'de yayınlandıklarında hiç de haksız yere olmadan gürültü çıkartan ve benim Şili'nin Santiago kentinde haberdar olduğum iki eseri gündeme getirdim. Almanca'dan İspanyolcaya çevrilen birincisi, *Halkların kaderi içinde nüfus*[4]; ikincisi ise *Dünya ekonomisi*[5] adını

3 Yüksek İncelemeler Okulu'nun eski öğrencilerinden olan bayan Ilse Deike, iktibas etmenin yararlı olacağını düşündüğüm, Ernst Wagemann'ın eserlerinin aşağıdaki listesini bana ulaştırdı. Yazarımızın bol olan yayınlarını biraz düzene sokmuştur.

Die Nahrungswirtschaft des Auslandes, Berlin, 1917; *Allgemeine Geldlehre*, I, Berlin, 1923; *Einführung in die Konjonkturlehre*, Leipzing, 1929; *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft. Grundlagen einer weltwirtschaftlichen Konjunkturlehre*, Berlin, 1931; *Geld und Kreditreform*, Berlin, 1932; *Was ist Geld?*, Oldenburg, 1932; *Narranspiegel der Statistik. Die Umrisse eines statistischen Weltbildes*, 1re édition, Hamburg, 1935; 2e édition Hamburg, 1942; *Wirtschaftspolitische Strategie. Von den obersten Grandsätzen wirtschaftlicher Staatskunst*, 1re édition, 1937; 2e édition, Hamburg, 1943; *Die Zahl als Detektiv. Heitere Plauderei über gewichtige Dinge*, 1re édition, Hamburg, 1938; 2e édition, Hamburg, 1952; *Der neue Balkan*, 1939; *Wo kommt das viele Geld her? Geldschöpfung und Finanzlenkung in Krieg und Frieden*, Düsseldorf, 1940; *Menschenzahl und Völkerschicksal. Eine Lehre von den optimalen Dimensionen gesellschaftlicher Gebilde*, Hamburg, 1948; *Berühmte Denkfehler der Nationalökonomie*, 1951; *Ein Markt der Zukunft. Lateinamerika*, Düsseldorf, 1953; *Wirtschaft bewundert und kritisiert. Wie ich Deutschland sehe*, Hamburg, 1953; *Wagen wägen, Wirtschaften, Erprobte Faustregeln-neue Wege*, Hamburg, 1945.

4 *La poblacion en el destino de los pueblos*, 1949, 245, *in* 8°.

5 *Economia mundial*, Santiago, 1952, I, 220 s., II, 296 s., *in* 8°

taşımaktadır, bu eserin İspanyolcası bir ilk yayın izlenimini uyandırmakta, ama birinci kitaptan olduğu kadar, daha önceki başka yayınlardan da alınma koskaca bölümler içermektedir. Wagemann'ın ölümünden (1956) kısa bir süre önce, 1952'de Bern'deki Francke kitabevinin geniş koleksiyonu içinde yayınlanan ve o da bir yeniden yayın ve açıklık başyapıtı olan, *Die Zahl als Dedektiv*[6] adlı küçük bir kitaba da başvuracağım. Sherlock Holmes'in iyi dostu Dr. Watson'la rakamlar, istatistikler, ekonomik büyüklük sıralamalarından, sanki bunlar suçlular veya kuşkulu kişilermiş gibi söz ettiği bu kitapta, toplumsal hayatın karmaşıklığının içinden, olayların çok yakından görüldükleri için yalnızca aklın veya hesabın çıkarsamalarıyla düzene sokulabilirmiş gibi gözüktüğü bir yol bulduğunu düşünen bir rehberin hakimiyet ve bazen gayriiradi çevikliğine bundan daha iyi tanıklık edebilecek başka bir kitap olamaz.

Sunumumuzu tamamlamak üzere, tüm iktisatçıların bildiği üzere Ernst Wagemann'ın İkinci Dünya Savaşından önce Berlin *Konjunktur Instut*'un müdürü olduğunu ekleyelim. Nazilerin çözülmesinden sonra, birçok Alman gibi, kökeni olan Şili'ye gitmiştir. Ona 1953'e kadar Santiago Üniversitesinde bir kürsü verilmiştir, bu da eğer öyle birşey söylemek gerekirse, işaret ettiğim yayının Şili kökenini açıklamaktadır. Fakat gündeme getirmek istediğimiz kişi değil, eserleridir.

Aslında bunlar hızlı yazılmış, tamamlanmamış, ateşli, neşeli, eğlendirici eserlerdir, ama her zaman akla uygun değillerdir. Bu eserler tarih düzleminde oldukça vasat, hatta gerçekten sıradandırlar, ama hiçbir zaman can sıkıntısına yol açmamaktadırlar. Zikredilen eserlerin ilki olan *Halkların kaderi içinde nüfus*'ta, ilk 150 sahife derli topludur ve belli bir yüceliğe sahiptir: bu meslekten iktisatçı bu kesimde nüfusbilimci ve üstelik tutkulu ve yenilik getirici bir nüfusbilimci olmaya kalkışmaktadır.

---

6 *Sammlung Dalp*, no. 80, Bern, 2. yay., 1952, 187 s., *in* 16°.

Zaten ilk yaptığı iş iktisadın uzun zamandan beri paylaştığı incelemelerinden ve görüşlerinden ne pahasına olursa olsun sıyrılmak, hatta ona göre en akıllıcası olan mekâna güçlü bir şekilde kök salmış olan iktisattan bile sıyrılmak olmuştur: bize itiraf ettiğine göre bu iktisat «Karl Marx'la birlikte herhalde en büyük Alman iktisatçısı olan von Thünen»e ait olanıdır. Çabuk ve seyirlik bir şekilde serbest kalmak üzere, redleri ve itirazlarını artırmakta, kabul edilmiş açıklamaları sarsalamaktadır. Bütün bunlar ciddi olmaktan çok eğlendiricidirler. Perde kalkar kalkmaz, Malthus tercihli hedelerinden biri haline gelmektedir. Zaten ekonomik konjonktürün yükselişte veya düşüşte olmasına göre kötümser veya iyimser olan bu düzmece nüfusbilimcilere güvenilebilir mi diye akıl yürütmektedir. «Nüfus teorilerinin ekonomik duruma karşı olan çok vurgulu bağımlılıkları tek başına, bu disiplinin yeterli yöntemsel temellere sahip olmadığının kanıtıdır».

Bu söylendikten sonra, Wagemann'ın Gustav Schmoller'in sevgili sürekli gelişme düşüncesini ve şu «ekonomi ampiristi» Friedrich List'in uyarılarından kaynaklanan nüfus kapasitesi teorisini –belli bir ekonomi sistemin taşıyabileceği insan yükü– ard arda reddettikten sonra; Wilhelm Höpke veya Gustav Dümelin gibi iktisatçılara borçlu olunan *aşırı nüfus* veya *eksik nüfus* konusundaki şu veya bu tanımı dışarı attıktan sonra (oysa bunlar kendi doğrultularında akıllıcadırlar), yani kısacası iktisat ile nüfusbilim arasındaki tüm eski ve yeni bağları kopardıktan sonra peşine düşeceği şey, nüfusbilimi ayrı bir dünya olarak, eğer söylemeye cüret edersem, onun düşüncesinde ilk nedenler alanı olan özerk bir bilimsel saha olarak inşa etmek olacaktır. «Basitleştirilmiş iktisadın tercihli konularından biri de, nüfusun modern çağdaki hızlı artışının canlı bir yayılma içinde olan kapitalizmin hızla gelişmesine bağlanması gerektiğine dair olanıdır. Bunun tersini savunanlar hiç kuşkusuz daha haklıya benzemektedirler: bunlara göre IX. ve XX. yüzyıllardaki teknik ve ekonomik

gelişmeler hızlı nüfus artışına bağlanmalıdırlar». İşte sabitleştik: nüfus oyunu yönetmektedir.

Bu yararlı ve daha az yararlı yıkımlar, bu cesaret gösterileri bir perde kaldırma hareketinden ibarettirler. Ona bilimin yüceliğini verebilmek için, nüfusbilime belirgin ve açıkça tanımlanmış görevler vermek gerekir. Ernest Wagemann izlenirse, nüfusbilim herşeyden önce nüfus dalgalanmaları ve bunların sonuçlarının incelenmesi olacaktır. Böylece, konjonktürel iktisadın üzerine ilginç bir şekilde çakılmış bir konjonktür bilimi olacaktır. Ama bu aşikâr çelişki, bu geriye dönüş gülümseme yaratmamalıdır.

Geçmişin büyük nüfus salınımları her halükârda konjonktür alanına, şu uzun dalgalı yükselişler ve inişler alanına, tarihçilerin iyi bildikleri ve Ernst Wagemann'ın kendi hesabına, nüfusbilimin kendine özgü olmaya layık ilk saha olarak gördüğü alana aittirler. Wagemann Batı'da *grosso modo* şu nüfus ritmlerini kabul etmektedir: X.-XIII. yüzyıllar önemli bir nüfus artışı; Kara Vebayla birlikte XIV. yüzyılda felâket düzeyinde bir azalma; XV. yüzyıl durgunluk; XVI. yüzyılda önemlice bir atılım (Wagemann Orta Avrupa'da diye kesinlik getirmektedir); XVII. yüzyıl durgunluk veya azalma; XVIII. yüzyıl önemli artış; XIX. yüzyıl «vakitsiz» atılım; XX. yüzyıl gene artış, ama daha yavaş. Böylece Avrupa saatine göre üç nüfus ilerlemesi vardır: birincisi Haçlı Seferleri öncesinde ve esnasında, ikincisi Otuz Yıl Savaşlarının arefesine kadar, üçüncüsü XVIII. yüzyıldan günümüze kadar. Bu yükselmelerin dünya ölçeğinde olmuş olmaları sonuncu artış için (XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllardaki) kesin, ikincisi (XVI. yüzyıl) için muhtemeldir. Ernst Wagemann birincisi için biraz hızlı akıl yürütmektedir: ona göre uzun savaşlar olmadan nüfus artışı olmaz. Oysa yalnızca Cengiz Han adı, Asya'nın o sıralardaki (1152 veya 1164-1227) kaderinin ne kadar çalkantılı olduğunu işaret etmektedir, Asya'nın da Haçlı Seferleri döneminde veya civarında geniş bir nüfus atılımına sahne olduğu sonucuna varılamaz mı? Hiçbir temkinli tarihçi, Uzak Doğu ile Batı

arasındaki çok sayıda benzerlikten haklı olarak etkilense bile, bu denli kestirip atan sonuçlara katılmak üzere adımlarını onunkilere uydurmayacaktır. Fakat, Cengiz Han bir yana bırakılırsa, Musonlar Asya'sı ile Orta Asya'nın nüfussal basınçlarına ilişkin olarak kapı aralığından görebileceklerimiz Wagemann'ın varsayımlarını yaralamamaktadırlar (tersine). Zaten eğer nüfus salınımları XVI. yüzyıldan ve XVIII. yüzyıldan itibaren de kesinlikle yeryüzünün tümü ölçeğinde gerçekleşmişlerse, dünya nüfusunun az çok ani, az çok uzun dalgalar halinde arttığını ve bunların tüm insanlığı kapsama eğiliminde olduklarını iddia etmek hakkına sahiptir. Zaten bu konuda ağırlığı olan bir düşünürle, bizzat Max Weber'le uyum içindedir.

Bu sayede, tarihsel nüfusbilimin ve onun ötesinde nüfusbilimin kendinin tüm alışılmış açıklamaları oyun dışına atılmıştır (veya hemen hemen). Artık bize XVIII. yüzyılda, sonra da XIX. yüzyılda herşeye hükmeden şeyin hijiyen ve büyük salgınların üstesinden gelen tıp alanındaki gelişmeler veya teknik veyahut endüstrileşme olduğunu söylemeyiniz. Bu, daha önce işaret ettiğimiz üzere, unsurların sırasını tersine çevirmek olacaktır, çünkü Avrupa'ya veya daha doğrusu Batı'ya göre biçilen bu açıklamalar, uzaktaki Çin veya Hind'e uymamaktadırlar, oysa buraları da nüfus olarak, bizim ayrıcalıklı yarımadamızdakiyle aynı ritmde ilerliyora benzemektedirler. Ernst Wagemann burada tarihçilere ve tüm toplumsal bilim sorumlularına mükemmel bir ders vermekte haklıdır: yeryüzü ölçeğinin dışında esaslı bir insani gerçek yoktur.

Bu bütünsel hareketlere ilişkin olarak, şu an için daha iyilerini bulma olanağına sahip olmasak bile, alışılmış açıklamalarımızın dışına çıkmamız gerekmektedir. Roberto Lopez tıpkı benim gibi iklimi düşünmektedir. Dün fiyat uzmanları da, umutsuzca bir neden ararlarken, güneş lekeleri devrelerini düşünmüşlerdir. Ama Ernst Wagemann bu doğal sorgulamaya cevap vermekten hiç kaygı duymamaktadır –nüfusbilim ba-

ğımsızlığına yeniden kavuştuktan sonra–. Sorun ona göre «tekrarlanan evrensel olguları» açığa çıkarmak, sonra da kavramaktır; onun öyle bir şey söylememiş olmasına rağmen ben, eğer mümkünse ölçülebilir diye ekliyorum. Bilimsel spekülasyon eğer Ernst Wagemann'ın yaptığı gibi, «henüz ne kökleri, ne de ilerideki gelişmesi açısından tanıdığımız» herhangi bir «biyolojik yasa»yı (herşeyi açıklayacaktır) ortaya koyarak açıklama getirmek istemiyorsa, bu noktada kalabilir. Bundan da iyisi, bu noktada Wagemann basit çalışma varsayımlarıyla, yani yalnızca bir dizi kazanılmış bilgiyi hesaba katması ve yolu daha iyi bir araştırmaya açması beklenen bir teoriyle yetinmektedir (biraz sonra ele alacağımız «birbirinin yerine geçmeler» konusunda da böyle yapmaktadır). Kıstas etkinliktir. Bu oyunda, bu salınımların doğasından çok, onların sonuçları, en azından bazı sonuçları «birbirinin yerine geçmeler» adı altında gündeme getirileceklerdir.

Benim «eşikler» demeyi tercih ettiğim, Wagemann'ın «birbirinin yerine geçmeler»i, dinamik bir çalışma varsayımı veya onun dediği gibi bir *demodinamik*, açıkçası çok basit olmasına rağmen cazip bir varsayımdır. Onu kısaca sergilemek, daha da bozmak ve bunun dışında, okuyucuyu aldatıcı bir kelime haznesinin tuzağına atmak olacaktır, çünkü *aşırı nüfus* ve *eksik nüfus* terimleri burada belirleyici olup, yazar ne kadar uyarırsa uyarsın, devre dışı bırakmanın güç olduğu bir artan veya azalan sayılar imgesini akla getirmektedirler. Ben bunların yerine, A safhası ve B safhası gibi yansız terimlerin geçirilmesini tercih ederim; ben bu terimlerin üzerinde uzun uzadıya düşündüm, çünkü Ernst Wagemann'ın açıklamaları, François Simiand'ın bizim ülkede bütün tarihçiler tarafından bilinen diline tam uymaktadırlar.

Demek ki dikkatimizi canlı insanlar kitlesine ve bu kitledeki aralıksız değişmelere yöneltmemiz söz konusudur. Soyut ve genel düzlemde (böylesi uygun olduğu üzere) konuşmak için, hakiki zamanın ve belirgin mekanın dışında bir P ülkesi olsun diyelim. İstediğimiz gibi değiştirebileceğimiz nüfusun art-

makta olduğunu varsayalım. Km^2 başına yoğunluğu –esas olarak bu gündeme getirelecektir– böylece tüm değerlere ulaşacaktır. Bu birbirini izleyen artış esnasında önceden saptanmış bazı rakamları, 'Wagemann'ın gösteriminin gerçek altın rakamları olarak kabul edeceğiz: km^2'ye 10, 30, 45, 80, 130, 190, 260 kişi. Nüfus bu «eşikler»den birini aştığı her seferinde, kitlesinde derin bir maddi değişim geçirmektedir (bunu yazarımız söylemektedir) ve bu değişim yalnızca maddi olmakla da kalmamaktadır.

Km^2'ye 10 eşiğinden önce P ülkemiz *eksik nüfus* safhasındadır, buna A safhası diyelim; 10-30 arasında işte B sahfasında, *aşırı nüfus* durumundadır; 30'un ötesinde *eksik nüfus*'a geri dönüş vardır (ve eski imgeleri burada terketmek gerekmektedir); ve böylece birbirinin yerine geçmeler halinde sürüp gitmektedir. Görülüyor ki, bu *eksik nüfus* ve *aşırı nüfus* terimlerine, alışılmış dilin dışında esnek bir anlam yüklemek olmaktadır. Kuşkusuz bu kavramları açıklamak gerekmektedir. Oysa rehberimizi bu ilk dönemeçte boşuna bekliyoruz. İktisatçıların tüm alışılmış tanımlarını attığını ve bu ilk aşamada yalnızca çok geçici tanımlarla yetineceğini ilân etmektedir. Fakat ne yazık ki bilimde bile, geçmişin uzun zaman sürebileceğinin kanıtını sağlamaktadır.

Nitekim bu birbirinin yerine geçmeler ancak iktisat diline çevrildiklerinde açıkça anlaşılabilmektedirler. Gündemde olan şey esas olarak, nüfus ile ekonomik kaynaklar, daha sonra geleceğimiz iki gelişme arasındaki orandır. İnsanlar sayılarının artmasına rağmen, henüz kaynaklarını buna oranlı olarak artıramamışlarsa *aşırı nüfus* vardır. Bu durumda gözlem şu işaretleri düzenli olarak ayıklamaktadır: 1939 öncesi İngiltere'sinde olduğu gibi işsizlik; emek gücünün iyi kullanılamaması (uzmanlara göre aynı 1939 yılında, Bulgaristan'da tarım üretiminin düşmesine yol açmadan 750.000 kişiyi işten çıkartmak mümkündür); parasal bunalımlar; kredi bunalımı; eksik satışlar... *Eksik nüfus*'a ilişkin olan ikinci durum eğer dahi işin başında piyasaların kronik darlığı ve

ekonomik akımların yetersiz gelişmeleri işaret edilmeseydi, durum harika gözükecekti. Ama gene de birçok mutlu işaret vardır: emek gücü talebi karşılanmadan kalmayı sürdürmektedir; verimli topraklar aşırı boldur, bunlar boştur veya en azından alınmaları kolaydır, göç kabul etmek zorunluk olmaktadır (kendiliğinden veya planlı); ekonomi özgürlüğün damgasını taşıyan bir şekilde yerleşmekte ve yayılmaktadır.

Bu A'dan B'ye veya B'den A'ya geçişler ve neden oldukları önemli değişmeler yavaş mıdırlar, oldukça uzun süreli denge menzillerinden geçmek zorunda mıdırlar, yoksa bunlar kısa felâketlerin damgası altında aniden mi olmaktadırlar? Bu iki açıklama sırasıyla verilmiştir, ama yazarın bunları muhtemel olduğu üzere birbirlerine eklemeyi mi, yoksa aralarından birini tercih etmeyi mi düşündüğünü anlamak mümkün olmamaktadır. Ama burada ve başka yerlerdeki tüm sorumluluğu ona bırakalım.

Sorunları ancak yarı yarıya aydınlatan «geçici» tanımların ötesinde, özel bir hızlı «kanıtlar» dizisine hakkımız vardır. Bu kez, açıklamanın orada sona ermek ve tamamlanmak durumunda olduğu teorik düzlem sessizce terkedilmiştir. Sanki kendiliklerinden konuşabilirlermiş gibi, söz yalnızca rakamlara bırakılmıştır. Ama işte her halükârda ele gelir gerçeklerle temas kurmaya götürülmüş bulunmaktayız, böylece tarihçinin kendi alışkalıklarına yeniden kavuştuğu çok sayıda örneğin arasına geri dönmüş olmaktayız. Ama gösterim burada gücünü kaybetmekte, önce nehirlere, sonra küçük derelere bölünmektedir.

Gene de bir nehir olan ilk örnek dünyanın hemen hemen tümünü gündeme getirmektedir, ama bu istisnai kategoride tek başınadır. Bugünkü ülkelerin mümkün olduğunca çoğunun nüfus yoğunluklarına göre tasnif edildiklerini düşününüz, bu da onları eşiklerin her iki tarafında (10, 30, 45 vs.) gruplandırmak anlamına gelmektedir. Ayrıca bu ülkelerin herbiri için, Colin Clark'ın rakamlarından hareketle, faal kişi başına ulusal gelirlerinin hesaplandığını, sonra da bu rakamların yanına hiç

de haksız olmadan örnek kabul edilen çocuk ölümleri oranının konulduğunu düşününüz. Böylece burada iktibas ettiğimiz tablo ve grafik elde edilmektedir[7]. Artan yoğunluklara göre kişi başına muhasebeleştirilmiş olan dış ticaret örneğinde de aynı grafik gösterim vardır. Mekân –zaman değil– içindeki bu değişimler eşanlı refah dalgalanmalarını açığa çıkartmaktadırlar; bu dalgalanmalar seçilen çeşitli eşiklerin bir o tarafına, bir bu tarafına doğru olmaktadır. Eğer hesap doğruysa (ben bu konuda birşey söyleyecek durumda değilim) altın rakamlar en azından güncel gerçek içinde, bir temele sahipmişe benzemektedirler.

Daha sonra gene basitleştirilmiş bir istatistik alet takımının yardımıyla, ABD'nin çeşitli eyaletlerine (km^2 başına artan yoğunluğa göre tasnif edilmiş olarak); 1925-1933 arasındaki Aşağı Sasonya'ya (çeşili ilçeler aynı şekilde tasnif edilmişlerdir); ABD'nin 1869-1938 arasındaki ulusal gelirine; son olarak da 1830-1913 arasında Prusya'daki evlilikler (bunlar Prusya'nın km^2'ye 80 kişi gibi belirleyici bir rakamı aştığı 1882 yılının her iki yanında tasnif edilmişlerdir) ilişkin olarak, benzeri gösterimler sunulmaktadır. Bu eğlenceli grafik iki dönemin zıtlığını göstermektedir: 1882'den önce evlilik konusunda, gergin bir ekonomik durumun dalgalanmalarıylā orantılı güçlü dalgalanmalar vardır; bu tarihten sonra düzenli bir eğri söz konusudur. Wagemann'a göre çalkantıdan sükûnete bu geçiş, aşırı nüfuslu bir ülkeden «dengede olan bir ülkeye», kısa bir süre sonra da eksik nüfuslu, yani rahatı yerinde bir ülkeye geçiştir.

Bazıları yararsız olmamakla birlikte, hafif ve pek ikna edici olmayan örneklerin nihayetsiz sayım dökümünü nerede durdurmalı? Acaba İngiliz Batı Hind adalarındaki zenci nüfusun gerilemesi örneğinde mi? İrlanda'nın 1846 bunalımını izleyen kitlesel güçten sonra, artık dayanılabilir hale gelen bir nüfus gerilimine geri dönüşü daha aydınlatıcıdır. XIX.

7 Bu grafik için bkz, *Annales E.S.C.*, 1960, no. 3, s. 501.

yüzyılın başında, 1821'de İrlanda İngiltere'ninkinin yarısı kadar bir nüfusa sahipti: İngiltere sükûnetini ancak, fazlasıyla güçlü komşusuna egemen olarak sağlayabilirdi. İrlanda 1921'de ondan on kere az nüfusludur: artık siyasal bağımsızlığını kazanması için bir sakınca yoktur. Yazarımızın adımlarını uydurduğu İngiliz nüfusbilimci Harold Wright böyle akıl yürütmekteydi.

Bunların hepsini de çözümleyemeyeceğimiz için, çok anlamlı sonuncu bir örneğin üzerinde duralım. Başkenti Victoria limanı olan Esprito Santo eyaletinde (Rio de Janeiro'nun kuzeyinde) 1912'de 17.500 nüfuslu bir Alman topluluğu yaşamaktaydı. Bu topluluk. 5.000 km^2'lik bir toprağa sahipti (1912'de 17.500 kişi için km^2'ye yoğunluk 3.5, 1949'da 35 veya 40 bin kişi için 7.8). Geri, açıkça *eksik nüfuslu* bir ülke. 1949'da buradaki tek taşıma aracı, tıpkı eskinin sömürge Brezilya'sında olduğu gibi katır veya en fazlasından tahta arabaydı. İnsanın hizmetinde olan tek bir teknik bulunmaktaydı: kahve kabuklarını çıkartan hidrolik bir havan; bu değerli ürün ihraç edilerek, dışarıdan bazı zorunlu alımlar yapılabilmekteydi: kurutulmuş et *(charco)*, un, tütün, alkol, kapkacak... Ancak gıdanın esas bölümü göçmenlerin kendi topraklarından sağlanmaktaydı. Ve daha birçok kendine yeterlik işareti bize sunulmaktadır: komşuların yardımıyla yapılan küçük ev, mobilyalar (herkes kendi eşyasını kendi yapmaktadır). Tabii ki toprak çok boldur ve ekinlerin toprağı tükettiği veya hasatların düşük olduğu her seferinde, ormanın bir bölümüne daha saldırılmaktadır. Bunun sonucunda ortaya ekinlerin ve insanların göçmenliği çıkmaktadır. 1885'te 300 ailenin yaşadığı Santa Leopoldina, izleyen otuz yıl içinde bunun yarısından fazlasını kaybetmiştir. Yaşamak gerekir, ama okullar, uygarlık –tahmin edileceği üzere yaşama kolaylığı demiyorum– bu göçebelere pek eşlik etmemektedirler. Ama göçebeler gene de başarılı olmuşlardır. İnsan kendine sunulmuş olan bu geniş mekânda çoğalmaktadır: ölüm ‰ 7, doğum ‰ 48.5, rakamlar o kadar inanılmazdır ki, inanmak için iki kere okumak gerek-

mektedir. Böylece ilkel ve genişlemeye yatkın olan ekonomiler vardır; yukarıda andığımız örnek, zenaatı olmayan, kısıtlı bir ticareti bulunan –bu ticaret XVIII. yüzyıldan itibaren Brezilya'nın kıta ölçeğinde yayılan ilk ekonomisini yaratan, katır kervanı sahibi *tropeiros*'un elindedir– eski bir hayat tarzına ilişkin iyi bir kanıttır. Bundan ne sonuca varmalı? Nüfusun ekonomiye, herşeye hükmettiği sonucuna.

Bu örneklemeler, bu özetler öyle sanıyorum ki, Wagemann'ın düşüncesinin yararını ortaya iyice koymaktadırlar. Burada bu düşüncenin iddia ve bağlantılarını yeniden ele alarak, onları sıkı ve yararsız bir sağlamadan geçirmek söz konusu değildir. Herşeyden önce yazar kendini savunmak üzere artık burada değildir –ve bunu güçlü bir şekilde yapabilirdi–. Bunun dışında, okuyucu kendi eleştiri ve çekincelerini kendi oluşturmuş olmalıdır. Nihayet ve özellikle, bu düşünce ayrıntı mızıkçılıkları değil de, genel bir değerlendirme haketmektedir.

Her iktisatçı, her eylemci entelektüel gibi Ernst Wagemann da, herhalde şimdiki zamanı, ne pahasına olursa olsun üzerinde çalışması gereken zamanı çok fazla görmüştür. Bize sunduğu rakamlar gerektiğinde *güncel* eşikleri belirlemektedirler; ama bunların birbirlerini izlemeleri geçmiş için *ipso facto* geçerli değildir. Nitekim kim «doğal veya teknik koşulların veya tarihe özgü konjonktürlerin dışında», bir kerede ebediyen geçerli olmak üzere verilmiş olan ve sanki en basitinden bir yıldız falında olduğu gibi tüm kaderlerimizin yazılı ve okunur durumda olduğu bir yoğunluk rakamları dizisine inanır ki? Fransa 1600'de yaklaşık 16 milyon nüfusa, 34 gibi bir yoğunluğa sahiptir. Değişmez ölçeğe gidelim: işte eksik nüfuslu olarak gözükmektedir, oysa bu ülkenin o tarihlerdeki hayatına ilşikin bilinen tüm işaretler, ve tek başına İspanya yönündeki güçlü bir göç olgusu, öteki kategoriye ait olduğunu kanıtlamaktadır. 16 milyonluk nüfus rakamının tam olarak kesin olmadığı itirazı yapılabilir. Ama oyunu sürdürelim: Fransa 1789'da aşırı nüfuslu mudur? Çok hızlı bir inceleme

bile, tarihi ve gerçek mekânıyla mücadele halinde olan belli bir ülkenin fazla mı, yoksa eksik mi insana sahip olduğunun gösteriminin en azından otuz altı yolu olduğunu ortaya koyacaktır. Herşey bu ülkenin şu veya bu düzlemdeki yeteneğine veya yeteneklerine veya hatta kaderinin içinden geçen nüfus akımının ona bağışladığı veya reddettiği «canlılığa» ba-ğımlıdır. Herşey Ernst Wagemann'ın sözünü ettiği oranlar ve şu «toplam» değerlerdir, ama benim «egemen» olarak nitelemeyi tercih ettiğim bu dengeler, karmaşık bir denklemin bozulmalarına göre sürekli değişmektedirler. İnsan sayısı sırasıyla belirleyen ve belirlenen, esas veya nisbeten ikincildir vs. «Toplam değer» olarak veya insanın çok yönlü kaderinin ilk nedeni olarak iş görebilecek *bir* açıklama olduğuna inanmıyorum.

Fakat Ernst Wagemann'ı bu çok kolay eleştiriler üzerine terketmeyelim. Bazı efsaneleri yok ederkenki ve biraz sonra Alfred Sauvy'nin çelik kaleminin altında tekrar karşımıza çıkacak olan bu kadar çok problemi ortaya koymadaki başarısı hiç de küçümsenecek gibi değildir. Ve aklımızda yalnızca onun, insan sayısının artışının ağırlığı altındaki sıçramalı değişimler teorisini tutsak bile, zamanımızı tamamen ziyan etmiş olmayız. Muhtemelen değişmez eşikler değil de, sıçramalı değişimler vardır ve herhalde bunlar yer ve zamana göre değişen nüfus düzeylerinde yer almaktadırlar. Bu sıçramalı değişimler tarihin zamanını derinlemesine kesmektedirler. Eski ve her zaman yararlı *devrevileştirmeler* oyununa ek bir anlam, yeni bir değer katmaktadırlar.

Son yıllar esnasında inşa sürecinin ritminin hızlandırılmış olmasına rağmen, hâlâ bu alanın kurulmasını bekleyen bir disiplini daha bilimsel hale getirmek üzere, onu sınırlandırma ve belirginleştirme çarelerini aramak da az bir iş değildir. Fakat acaba bu disiplini Wagemann gibi yalnızca konjonktür sorunlarının içine hapsetmek, onu nisbi belirsizliğine rağmen bugün muzaffer hale gelmiş olan *yapı* kelimesinin oldukça iyi bir şekilde işaret ettiklerini kapsayacak yetenekteki ölçü ve

açıklamaların dışında bırakmak akıllıca mıdır? Böyle olursa, rolü ve tutkusu bizzat insanların hayatının temellerine kadar ulaşmak olan bir bilim için gerçekten yazık olacaktır. Fakat Wagemann gibi tarihe başvurulması halinde bile[8], daha çok temkinlilik ve özellikle de daha az acelecilik gerekmektedir.

II
ALFRED SAUVY'NİN MODELLERİ

Şimdi de Alfred Sauvy'nin esaslı ve klasik kitabına geliyorum; bu kitap ikili ve hatta üçlüdür, çünkü adil olma gereği *Genel Nüfus Teorisi* adlı kitabının *İktisat ve Nüfus* (I) (1952) ve *Toplumsal biyoloji* (II) (1954)[9] adlı iki cildine, büyük konuları önceden haber veren 1943 tarihli *Zenginlik ve Nüfus* adlı eski kitabını eklemek gerekmektedir[10]. Çoktan eskimiş olan bu kitaplardan bu kadar gecikmeli olarak söz ettiğim için özür dilemek isterim, ama bunların değerini belirtmenin mevsimi yoktur: öğretecekleri şeyler tükenmemiştir.

Nüfusbilimin tüm alanını tepeden dolaşan bir eser birçok bakımdan tasarlanabilir. Alfred Sauvy kendininkini önce ekonomik; sonra da toplumsal olana dayandırmıştır –iktisat ve sosyoloji demiyorum–. Nitekim birinci cilt soyut amaçlı, matematikselleştirmeye yöneliktir ve mümkün olduğunca geniş bir «model» taslağına ulaşmayı amaçlamaktadır; ikinci cilt ise, böylece inşa edilen, sonra da istendiğinde deneysel gerçeklerle karmaşık hale getirilen modeli veya daha doğ-

8 Onun tarihe başvurmasını mantıksız buluyorum, ama bunu uzun uzadıya açıklamak neye yarar! Ernest Wagemann bir tarihçi değildir. Bizim alanımızda onu izlemenin veya eleştirmenin yararı olduğunu düşünmek saflık olacaktır.

9 Presses Universitaires, c. I, c. II, 397 s., 2. yy. 1959.

10 Tartışmalı ama canlı *Nature Vivante*, 1956'nın veya çevik ve akıllı olup, çıkalı henüz bir kaç ay olan *Montée des Jeunes*'ün eklenmesi gerektiğini söylemeye cüret edemiyorum.

rusu «modelleri» sınamaktadır. Demek ki iki hareket söz konusudur: önce sorunsal, sonra da deneysel sınama. İyi ki böyle olmuştur.

Demek ki, başlangıçta hakiki ile onun arapçası gibi rastlantısallıklarının karmaşasının dışındayız. Alan boştur: somut gözlemin temkinlilikleri veya korkaklıklarının dışında, istendiği gibi hesap yapılabilir ve akıl yürütülebilir. Gerçek bir nüfus, gerçek bir ülke, gerçek bir zaman, gerçek kaynaklar ve gelirler söz konusu değildir. Alfred Sauvy eğlenerek, keçi ve kurt nüfuslarını varsayalım demektedir. Veya başka bir seferinde, İngiltere'nin nüfusunun 200 olduğunu varsayalım demektir... Tıpkı Wagemann'la birlikte olduğu gibi, ilk olarak ülküsel hesap ülkesine girmiş oluyoruz; burada nüfus biyolojik veya tarihsel olarak veyahut da şu veya bu kurala göre değil de, sadece bizim keyfimize göre 0'la sonsuz arasında artıp eksilmektedir.

Burada çözülecek soru basitti veya daha doğrusu ortaya basitçe konulmuştur. Ama unsurlarına dikkat etmek gerekmektedir. Belli bir nüfusu, sahip olduğu kaynaklara sürekli olarak bağlayan veya onlarla zıtlaştıran ilişkiyi açığa çıkarmak söz konusudur. Kefelerinden birine nüfusun, diğerine de bu nüfusu tarihin her anında veya öylesini isterseniz, «gelişmesi»nin her anında yaşatan çeşitli kaynakların konulabildiği bir terazi varsayınız. Kaynaklar sırasıyla, insanlardan daha hızlı veya daha yavaş artacaklardır; safhalar ve tersine dönüşler birbirlerini izleyeceklerdir; bunların iyi veya kötü yönde olduklarının söylenmesine cesaret edilirse, bu pek bilimsel bir konuşma tarzı olmayacaktır. Ama terazi imgesi de pek bilimsel değildir. Onu bir yana bırakalım ve Alfred Sauvy'nin bize sunduğu eğriler ile bunlardan çıkardığı ve daha sonra istediği kadar karmaşık ve farklılaşmış hale getirdiği gözleminin dayanacağı sabit taban olarak kalacak olan teorem ve modellere geçelim.

Bu eğriler esas olarak üç tanedirler ve nüfus burada her seferinde absiste yer almakta ve artıyor olarak kabul edil-

mektedir. Eğrilerden birincisi bu birbirini izleyen nüfuslardan herbirinin *toplam üretimi*'dir, diğer ikisi de *ortalama üretim* ve *marjinal üretim* eğrileridir.

Bu sonuncusu amacımıza en uygun olanıdır. Bu eğri nüfusun her x değerine, marjinal üretimin y değerini denk düşürmektedir, yani çalışma akımına katılan sonuncu kişinin üretimini x = 1000 için y artan nüfusa katılan 1000 kişinin üretimidir. x ekseni 1'den başlıyor olarak kabul edilmiştir. y'ye taşınan birinci kişinin üretimi asgari geçimliğe eşit kabul edilmiştir, yoksa bu kişi ikincinin gelişini bekleyemezdi... Bu önemli grafiği biraz değiştirerek iktibas ettik[11]. Bu grafik üzerinde 1000. marjinal kişinin üretimi bir önceninkinden daha büyük olduğu için, marjinal üretimin önce arttığını ve bunun no. 1'de tersine dönene kadar böyle sürdüğünü görüyoruz. Nitekim her yeni gelen çabalarında, kendinden öncekilerin donanım oluşturmalarından yararlanmaktadır. Böylece marjinal üretim, donanım optimum personele ulaşana kadar, uzun süre yükseliş halindedir. Bu noktadan sonra üretim azalacaktır; her yeni emekçi faal nüfus safları arasına kendinden öncekilerden daha zor veya en azından daha az kârlı bir şekilde yerleşecektir. Bu tersine dönüşün, keyfi olarak x = 2000'de belirlenen bir nüfus içinde m noktasında meydana geldiğini varsayalım. Azalan eğrinin yeniden asgari geçimliğe ulaşacağı Mp noktasının, gene keyfi olarak x = 6000'lik bir nüfusa denk düştüğünü varsayalım. Bu 6000 sayısının ötesinde marjinal üretim artık geçimliğin altında olacaktır. Bu durumda sonuncu kişinin katkısı artık topluluk için bir avantaj değildir, bu kişi kısmen onun sırtından geçinecektir.

Bu *marjinal üretim* eğrisi bize ayrıca –ve bu önemlidir– toplam üretim miktarını da vermektedir. Nitekim, bu üretimi x = 2000 nüfus için hesaplamak istediğimizi varsayalım. Bu bize hemen eğri, x = 2000'e denk düşen m değeri ve iki koordinat ekseni arasındaki alan tarafından sağlanmaktadır. 1000 emek-

11 Bkz., *Annales E.S.C.*, 1960, no. 3, s. 505.

çimizden herbiri bu alanın içinde, katıldığı anda kişisel üretimini gösteren ve değişken uzunlukta olan dik bir çizgi halinde gösterilmiştir. Bu çizgilerin toplamı söz konusu alanı vermektedir (aslında, marjinal üretim eğrisinin *ilkel* denilen fonksiyonu).

Bu koşullarda, x = 6000 için toplam üretim taralı alanlarla gösterilmiştir, bu alanlar iki kat halinde bölünmektedirler: alttaki üçgen biçimindeki parça asgari geçimliğe tekabül etmektedir; üstte ise Alfred Sauvy'nin «şişkinlik» olarak adlandırdığı artık yer almaktadır. Nüfusun geçimlik kesime indirgendiğini düşünelim, bu durumda yalnızca bu üçgeni tüketecek, geri kalanı efendilerin, senyörlerin veya yöneticilerin kullanımında olacaktır.

Bu dilin, özellikle bu açıklamanın gerektirdiği matematik gösterimlerden ötürü, okuyucu için çok açık olduğunu iddia etmiyorum. Ama okuyucu ikinci kez okuduğunda bu basit mesajı kesinlikle çözecektir. Bu durumda *güç optimumu*'nun –yani en fazla «artık» miktarını efendilerine bırakan nüfusun– x = 6000 nüfus rakamına denk düştüğünü kabul edecektir. *Güç* kelimesi kuşkusuz çok açık değildir, çünkü *güç* artığın ne yapılabileceğine ve bununla ne yapılmak istendiğine bağımlıdır. Bu kullanım, kararların ve olanakların keyfine göre, yönetici sınıfların lüksü, hükümdarın israfı, verimli yatırımlar veya savaş hazırlığı... olabilir. Alfred Sauvy'den daha uzun bir şekilde, bu artıklar, bu «artık değerler» konusunda tartışmak mümkündür. Bunların maddi olduğu kadar toplumsal önemleri de muazzamdır; Marcel Mauss bunu kendi tarzınca hızlı ve yarı esrarlı bir şekilde söylemiştir: «Toplum atılımını esas olarak üretimde bulmamıştır.. lüks büyük sürükleyicidir»[12]. Evet çoğu zaman gelişme unsuru olan «lüks»tür, ama tabii ki bir lüks teorisinin lâmbamıza ışık vermesi koşuluyla; Sombart'ınki bizi ancak yarı yarıya tatmin etmektedir[13].

12 *Manuel d'ethnographie*, Paris, 1947.
13 *Luxus und kapitalismus*, Münih, 1922.

Fakat eğrilere, Alfred Sauvy'nin başlangıç söylevine geri dönelim. Bu ilk yaklaşım esnasında aradığı şey, sorunun terimlerini olabildiğince açık bir matematik dil halinde saptamak ve bunları aşikâr ve kabul edilebilir bir formülasyona indirgemektir. Ben kendi hesabıma, her ikisini de sürekli olarak değişken kabul etmenin gerektiği şu nüfus-maddi hayat oranını saptamanın daha iyi bir yolunu göremiyorum. Bizatihi bir nüfus optimumu yoktur; bunun yerine herbiri belli kıstaslara (özellikle maddi) karşılık vermesi gereken çeşitli optimumlar vardır. Böylece elimizin altındaki eğrilerle birlikte *güç optimumu*'na ilişkin olarak tam olmayan, ama kabul edilebilir bir tanıma sahibiz *Ekonomik optimum* veya herhangi başka bir *optimum,* onları belirleyen kıstasların açıkça ifade edilmeleri halinde başka eğrilerle tanımlanacaklardır. Fakat hemen söylememiz gerekir ki, şu veya bu optimuma ilişkin olan bu çeşitli formüller, alanı örgütlemekten çok onu temizlemenin bir yolunu sunmaktadırlar. Herşeyi sabit noktalar üzerinde oynatmak, nüfus hareketini hareketsiz kılmak olacaktır. «Optimum kavramı çok fazla uygulama alanına sahip olmadığından, incelenmesi gereken hareket halindeki bir nüfustur», bunun ikinci cildinin başında, hiç de haksız yere olmaksızın söyleyen Alfred Sauvy'dir.

Demek ki bu ilk şema yalnızca başlangıç düzeyinde bir modelden ibarettir; tekrar söylüyorum, sorunları basitleştirmek, onların şişkinliğini almanın bir biçimidir. Örneğin ideal nüfus ne 0'dan, ne de 1'den başlayabilir. Başlangıçta küçük bir grup, kendi başına yaşama yeteneğine sahip en küçük grup –*isolat*[14]– gerekir. Ortalama üretimin tek başına geçim düzeyiyle karışması, tüm nüfusun faal olması, ne de üretkenlik eğrilerinin bu başlangıç edalarına sahip olmaları geçerlidir. Her üretkenlik teknik düzeye bağımlıdır ve bu düzey de yavaş değişir; ama değişir ve XVIII. yüzyılın sonuyla birlikte bu alandaki değişimler insanların hayatına yukarıdan egemen

14 Basit bir tanım için bkz., Louis Chevalier, *Dèmographie générale,* Paris, Dalloz, 1951, 139 s.

olmuşlardır. Asgari geçimin çizdiğimiz bu paralel olması da doğru değildir. Tüketim, ücretler, gerçek ücretler, beslenmenin unsurları, tüm bu veriler değişmekte ve problemi karmaşıklaştırmaktadırlar. Eğrilerimiz daha çizildikleri andan itibaren çok katı olarak gözükmektedirler. Alfred Sauvy herşeyi basitleştirdikten sonra, kendini herşeyi karmaşıklaştırma, fazlasıyla açık bir şemadan aşırı derecede ayrıntılı somut bir duruma geçme zahmetinden yoksun bırakmamaktadır. İlke olarak teorik olan birinci kitabı, gene de olaylar, anekdotlar, örneklerle doludur. Bu gerçekten, onu yorumlayan açıklamaya aralıksız gidiş gelişler esnasında ortaya binlerce özel durum çıkmaktadır: XIV. yüzyıldaki Kara Veba, bir nüfusun yaş grupları, üç faaliyet kesimi (birincil, ikincil ve üçüncül), işsizlik, fiyatlar, insanın maliyeti... Bütün bunlar ilham, atılganlık ve akıl yüklüdür. Okuyucu bu kitabın sonunda açık denize ulaştığına inanmaktadır; ama henüz limanın hayali olarak çalkantılı olan sularındadır.

Genel Nüfus Teorisi'nin ikinci cildinin adı *Toplumsal Biyoloji*'dır (güzel bir program). Bu şekilde söyleyebilir miyim bilmiyorum ama, beni gene de biraz şaşırtmıştır. Bu deneye ve gözleme geniş ölçekli geri dönüp, bu genel sorunlardan çok kendilerinden söz eden örneklerin çoğaltılması, kitabın canlı karışıklığı, bütün bunlar bir tekniği öğrenmeyi arzulayan okuyucu için sıkıntı kaynağı olmaktadırlar. Acaba onunla biraz ve kibarca alay mı edilmiştir? Alfred Sauvy birinci devre veya birinci ciltte bize şöyle söylemişti: «İşte, olaylar nasıl cereyan etmeliydiler». Bu cildi, elimizde birkaç «Geçici sonuç» olduğu halde bıraktık. İkinci devre veya ikinci cilt: herşey deney, güncel ve tarihselle karşılaştırılmaktadır. Ve bu esnada «teorinin istediklerini tarih (hayat da diyebilirdi) reddetti». «İlk kabullerin ondan çekip aldığı girişim hakkı insana geri verilince, bu geçici sonuçlardan ancak bazıları ayakta kalabildi». Şu «can sıkıcı», «şu ebedi unutulmuş» kişi olan insan adına, tarih ve deney adına samimiyetle sürdürülen bu belirgin ve çok yönlü yıkma işleminin Lucien Febvre'i

de büyüleyeceğinden hiç kuşku yoktur. «Tarih insandır» diye yazmaktaydı ve bu sözden mutlaka hoş olması gerekmeyen bir sürprizler dizisini anlamaktaydı.

Meslekdaşımız tarafından «korunan geçici sonuçlar» hangileridir? Hiç bir yerde bunların belirgin bir kataloğunu bulamadığımı itiraf ediyorum. Ama bu pek önemli değil! Yalnızca Alfred Sauvy'nin bu ikinci ciltte inatla göreceli, temkinli kalmak istediğini –ve bu onun hakkıdır– farkedelim. Bazen de ima düzeyinde kalmak istemiş ve sorulan sorular cevapsız kalmıştır. «Nüfus artışı zenginliğin nedeni midir, yoksa tersi mi?» diye sormakta ve buna evet veya hayır diye cevap verme veya bizim de kendi hesabımıza cevap vermeme işini bize bırakmaktadır. Öte yandan, çoğu zaman anılan, ama asla egemen olunamayan bir ortaklaşa psikolojiden ne anladığını da açıkça göremiyorum.

Kitabı kapattıktan sonra, her zaman akıllıca, derslerle ve canlı gözlemlerle dolu olan bir metnin en büyük yokuşunun katlarını izlerken belki de bizzat Fransa'nın gövdesi, Fransa'nın kaderi üzerinde uzun uzadıya düşünülmüş olan bir tanıklık olduğunu ve bu tanıklığa Fransa'ya ilişkin olarak yapılan nüfus ölçümleri, bunların üzerinde düşünülmesi ile ulaşıldığını ve gene bu tanıklığın her zaman temkinli, samimi, dürüst, adeta ikna edici olduğunu düşünüyorum. Bizden kim bunun karşısında kayıtsız kalabilir?

Böylece yalnızca kendileri olarak sunulduklarına inanılabilecek çok sayıda örnek (XVI.-XVIII. yüzyıllar arasındaki modern İspanya'ya ilişkin olanı, aşırı nüfuslu İtalya'ya ilişkin olanı, Hollanda'ya ilişkin olanı) hiç kuşkusuz genel bir açıklama dizisinin içinde yer almaktadır; fakat bunlar açıkça veya örtülü bir şekilde olmak üzere ve ters yönden şu tipik *Malthusçu* örnek olan Fransa'nın durumunu aydınlatmaktadırlar. Asla sistematik hale getirilmeden bu şekilde taslağı çizilen sosyoloji, tabanda doğum oranının düşmesi itibariyle tam da yaşlanan bir nüfusa ait olmakta ve böylece sürekli olarak, XVIII. yüzyıldan itibaren doğumların irade kısıtlanışı-

nın önce yüksek sınıflara, sonra da ulusun tümüne ulaştığı bir nüfus yapısının ilk örneği olan Fransa'ya atıf yapmaktadır. Eğer nüfusbilimci ülkemizin nüfus evrimini olmuş olanı savsaklayarak, farklı katsayılar –hatta komşularımızınkiler gibi– hayal ederek yeniden hesaplarsa, sonuçlar gerçekleşmiş kaderimize nazaran o kadar farklı çıkarlar ki, şaşkınlık hatalı hesapların, dar ve çapsız temkinliliklerin kurbanı olan bu nüfusu durağan ülkenin örneğini, yeni bir ışıkla aydınlatır. Sorun bir savunmaya dönmektedir. Yazar «Angaje» olmakta, yargılamaktadır. Ben bu angajmanı kişisel olarak düşündüklerime çok yakın buluyorum, ama Alfred Sauvy'nin katı kanıtlarına, nüfusların *yaşlanması* konusunda ileri sürdüklerine, gençler ve onların bizimki gibi bir toplumun ne yazık ki çok tutucu olan çerçeveleri içindeki yenileştiriciliklerine gene de katılmıyorum.

Fakat Alfred Sauvy *Genel Teori*'sinin ikinci cildini böylece kendi eğimine terkederek, bu kitabın kapsamını kısmen kısıtlamış, Fransa'yı ve Batı'yı delillendirmesinin merkezine yerleştirmiş, özellikle Uzak Doğu ve Latin Amerika'daki hızlı artışlar ve etnik karışımlardan hızla söz ederek, azgelişmiş ülkelerden veya büyük, devasa sorunlarını çok az ele aldığı dünya nüfusunun tümünden yeteri kadar söz etmemiştir[15]. Son olarak da, Batı nüfuslarının yaşlanmasını ve örneğin başta Fransa'nınki olmak üzere, nüfus dengesinin yavaş bozulduğunu merkezi bir durum olarak görürken aşırıya kaçmış değil midir? Bundan da fazlası, nüfus yaşlanması dünya ölçeğinde (çünkü Wagemann'ın sevdiği «demodinamik» dalgalar gibi genelleşme eğilimindedir) ve ileride geleceğim tarih ölçeğinde yeteri kadar ölçülmüş müdür?

Nihayet, genel bir nüfus teorisinin iki ayağı üzerinde dik durduğundan kuşku duyuyorum: Bir yanda ekonomik edalı hesaplama, öte yanda deneysel edalı özlem. Bir model kurulması, yalnızca bir veya iki alanda değil, toplumsalın tüm

15 Başka bir ifadeyle, XI. bölüm bana kısa görünüyor.

yönlerinde sürdürülmelidir. Böylece klasik olmayan bir iktisat, bir coğrafya, bir antropoloji, bir sosyoloji, bir tarih (Henri Laugier'nin fetihçi anlamında), bir insan fiyolojisi vardır; hatta bir mikro-nüfusbilim de olmalıdır: Alfred Sauvy'nin düşüncesi bana göre bu çeşitli yönlerde pek faal değildir. Ne *œkoumène* kelimesinin, ne nüfus yoğunluğu sözünün telâffuz edildiğini[16], ne de bir kent coğrafyasının anıldığını[17] sanıyorum. Genel nüfus teorisi mekânın adeta tamamen dışında, her halükârda tek bir harita olmaksızın; Vidal de La Blache'ın *İnsani Coğrafya İlkeleri*'ne veya Maximilien Sorre'un yoğun kitaplarına veya eski bir kitabı zikretmek üzere, Hugo Hassinger'inki veya çok yeni bir kitaba gönderme yapmak üzere Kurt Witthauer'inki veya bayan Jacqueline Beaujeu-Garnier'ninki gibi referans eserlerine başvurmadan inşa edilebilir mi? Hemen söylemeliyim ki, bu sonuncu iki eser Alfred Sauvy'nin eline henüz geçmemiştir, ama varlıkları eleştirimi desteklemektedir. Aynı şekilde, meslekdaşımızın hiçbir antropoloji eserini kullanmamış olmasından, *uygarlık* ve *kültür* gibi anahtar kelimelere uygulamada yabancı kalmasından[18], kitabının aslında Georges Gurvitch'nin *Çağdaş Sosyoloji Kitaplığı* dizisinden çıkmış olmasına rağmen çok az sosyolojik olmasından üzüntü duyuyorum.

Son olarak, aslında çok yönlü bir araştırma olan bu eserde tarih her zaman en küçük paya sahip olmuştur. Alfred Sauvy'nin fikir tarihine ve özellikle Malthus, Cantillon veya Quételet veya Quesnay gibi kişiler ilgi göstermiş olması onu kurtaramamaktadır. Beni ilgilendiren Malthus değildir, ondan çok söz edildi; bu kitabın bana göre fazlasıyla sözünü ettiği Marx da değildir; beni ilgilendiren Malthus veya Marx'ın dönemlerindeki dünyadır.

Alfred Sauvy benim düşünceme göre fazlasıyla sık olmak üzere, kolay bir tarihin, olaysal ve herşeyi siyasete indirge-

16 Yani XIV. bölüm beni hayal kırıklığına uğratıyor.
17 Birkaç satır, II, s. 236.
18 Heyhat, endeks yok!

yen bir tarihin cazibesine kapılmaktadır. Ve yazık olmaktadır. Hızlı düşüncesinin kanıtlarını, örneklerini, kendi sürprizlerini ve bizim şaşkınlıklarımızı yerleştirdiği şimdiki zaman, dünyanın hayatının bir anından ibarettir. Bu anı, onu peşinden sürükleyen genel hareketin yön ve hızına hükmeden sürenin içine yeniden daldırmadan, tam olarak anlamanın olanağı yoktur. Bu tarihsel süre Alfred Sauvy'ye fazlasıyla yabancı olmaktadır. Tarihe arada sırada temas ediyorsa da, bu mizah hakeden bir tarih olmaktadır: «Tarihi Kleopatra'nın burun darbeleriyle yeniden yapmak kolay ve müthiş zor bir oyundur» diye yazmaktadır. Elbette öyle, ama bu neden denensin ki? Öte yandan, onaltıncı yüzyıl uzmanlarının gölüne atılan şu taş için ne demeli: «Fransız doğum oranlarının düşmesi nihayette 'geri dönen bir Reform'un sonucuydu...». Biraz sıkıntı pahasına olsa bile, bu nitelikte bir nüfusbilimcinin, aslında yeni ve «uyduruk» bir bilim değil de, çoktan eskimiş ve sağlam temelleri olan bir araştırma olan tarihsel nüfusbilimin ağır dosyasını yeniden ele almasını beklerdim. Onu Julius Beloch, A.P. Usher, Paul Mombert, Alexandre ve Eugène Kulischer kardeşler, Eugène Cavaignac'ın tarihsel çalışmaları –Daniele Beltrami, Alfredo Rosenblatt, Marianna Rieger veya Van den Sprenkel'in yakın tarihli çalışmalarından ise söz etmiyorum– hakkında neler düşündüğünü bilmek isterdim.

Ama işte tarihten çok fazla söz ediyorum veya yeteri kadar tarih konuşmuyorum. Çünkü bibliyografya dökümlerine dayalı bu eleştiriler, eğer zikredilen boşluklar ele gelir hiçbir şey söylemiyorlarsa, çok kolay ve boşunadırlar. Asıl yapılması gereken, bizzat Alfred Sauvy'ye kendi yolu içinde katılmayı, ama bunu tarihçi kanıtlarıyla yapmayı denerken, onun nezdinde tarihsel bir nüfusbilimin savunulması olmalıdır; böylece ona, zaten onun da düşünce ve eyleminin merkezinde yer alan bu uzun süreli Fransız yaşlanması hakkında katılınmış olunacaktır.

Bu hareketin başlaması için XVI. yüzyıldan itibaren birkaç kişinin Roma'nın emirlerini dinlememiş olması ve XVIII.

yüzyılda da aristokrasi ve burjuvazi içindeki gebelik önleyici yöntemlerin yavaş yavaş toplumun tümüne yayılmış olmasının gerçekten yeterli olduğuna inanmakta mıdır? Yakınlarda verdiği bir konferanstaki bir cümlesini zikredersek, «ve bu tam da dünya ölçeğindeki büyük yarışın başladığı sırada olmuştur.. Fransa'nın tüm ilerlemesi o tarihten beri, XVIII. yüzyılın sonunda meydana gelen bu başat olay tarafından etkilenmiştir». O sıralarda yaşlanma sürecinde olan Fransa bir yüzyıl öne geçmiştir. Fakat bu *uzun* süre yaşlanması neden bizzat geçmiş Fransa'nın için de *uzun* bir hazırlığa sahip olmasın ki? Alfred Sauvy biraz hızlı bir şekilde «XVIII. yüzyılda Batı ülkelerinin gelişmesinde bir paralellik olduğunu» söylemektedir. Hem evet, hem de hayır. Kültürel veya ekonomik veyahut siyasal yaşam düzeyinde evet; eğer nüfussal geçmiş düşünülecek olursa hayır.

Fransa XVIII. yüzyılda, XIII. yüzyıldan veya daha doğrusu XII. yüzyıldan itibaren kronik hale gelmiş olan uzun bir aşırı nüfus safhasından çıkmaktadır. Dört veya beş yüzyıl boyunca (1350-1450 gerilemesi hariç tutulursa) bugünkü Hind'inkine benzeyen bir konumda yaşamış; yetersiz beslenme ve zincirleme göçlerin eşlik ettiği kendi doğum oranlarının ağırlığı altında «boğulmuş»tur. Bütün bu göçler, bu fetihler, şu *Gaste Dei-per Francos,* bütün bu aşınmalar, yalnızca hatalara, hafifliklere veya kötü örneklere bağlamanın kolay, ama boşuna olduğu bir geleceği derinlemesine belirlemiş değiller midir? Bir uzun süre olgusu küçük nedenlerden kaynaklanabilir mi? Kuşkuluyum. Taslağını çizdiğim teze dayanarak, Alfred Sauvy'nin çok sık olarak andığı İngiltere'nin XVII.-XVIII. yüzyıllar arasında bizimkine benzeyen biyolojik bir bolluğa sahip olmadığını işaret edelim. İngiltere ne XIII. yüzyılda, ne XVI. yüzyılda, ne de belki XVII. yüzyılda aşırı nüfuslu bir ülkedir ve bu sonuncu yüzyılda güçleri belirleyen herhalde dinsel mücadeleler olmuştur. Kısacası XVIII. yüzyıla gelindiğinde, A.P. Usher'in «biyolojik olgunluk» adını verdiği noktaya gelmemiştir veya Fransa'nın tersine, bu noktaya gele-

li henüz çok olmamıştır. Oysa, *yaşlanma* dünyanın şurasında veya burasında, uzun süre bolluklarının sonucu olarak müdahale etmekte değil midir? Bana Fransa'nın son onbeş yıldan beri ani bir uyanışın içinde olduğunu ve bunun bazı siyaset adamlarının sayesinde olduğunu söyleyebilirsiniz; bu yeniden «olaysallaştırmak» olacaktır[19]. Bir yükseliş, sanki eski bir düşüş onu hazırlamış ve gerekli hale getirmişçesine harekete geçmekte ve siyaset adımlarımız da –eğer gösterdilerse–, bu «tarihin rüzgârına» katılma akıllığını göstermektedirler. Eğer bu mutlu yükselmenin yegâne nedenleri onlar olsalardı, kısa süre sonra bunun düşüşe geçmesini beklerdim. Tarihsel nüfus hareketlerinin büyük dalgaları sıradan nedenlere bağlı olamaz.

Kendileri de tartışmalı olan bu eleştirilere değil de, her zaman açık olan bir düşüncenin bana herhangi bir taraf tutmadan ilham ettiği sonuca varmak isterim. Bu düşünce esnektir, çünkü sürekli olarak dürüsttür ve buna bağlı olarak okuyucu, bazen hafifçe farklılaşsa dahi, sonunda çok zenginleşmiş hale gelecektir. Bu nüfusbilimci herşeyden önce kendi yüzyılının adamı olup, kendini çevreleyen dünyaya her bakımdan müthiş bir ilgi duymaktadır. Alfred Sauvy'yle diyaloğa girmeye uğraşmaya her zaman değmektedir. Bütün diyaloglar onun hoşuna gitmektedir ve küçümseme denilen şu entelektüel sınır onun cahili olduğu birşeydir.

III
LOUIS CHEVALİER: BİYOLOJİK BİR TARİH İÇİN

Nüfusbilime gelen bir tarihçi olan Louis Chevalier, yoğun ve ateşli bir eser yayınlamış bulnmaktadır: *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Paris'te Çalışan Sınıflar ve Tehlikeli Sınıflar*[20],

19 Temenni ettiğim üzere, bu uyanış uzun süreli olacaksa.

20 «Civilisation d'hier et d'aujourd-hui» koleksiyonu, Paris, Plon, 1958, XXVIII, 566 s., *in* 16°

açıkçası iyi bir konu, açıkçası güzel bir kitap. Bu kitabı okudum ve onun doğruluğunu veya bilimsel dayanaklarını tartmaktan çok –başkaları bu işi tatlı suratlarını takınmadan üstlenmişlerdir–, onun niyetlerini ve «doktrin»ini açığa çıkartabilmek için yeniden okudum. Öyle sanıyorum ki, ilk bakışta zor ve cesaret kırıcı olan kitap, değerini bu düzeyde kazanmaktadır. Üstelik oldukça dolu ve bizatihi zenginliklerinden ve niyetlerinin çokluğundan ötürü çoğu zaman pek açık olmayan bir kitabın doğrudan içine dalmak hiç de kolay değildir. Ayrıca bu kitap yazılmamış, konuşulmuştur; bu da içindeki uzatmaları, tekrarları, sık sık aynı kelimelerin kullanılmasını, cesaret gösterileri yapılan pasajları ve aynı zamanda açık kelimeler veya formüllerden veyahut sıralamalı bir gösterimden kaçınılmış olmasını açıklamaktadır. Fakat bu kitapta çok güzel bölümlerin de bol olduğunu hemen söyleyelim. Ayrıca yazar böyle birşeyi istemiş olsa da, olmasa da bu kitap XIX. yüzyılın «tehlikeli, sağlıksız, dehşetli» ilk yarısının «iyi bilinmeyen» Paris'i üzerine yazılmış bir eserdir. Bu kentin yaraları, dehşetleri, vahşetleri, lânetli manzaraları, anlatılması mümkün olmayan sefaleti, romantik dönemin karanlık gravürleriyle, Michelet tarzındaki ateşli tasvirlerle uyum içindedirler: bunların hepsi de bu kitabın şanındadır.

Ama acaba hangi yolu izlemektedir? Tedbirsiz bir soru! Louis Chevalier buna bir kereliğine on kere cevap vermektedir; ancak birbirini izleyen cevaplarının birbirleriyle nasıl uyumlu hale geldiklerini anlayabilmek için, bu kalın kitabı bir ucundan diğerine birkaç kez devirmek gerekmektedir. Herşey tartışıldıktan, kilit bölümler kalem elde tekrar okunduktan sonra, son iki veya üç sahifenin –bu gerçek sahifeleri– ilân ettikleri *gerçek* anlamlarını kazanmaktadırlar. Bu iddialar, bize batmış olan bu patavatsızlıklar, ilân edilmiş, kanıtlanmış ama ilk yaklaşımda çok iyi anlaşılmayan bu boşluklar nihayet, tutarlı bir hareketin içinde sıraya girmektedirler. Bu kitap herşeyden önce bir meydan okuma, bir id-

dia, bir «manifesto», öncü bir eser olarak düşünülmüştür; yazar bu kitabın özgünlüğünü bir an bile unutmamaktadır. Ve hatta belli bir sabırsızlıkla, benim kişisel olarak itiraz etmediğim bu niteliğin hemen tanınmasını, bizim tarihçilik mesleğimizin monoton ve tamamen kabul edilmiş kurallarına karşı olan isyanını ve kendi getirdiği yeni kuralların hemen tanınmalarını istemektedir. Herşey bu çok yönlü oyuna kurban edilmiştir, kitabın nesnesi yöntemdir, Restorasyon ve Temmuz monarşisi döneminin Paris'i güzel bir bahanedir. Aynı anda hem iddia, hem de meydan okuma olan «manifesto» herşeye egemen olmaktadır. Ve tabi iki herşeyden önce, mümkünün ölçüleri içinde çözümlemek istediğim budur. Bu pek kolay bir iş olmamakla birlikte, ödül esaslıdır.

Zaten bu «manifesto» bilinçli olarak iddia edilen bir meydan okumaya ulaşmamaktadır, ama bu meydan okuma tek başına, bizim zaman zaman yolumuzu kaybetmemize neden oluyorsa da, geçerli ilk yaklaşımdır. Bu meydan okuma ilk önce tarihe (dar anlamda nüfusbilimcilerinki olan, belli bir tarih biçimi hariç), dar görüşlü ve kolaycı bir iktisada, cimrice söz edilen bir sosyolojiye, sadece bilmezden gelinen bir çalışma sosyolojisine, «Paris'te bu yıllardaki suçluluğu tıpkı her dönemin, her kendi için yapacakları gibi ele alan» suçbilimcilere, hatta istatistikçilere (ne hayırsızlık!) karşı yönelmektedir: «istatistikçi, yani anlamaya en az yatkın kişi..., uzmanlığı sayesinde güçlü, ama onun tarafından fakirleştirilmiş».

İddiaya gelince, hiçbir kuşku yoktur: özellikle ele alınan örnek ve kabul edilen dönem için, Paris yerleşim alanının çalışan ve bundan da fazlası, tehlikeli sınıflarının çeşitli sorunlarını açığa çıkartmaya ve açıklamaya yalnızca dar anlamda nüfusbilim yeterli olacaktır. «Bu durumda nüfusbilimsel ölçü, gerekirse diğer her ölçüyü dışta bırakmak üzere, ayrıcalıklı bir şekilde ve tam olarak devreye girmektedir» diye yazmaktadır ve daha da açık olarak şöyle söylemektedir: «belgeye ilişkin nedenlerden ötürü oyunu nüfusbilim

yönetmektedir». Nedenler kesinlikle belgelere ilişkin değildir, çünkü, varolan alışılmış belgeler ve adli belgeler otoriter bir şekilde yararsız sayılarak, dışta bırakılmışlardır. Meslekdaşımız yalnızca, sevimli ama katı bir inatla, 1952'de Collège de France'da verdiği parlak ve gururlu açılış dersinde çizdiği programa sadık kalmıştır. Ona göre tarih iki alanda bireyselleşmektedir; bunlardan biri ışık, bilinçlenme; diğeri karanlık alanıdır, «insanın insanın elinden kaçtığı ve artık örgütlü toplum adeğil de, kalabalığın ve mekânınki gibi başka ihtiyaçlara ait olan içgüdüsel, ilkel varoluş biçimleri halinde çözüldüğü... şu alan». Bu «derinlikler», «örgütlü toplum» alanına mensup olan tarih veya iktisat tarafından değil de, nüfusbilim tarafından ulaşılabilir niteliktedirler. Nüfusbilimciler yalnız kalmak istemekte veya hiç değilse nüfusbilimci Louis Chevalier bu dalışı tek başına yapmaktadır.

Tercihlerimin doğrultusunda olmamakla birlikte, bu programın hoşuma gittiğini itiraf ediyorum: ben bunun tersine ortaklaşa, bağlantılı, aralarında özenle ilişkilendirilmiş girişimlerden yanayım. Yalnızca bunların etkin olduğuna inanıyorum. Ama bu maceranın rastlantılarını ve sonuçlarını da nasıl olur da merak etmem? Nüfusbilimci tarihle diğer insan bilimleri arasındaki bağlantıyı tek başına kurabilir mi; Louis Chevalier'ye inanmak gerekir mi?

Yazarın meydan okumaları, iddiaları, tavır alışlarına ilişkin alıntıları, arandıklarında bu duyarlı ve kavgacı kitabın içinde bulmak kolaydır. Yazarın dalışlarına hiç ara vermemesine rağmen, bunlar bize kendiliklerinden gelmektedirler: bir an için kurtulmuş olunan güçlükler, yazarın suyun üstüne çıktığı her seferinde, gene alaycı bir şekide ortaya çıkmaktadırlar. Yani ekmek fiyatı veya suç istatistikleri veya çalışma koşullarının tasvirinin *normal olarak*, anlatım içinde zorunlu hale geldiklerinde, yazarın kendini bunları neden reddettiğini veya bunları bize cimrice verdiğini ve bizim neden aç kaldığımız veya kalmak zorunda olduğumuzu açıklamak zorunda hissettiği her seferinde. Öylesine ki,

geçen yüzyılın ilk yarısının işçi Paris'inin tasviri sürekli olarak, diğer toplumsal açıklamaların derinlemesine ciddi bir çözümlemenin dışında bırakılmaları gerektiğine ilişkin vaazlar, olumlamalar ve konu dışı sözlerle kesintiye uğratılmaktadır.

Bu oyuna tarihi, yazarın terkettiği zaman vasat, ama içine girdiğinde kabul edilebilir bulduğu ve kendi emeği sayesinde dönüşmüş saydığı şu tarihi çoğu zaman hedef almaktadır. «Bu istatistikler tarihe ek bir ölçü getirmekle kalmamakta..., aynı zamanda onu genişletmekte ve programını değiştirmektedirler». Fakat tarih nüfusbilimcinin eli değmediği zaman, «eksik programı ve değişmez kanunlarıyla» ne kadar da fakir bir araştırma alanıdır! Louis Chevalier herhalde (hiç değilse tarih eğitiminden geçmeme gibi bir mazeretleri olan çok sayıda sosyolog ve filozof gibi) tarihin kavramlarının çok uzun zamandan beri değişmekte olduğunu ve eksik olsun veya olmasın, programın bugün artık kesinlikle, onunla karıştırıyora benzediği şu geleneksel açıklamanınkiyle, şu «kronolojik anlatı»yla aynı olmadığını bilmemektedir. Hatta Fransa'da nüfusbilime geniş ölçüde açık bir tarih de vardır. Pierre Goubert'in XVIII. yüzyıl Beauvaisis'si hakkındaki oldukça heyecan verici tezini, René Baehrel'in Modern Çağdaki Yukarı Provence'a ilişkin devrimci tezini düşünüyorum, bunların her ikisi de bu esere haset etmeyecek kadar güçlüdür. Yenilikçiler kendilerini tek sanmakta, öyle olmak istemektedirler; ama yanlarında her zaman birileri vardır.

Ama yazarın bilmezden gelmek istediği yalnızca tarih değildir. Kendine dayattığı, önerdiği ve uyduğu yasaklar çok sayıdadır, ama bunlara uyarken bazen kaygılanmakta, hatta pişmanlık duymaktadır. Örneğin, şöyle yamaktadır: «... ekonomik eşitsizliği fazla izlemeyeceğiz, çünkü bu konu çoğunlukla incelenmiştir». Basit bir kaçış; sorun asla şu veya bu farkına varışın gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği değil de, bunun yürüttüğümüz gösterim veya araştırma için gerekli olup olmadığıdır. Gene yazarımız «ekonomik bunalımlar ile suçlu-

luk ve ekmek fiyatları ile suikast sayısındaki paralel artışlar arasında kanıtlanabilir korelasyonların olması çok önemli değildir» diye yazmaktadır. Gerçekten de çok önemli değildir! Ancak üç veya dört kere, kendini daha yavaş bir şekilde haklı çıkartacaktır. Paris o sıralarda herşeyden önce, herşeyi istila eden, herşeye hükmeden bir göç dalgasına av olmuş, bu dalgaya kurban gitmiştir. Bu göç belirleyici değişkendir (en üst cebir derecesinden); diğerleri onun karşısında silinmektedirler. «Ekonomik olgunun doğurduğu nüfus olgusu kendi hareketi içinde gelişmektedir, öylesine ki artık ekonomik olgudan kopmuştur ve o kadar önemli hale gelmiştir ki... neden olarak hareket etmekte ve eğer daha fazla değilse bile, en azından ekonomik olgu kadar dikkat haketmektedir». Öyleyse can sıkıcıyı, ekonomik olguyu devre dışı bırakalım, çünkü göç dalgalarının büyük kentleri istilası ekonomik konjonktürün yükselişinde olduğu kadar, düşüşünde de sürmektedir... Okuyucu, tamam öyle olsun diye düşünmektedir, fakat nüfus dalgaları Paris'teki maddi bir boşluğun içine yerleşmemektedirler. Gerekirse başlangıçtaki konjonktürü unutalım. Geriye vardığı nokta kalmaktadır. Nüfus olgusunun «neden olarak hareket ettiği» andan itibaren, göç dalgalarının kentin çok dar duvarlarının içine yerleşmeleri ekonomik bir coşku dönemiyle, bir işsizlik ve sefalet konjonktüründe aynı sonuçları mı verecektir? Cevap kendiliğinden gelmektedir, ama bu bizi yasak topraklara götürecektir.

Yazar hiç kuşkusuz ekonomik açıklamaların bilincindedir ve bunların yararını inkâr etmesi mümkün olmadığından ve hatta kendi de bunu istemediğinden, hiç değilse bu açıklamaların değerini azaltmaya uğraşmaktadır. Ona göre bunlar az çok yüzeysel, kısa dönem açıklamalarıdır. Bugünkü dili kullanırsak bunun anlamı, ekonomiyi konjonktüre atmak ve yapıları nüfusbilime tahsis etmektir. Oysa nüfus konjonktürleri de vardır (bu kitap bunun fiili örneğidir, bu konuya geleceğim) ve hiç kuşkusuz ekonomik ve hatta bazı zamanda hem ekonomik, hem de toplumsal olan yapılar vardır. Kapi-

talizm tabii ki tek olmayan böylesine yapılardan biridir; fakat bu kitapta ne ondan, ne de başlığın –çalışan *sınıflar*, tehlikeli *sınıflar*– önceden ilân ediyormuş gibi gözükmesine rağmen, ne de zenginlerden söz edilecektir. Vurgulayarak söyleyelim ki, taraflı olan Louis Chevalier bu «kolay» açıklamaları itmekte ve bunu bildiği için de kitabını belli bir ekonomik boşluğun üzerine inşa etmektedir: ücretler, fiyatlar, işçi bütçeleri, kentin global gelirleri, kentin iaşe hacmi, beslenmesine ilişkin olarak, yazarın kaleminden adeta kendine rağmen kaçan birkaç işaretin dışında (örneğin s. 316'da «ekmeğin dört libresinin fiyatının 12-13 *sol* olması... gerçek bir fizyolojik sınırdır») tek bir kelime bile yoktur. Kısacası bilinçli olarak, iktisat açısından zayıf bir kitap kurmuştur ve bu narinlik okuyucuyu daha baştan şaşırtmaktadır. Kuşkusuz tatlı bir şekilde şöyle yazmayı ihmal etmemektedir: «siyasal tarih ile iktisat tarihinin birbirlerine geniş ölçüde yeterek *(sic)* ve hiçbir zaman nüfus tarihini aralarına almaya gerek duymadan, ikili olarak iyi geçindiklerini kabul edelim». Fakat Louis Chevalier gayet açıkça bekârlıktan yanadır:

Bu iddialar, bu geri çekilmeler, katı bir şekilde ileri sürülen bu görüşler bir politikadan çok, bir tavrın taslağını çizmektedirler. Zaten Louis Chevalier tüm toplumsal açıklamalardan kaçarak, yalnızca nüfusbilimsel alanında kamp kurmakla ve yetinmemekedir ve eğer yanılmıyorsam, düşüncesi bu kadar çok taraf tutmaya rağmen, burada da yeteri kadar açık değildir. Her halükârda bana göre ve herhalde iyi niyetli okuyucuya göre açık değildir. Louis Chevalier'nin nüfusbilime de meydan okumayı düşündüğünü söyleyecek kadar ileri gidecek değilim, böyle olsaydı eğlenceli olurdu. Gerçekte, geleneksel, klasik diyeceğim bir nüfusbilimi aşmayı düşünmektedir. Kuşkusuz mesleğini seven her tarihçinin bildiği ölçü ve tabloları yerli yerine koymaktadır –bunlar Alfred Sauvy'nin istisnai dergisi *Population*'un[21] okuyucuları ve

21 Yay. I.N.E.D., Paris.

bu nedenle de öğrencileridir, onların bildikleri bu ölçü ve tablolar şunlardır: göç denetimi, doğum, evlilik, ölüm, cinse ve yaşa göre dağılım...–. Fakat bu ilk ölçüler ve onların yorumları ancak bir araştırma için, daha *derin* ve daha gili bir *biyoloji*'nin araştırılması için yalnızca vazgeçilmez bir ön aydınlatmadan ibarettirler. *Biyoloji* ve *biyolojik* kelimeleri Louis Chevalier'nin kaleminde aşırı bir talihe kavuşmaktadırlar: adeta bir dil pelesengi halindedirler. Bir kereye karşılık on keresinde biyolojik kelimesini, onu içeren cümlenin gelişine göre «nüfusbilimsel», «insani», «toplumsal», «sosyolojik», «hukuki», hatta «coğrafi» kelimelerinden biriyle ikâme etmek mümkündür. Ama bu gereksiz tartışmada durakla-yamalım.

Tüm bilimlerde keşif yapmak, eğer Louis Chevalier'nin dediği gibi «kavranamaz olanı kavramak, aklın yakalayamadığını anlamak» değilse bile, en azından iyi bilinmeyen bir alana ulaşmaktır. Oysa, Louis Chevalier'nin biyolojik olarak nitelediği gerçekler ve yapılar yazarın kelime haznesi ve düşüncesinde kötü tanımlanmışlarsa da, bunlar gene de *vardırlar.* Georges Gurvitch'in diyeceği gibi, toplumsal gerçeğin «derindeki bir sahanlığını» oluşturmaktadırlar, aslında insan bilimlerinin inşa edilmesi ve tanınması gereken büyük eklemleşmesini meydana getirmektedirler. Chevalier'nin düşüncesi «muazzam bir ekonomik ve ahlâki *(sic)* olgu çökeltisinin kapladığı biyolojik» olguların araştırılmasını kabul ettiği ve özellikle sunduğu ölçüde, benim gözümde açıklamaya kavuşmakta ve doğrulanmaktadır. Eğer soyutlanabilir «biyolojik olgular»a inanabilseydim, kendine özgü yanlarını bile kabul ederdim. Gerçekte her nüfusbilim, her tarih, daha da doğrusu her toplumsal, her ekonomik, her antropolojik (ve buna devam edebilirim) biyolojiktir, onlar *da* biyolojiktir. Eğer biyolojik *temeller* söz konusuysa, kitabın bize reddettiği geniş ölçekli bir tartışma zorunlu hale gelecektir. Maximilien Sorre bundan on yıl önce, insani coğrafyanın «biyoloji temellerini» çoktan tanımlamış değil midir? Louis Chevalier Paris

örneğinin tek başına bir gösterim olacak kadar aydınlatıcı olduğunu düşünmüşe benzemektedir. Bu da bize göre, bir kitap ile bir manifestoyu karıştırma tehlikesidir. Bize bir veya iki kere sunulmuş olan tanım beni her halükârda tatmin etmemiştir: bu temeller «toplumsal olgularda, bireylerin fizik karakterleriyle sıkı ilişkide olan» herşey olmalıdır, çünkü «insanların davranışları, bedenleri, onun yapısı, onun ihtiyaçları, onun işleyişiyle sıkı ilişki içindedir...». Elbette, ama bu bedensel tarihin daha ayrıntılı, özel bir tanımını tercih ederdim ve kendi hesabıma buna *maddi* sıfatını eklerdim, yani bir tatmin edilen ve edilmeyen ihtiyaçlar tarihi. Eğer meslekdaşımız bu işe girişseydi, bu derin gerçeği *stricto sensu* bir nüfus tarihinin çerçevesi içinde hapsetmekte inad eder miydi? Bundan kuşkuluyum, çünkü kendi de bu sorunları tabii ki aşmaktadır. İntihar açıkça onun alanına aitse de (bir an için söylendiği üzere, zamandışı sosyolojinin alanına ait değildir), nikâhsız evlilik, zina, yeni doğanların süt nineye verilmeleri, halk tiyatrosu, halk edebiyatı veya üst sınıf edebiyatı, yani biyolojik bir tarihin kavranmasına yarayan bu aletlerin hepsi de, doğum ve ölümlerle aynı ölçüde olmak üzere, yalnızca nüfusbilime özgü alana ait değillerdir. Bütün bu tanıklıklar nüfusbilimin dışına taşmakta, ama çok ötelere uzanan biyolojik alanın tamamını da dolduramamaktadırlar. Louis Chevalier'nin «biyolojisi»[22] herhalde dünya nimetleriyle ilgilenmemektedir. Fakat bu dünya nimetlerinin, bedenlerle yakın temasta olan insan «davranış»larının üzerinde hiç mi etkileri yoktur? Feuerbach'ın kelime oyunu edası taşıyan bir önermesi «İnsan'ın yediği şeyler»den ibaret olduğunu *(der mensch ist wast er isst)* iddia etmektedir. Ulusların bilgeliği böyle düşünmektedir.

Böylesine bir teorik formülleştirmenin tutkularının, yol açtığı sorunların ve tartışmaların çokluğu görülmektedir. Bu

22 Louis Chevalier, *Démographie générale*, 1951'n endeksinde, biyolojik yapılara ilişkin mevcut araştırmasının başlıklarının yer almaması eğlendiricidir.

güçlükler, bu eserin ele aldığı örneğe özgü güçlüklere eklenmektedir: XIX. yüzyılın ilk yarısının Paris'inin toplumsal ve biyolojik sorunlarının bütünü. Fakat bu kadar geniş bir «manifesto»nun, şaşırtıcı bir karmaşıklıkta olan somut bir tarihsel örneğe karışması hiç kuşkusuz, çok geniş ölçekleri olan bu kitabın eğer teorik kanıtlarına bakılacak olursa çok kapsamlı ve eğer o zamana kadar hiç görülmemiş olan ve 1856'daki ayrık tutulursa, ileride de hiç görülmeyecek olan bir nüfus artışının devrimci hızlanmasının damgasını yemiş olan Paris hayatının yarım yüzyıllık bir tarihinin devasa kitlesine bakılacak olursa çok kısa olan bu kitabın kolay anlaşılmasına zarar vermektedir. Louis Chevalier bu karmaşık inşa faaliyeti esnasında, çoğu zaman birbirleriyle çatışma halinde olan çoklu çıkarların varlığı tarafından rahatsız edilmiştir; genel ile özel, gelenek ile araştırmanın yenileştirilmesi, açık tarih (bilinçlenmenin tarihi) ile karanlık tarih... arasında bölünmüştür... Bu çıkarların ve bakış açılarının çokluğu bu kitabın değerini meydana getirmekte, ama aynı zamanda bu duruma içkin güçlüğü de oluşturmaktadır. Yararlı konu dışı sözler burada, zorlama olmadan serpilmektedirler. Bundan hem yakınmak, hem de buna sevinmek gerekir.

Böylece birinci kitabın –*Suç Konusu*– tamamı edebi tanıklıklara ayrılmıştır. Garip başlangıç! Bu bölüm kaldırılsaydı eser 160 veya daha fazla sahife kazanırdı. Bu konuda tereddüt etmiş olan yazarımız acaba sonunda bu «niteliksel veriler»e, bu «istilacı imgeler evreni»ne neden bu kadar geniş yer ayırmıştır? Ben bir an için, kimseye herhangi birşey borçlu olmak istemeyen Louis Chevalier'nin, toplumsal bir bilim olmayan veya hiç değilse kendini öyle satmayan edebiyata hiçbir pişmanlık duymadan başvurduğunu düşündüm. Ayrıca bir sahneye koyucu gibi davrandığını da düşündüm: bilinen oyuncular ve oyunlar, iyi oyunlar ve oyunculardır. *Sefiller* yeniden anlatılabilir, bundan zevk alınacaktır. Yazar başka nedenler de ileri sürmektedir, ama gerçekte bunların hiçbiri, bilimsel hatta devrimci olmayı isteyen bir kitabın Balzac,

Eugène Sue, Victor Hugo ve önceden de Zola'nın kişileri tarafından yok yere istila edilmesi konusunda beni ikna edememektedir. Bu bizatihi ilginç çözümlemelerin ayrı bir kitapta toplanmalarının daha iyi olacağı konusundaki düşüncemi korumaya devam ediyorum.

Fakat benimkilerle zıt olan kanıtların da ağırlığı vardır. Louis Chevalier böylece kitabına «niteliksel»i dahil etmiştir ki, benim de katıldığım üzere, bu olmadan tam bir tarih veya toplumsal inceleme olamaz (fakat başka niteliksel tanıklıklar da vardır ve roman genel kural olarak bunların en az güvenilir olanıdır). Başka bir avantaj: onlar olmazsa tarihin yok yere etinden ve kemiğinden yoksun kalacağı şu bilinçlenmelere yer vermektedir. Onunla tamamen aynı fikirdeyim. Özellikle, bu *derinlemesine* edebi tanıklığı sonsuz tedbirlerle olay-altı bir katta kurarken, gözleminin ve keşfinin büyük konusunu aydınlatabileceğini düşünmüştür. Balzac'tan Victor Hugo'ya geçiş, «istisnai ve canavarca» bir suçluluktan, genelleşmiş «toplumsal» bir suçluluğa doğru bir örgütlenme halinde olmaktadır. «Suç tehlikeli sınıflara sıkı sıkıya bağlı olmaktan çıkarak, aynı zamanda anlamı da değişerek nüfusun geniş kitlelerine, çalışan sınıfın en büyük bölümüne doğru genişlemiştir». Çalışan sınıflar kendiliklerinden, yanızca kendi ağırlıklarından ötürü suçun kırmızı kesimine doğru kaymaktadırlar; sonuçta bu sınır onların kaderidir. «Parent-Duchâtelet'nin yazdığı üzere, suçlar toplumun hastalıklarıdır». Bütün bu edebi tanıklıklar ve Paris topografyasının karanlık yerlerinin anılması, bu uzun girişin tümü mükemmel ve güçlüdür. Ama tekrarlıyorm ki, bu başlı başına bir kitaptır ve yalnızca özerklik ve bağımsızlık istemektedir çünkü edebi tanıklığın bu güçlü (ve yenilikçi) yoğrulması da kendi sorunlarını, kendi çok yönlü sorunlarını ortaya koymaktadır. Herhangi başka bir kaynak üzerindeki herhangi başka bir işlemden çok daha fazla tedbir gerektirmektedir. Yalnızca gündeme getirilen gerçeklerin değil, aynı zamanda her sanat eserinin kendiyle bu gerçekler arasına bilinçli bilinçsiz koş-

tuğu mesafenin sıkı bir eleştirisini gerektirmektedir. Bu güçlükler rehberimizin gözünden kaçmamıştır. Onun bu zor sahalarda, istatistik aracılığıyla yapılacak denetim, uzaktan kumanda hakkında söyledikleri çok önemlidir. Edebiyatın tanıklığı hakkında şu yazdıkları da daha az önemli değildir: «ebediyen şimdiki zaman halinde olan bu tanıklıkları dinlemeyi bilmek gerekir. Yalnızca söylediğini iddia ettiklerini değil, *söylemekten kaçınamadıklarını da...*».

Böylece bu uzun birinci kitabın, tüketici bir şekilde sunmaya niyetimin olmadığı, çok sayıda ve canlı, her zaman ve esas olarak ana hattı itibariyle ikna edici olmasa da kesin'likle ilgi çekici olan sorunları ortaya çıkarmaktadır. Gerçekten de Louis Chevalier, edebiyatın «toplumsal suç» karşısındaki bu gecikmeli bilinçlenmesini nasıl açıklamaktadır? *Sefiller* kendi döneminin akşam vaktidir.

İkinci kitap –*Suç, nedenleri itibariyle ele alınmış olarak, patolojik bir durumun ifadesi*– klasik nüfussal ölçülerin yanı sıra evlerin, kentsel donanımın, yerleşim yerinin fizik ve maddi yapılarının incelenmesini sunmaktadır. Kentlere yığılan insan kitleleri kimlerden oluşmaktadır? Bunların dağılımı, yaşları nedir? Bu ikinci kitap yoğun ve sağlamdır. Yalnızca kitabın sonuna atılmış olan harita ve grafiklerin çok az sayıda olmaları ve kullanımlarının zor olması üzücüdür.

Üçüncü kitap *Suç, etkileri itibariyle ele alınmış olarak, patolojik bir durumun ifadesi* adını taşımaktadır. Louis Chevalier bu sonuncu bölümün kendini dayatması ve patlaması için eserindeki herşeyi veya hemen hemen herşeyi kurban etmiştir. Bu bölümde Paris'in çalışan kesimlerinin nüfussal ve biyolojik konumlarının nasıl bozulduklarını ve bir kez daha olmak üzere, kamu oyunun burjuva veya işçi bakış açısına sahip olmasına göre, bu muazzam dönüşümün bilincine nasıl farklı bir şekilde –iyi veya kötü– vardığını incelemektedir. Bu bozulmayı aydınlatan işaretler intiharlar (işçi intiharları), çocukların kurban gittiği cinayetler, fahişelik, delilik, işçilerin nikâhsız evlilikleri, çok çocuk doğumu (İşçilerde) ve

nihayet en mükemmelinden eşitsizlik olan ölümdür; yazarımızın güçlü bir şekilde «herşeyi muhasebeleştiren ölüm» dediği şey. Sorun rakamlar, korelasyonlar ve bunların yapılmasına izin verdikleri varsayımlarla resmi veya kaçak yoksulların yaklaşık kitlesini (halkın yarısıyla üçte biri arasında) tahmin etmek; sonra mevcudunun hesaplanmasının mümkün olmaması karşısında genişliği karineyle çıkartılan şu tehlikeli kesimi tahmin etmektir. Kuşkusuz halkın bu kesiminin suça eğilimi ile gayrimeşru doğanlar arasında bir bağlantı vardır. Gayrimeşru çocuklar «suç ordusu»nun büyük bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Ve Louis Chevalier, normal çalışan sınıflardan daha da kötü durumda olan ve toplumsal hayatın en güçlü gerilimlerini doğal olarak onların saflarında bulduğu bu kesimi hesaplayabilmek için kendini çok sıkıntıya sokmaktadır.

Bu *nedenler* ortaya konulduktan sonra, *etkiler* şaşırtıcı olmaktan çıkmaktadır: tüm emekçi kitlesi yokuşun altına, *birçok* çehresi olan suçun şu kırmızı ve zaptedici kesimine doğru kaymaktadır. Louis Chevalier, birini söylediği diğerini de sessiz geçiştirdiği iki nedenden ötürü, bu kesimi suç istatistikleri aracılığıyla hesaplamaya yönelmemektedir. Bu nedenlerden birincisi, idari olarak kaydedilen suçların gerçek ve potansiyel suçun ancak bir bölümünü oluşturmasıdır. Kuşkusuz, fakat adli siciller suçun yanında çok geniş «kabahat» yelpazesini kapsamamaktadırlar.

İfade edilmemiş olan ikinci neden, belki de yazarın bir kez daha kendi ölçüleri ve kendi gösterimi içinde kalma arzusudur. Üstelik bu kez ona katıldığım üzere, denetim yöntemleri ona geniş bilgi olanakları sağlamaktadır. Hastalıklar, ölümler, intiharlar, çocuk terkleri, gayrimeşru doğumlar, nikâhsız evlilikler, hastaneler, yaşlı yurtları, çocukların sütanaya bırakılması, bütün bu «biyolojik» işaretler (bunlar yalnızca «biyolojik» olmasalar bile, bunu ben ekledim) önceli olmayan bir genişlikteki bir laboratuvarın incelenmesine izin vermektedirler. Böylece, seyri çok şey öğreten koskoca bir toplumsal

patoloji açığa çıkartılmış olmaktadır. Bu kavrayış geçerli bir yöntem dersidir.

Louis Chevalier araştırmasının genel anlamına ilişkin olarak elbette haklıdır. Dar şerit olan suç ile geniş şerit olan toplumsal tehlike arasında; Paris nüfusunun çok büyük bir bölümünü kapsayan yoksulluk arasında; ve nihayet biyolojik ve toplumsal bir kategori olan çalışan sınıflar arasında bir bağ olduğu ortaya çıkmaktadır. Çalışan sınıfı «yargılamak» söz konusu değildir (zaten kitap bütünü itibariyle ondan yanadır), söz konusu olan çok yönlü tavırlarını denetleyen ve bu sınıfı bize acımasız bir kaderin içine hapsolmuş olarak gösteren rakam dizilerini bir bütün halinde birbirlerine bağlamaktır. Hiçbir toplumsal hareketlilik yukarıya doğru telâfi edici yükselmeler yaratmamaktadır; bu konuda zikredilebilecek birkaç örnek ise, kuralı teyid eden istisnalardan ibarettirler.

Bu zor kitabı izlemeyi ve özetlemeyi denedim. Tekrarlamalıyım ki, bunun Paris'e ilişkin olarak sağlam dayanaklara sahip olup olmadığını yargılamak niyetinde değilim. Riskin damgasını taşıyan bu denli tutkulu her girişim, zorunlu olarak çekinceler ve eleştirilere yol açmıştır ve açacaktır. Benim açımdan sorun bu kitabın hareketini belirlemektir. Bunu sorumluluğu bana ait olmak üzere yapmaya uğraştım. Doktrinin uygulanması veya «manifesto» üzerine de uzun bir tartışma açılabilir. Bu şimdi yararlı mıdır? Louis Chevalier'nin yeni bir kitapta bana, karmaşık ve otoriter düşüncesini açıkça bulabilme fırsatı vereceğini umuyorum. Daha şimdiden bu cins bir tartışmaya girmekten, tartışmanın kapsamını daraltmaktan korkarım. Nitekim, insan bilimlerinin ölçüsü içinde Louis Chevalier'nin Paris örneğine ilişkin olarak haklı olması –benim düşündüğüm gibi– (veya olmaması); şu rakam veya bu atıf hakkında yanılmış olması; korkarım ki teziyle zorunlu bir uyum içinde olmayan adli sicillere burun kıvırırken hata etmiş olması –benim düşündüğüm gibi– (veya olmaması) pek önemli değildir. Edebi tanıklığa bu kadar inatla bel bağlamakta yanılmış olması veya olmaması da o kadar önemli değildir.

Ancak Paris'e ilişkin incelemesinin bazı boşlukları; bunların bu kitabın tavrının zıddını ortaya koymaları veya daha doğrusu, bu tavır alışı sınırlamaları ölçüsünde bana daha da vahim olarak gözükmektedirler. Restorasyon ve Temmuz Monarşisi dönemi Paris'inin bunu önceleyen ve izleyen dönemlerin Parisleriyle daha özenli bir şekilde kıyaslanmamış olmasına şaşırıyorum. Çözümlemeler rakamlar, nüfussal ve biyolojik ölçüler bizi aydınlatırlardı. Ben kendi hesabıma, Louis Chevalier tarafıdan bize ithaf edilen Paris macerasının ve XIX. yüzyılın ilk yarısının dehşetlerinin bunun yanında gülsuyu gibi kaldığı XVI. yüzyıl ve XIII. Louis Paris'i karşısında ne yazık ki, onun sandığı kadar istisnai olduğuna inanmıyorum. Eğer yanılıyorsam, bu bana kanıtlansın! Son olarak ve özellikle, aynı sıralarda Fransa'ın diğer kentlerinde ve hatta kırlarında neler olmaktadır? Ve diğer Avrupa başkentlerinde? Paris'in nüfusunun 1800-1850 arasında yaklaşık iki katına çıkmasına karşılık, Louis Chevalier'nin hakkında hemen hemen hiçbir şey söylemedği Londra nüfusunun üç katına çıkması (900.000'den 2.500.000'e) düşüncesi beni rahatsız etmektedir. Bu karşılaştırmaların yapılmış olması, Paris'in gerçek yüzünü ve burada cereyan eden nüfus deneyinin gerçek anlamını saptamak için mutlaka gerekliydi diye düşünüyorum. Bu karşılaştırmalar bu kitabın olmak istediği yöntem dersine ikna edici bir güç katabilmek için daha da gerekliydiler. Eğer Louis Chevalier gibi konuşursam, bir toplumun biyolojik temellerine temas etmenin, onun yapılarının daha derinlerine doğru gitmek olduğuna ikna oldum. Fakat bunun sonuçta bana tamamen konjonktürel; bize yalnızca henüz bilinmeyen bir kaza gibi sunulan, Paris hayatındaki bir istisna olarak sunulan birşey karşısında dikkatli olan; buna karşılık bu kazayı Paris'in derin hayatını ve diğer başkentlerin ve Avrupa'nın derin hayatını peşinden sürükleyen yüzyıllık hareketin içine yerleştirme konusunda hiçbir kaygısı olmayan bir inceleme aracılığıyla kanıtlamaya kalkışılmasına şaşırıyorum... Louis Chevalier kısa ve iğne uçları gibi sivri konjonk-

türlerin üzerinde adeta doğal bir şekilde duraklamaktadır: örneğin 1832 ve 1849 kolera salgınları için böyle yapmıştır.

Ama tartışma ve çekinceler konusunda ateşkese gidelim! Önemli olan bu kitabın insan bilimlerinde, biyolojik gerçeklerin ve yapıların yeni ufkuna doğru açtığı veya açmaya çalıştığı yarıktır, zaten bunu yaparken de emperyalist nüfusbilimi daha da büyütmek üzere, bu yarıktan geçerken onu biraz yıkma tehlikesine de girmiştir. Bu esas liyakati kabul etmek, kuşkusuz bu kavgacı kitaba adil bir saygı sunmanın en iyi yoludur.

IV

Ele aldığımız üç yazar birbirlerine hiç benzememektedirler. Bunları burada biraraya getirmemin nedeni, nüfusbiliminin toplumsal bilimlerin bütünü karşısındaki çeşitli konumlarını daha iyi inceleyebilmektir; bu konumlar beni o kadar ilgilendirmektedir ki, nüfusbilimi bu bütünün içinde daha yukarılara koyuyorum. Eski iktisatçı Ernst Wagemann'ın, Louis Chevalier'nin (eski tarihçi denilebilir mi? Her halükârda tarihten gelmiştir) nüfusbilime rakip bilimler karşısında en katı milliyetçiler, hatta yabancı düşmanları olmaları ilginçtir. Buna karşılık Alfred Sauvy'nin düşüncesi evrensel bir merak içererek, onun borazanlık yapmasını engellemektedir.

Oysa insan bilimlerinin deri değiştirdikleri, onları ayıran eski engellerin yıkıldığı (ben de bu konuda savunma yapıyorum) bir sırada, bilinçli veya bilinçsiz küçük milliyetçiliklerin zamanı değildir. Yoksa tamamen yanılmış olurum. İnsanın tanınmasına ilişkin bir yapılanmanın geniş alanının tümüne egemen olacak *bir* bilim veya *bir* kariyer yoktur. «Oyunu yürüten» tarih (bundan daha düşük ölçüde olmak üzere tarihsel anlayış), oyunu yürüten sosyoloji, oyunu yürüten iktisat veya nüfusbilim yoktur. Yöntemler, bakış açıları, kazanılmış ilgiler herkese, yani bunlardan yararlanma yeteneğine sa-

hip olduğunu kanıtlayan herkese aittir. Daha önce de söylediğim üzere, toplumsal bilimler ortak pazarının güçlüğü, yabancı *tekniklere* uyum sağlamaktadır. Buna bir de gereksiz sınır tartışmaları veya öncelik kavgalar eklemeyelim. Tüm tek yanlı açıklamalar bence lânete lâyıktır ve bugün bizi bekleyen ödevin genişliği karşısıdna biraz da boşunadır.

Aslında her bilim adamında olan esas ve basit olanı hedefleme gibi otoriter bir arzuya sahip olan ve üretim araçlarının mülkiyetine ilişkin teorilerinde, toplumsal ve ekonomik eklemleşmeli çifte bir hatta bel bağlayan Karl Marx, herkesten daha fazla mucit sarhoşluğuna kapılmaya hak sahibi olan Karl Marx, 18 Mart 1872'de Maurice La Châtre'a gene de şöyle yazmıştır: «Bilime giden şahane yol yoktur». Bunu fazla unutmayalım. Çok sayıda ve güç keçi yolundan ilerlemek zorundayız.

III/ TARİH VE ŞİMDİKİ ZAMAN

BAHİA BREZİLYA'SINDA: ŞİMDİKİ ZAMAN GEÇMİŞİ AÇIKLIYOR[1]

Columbia Üniversitesinden Marvin Harris'in hoş ve akıllıca kitabı zevkle okumakta, yeniden okunmaktadır. Bu kitabın *Town and Country in Brazil*[2] olan adı akla genel teorik bir kitabı getirmektedir, ama ne mutlu ki bu haber doğru değildir. Yalnızca küçük bir Brezilya kentine yapılan yolculuk, sonra buradaki ikâmet söz konusudur. Daha ilk sahifelerde, Bahia eyaletinin iç kesimlerindeki Minas Velhas'a varıyoruz; yolculuk esnasında bakmasını, anlamasını, anlatmasını bilen rehberimizin arkadaşlığından hiç bıkmadan, kitabın sonunda da oradayız. Resim zaten o kadar canlı, metin o kadar sürükleyicidir ki, eser bir «roman» gibi okunmaktadır. Bu bana göre ek bir iltifattır, çünkü bilimsel olarak ve sıkı bir nesnellik içinde ele alınmış bir kitabın sizi zamandan ve mekândan bu kadar alıp götürmesi ve sizi bir gerçeğin, devri geçmiş kentsel bir uygarlığın –burada hâlâ canlı olan– kaynaklarına götürdüğü nadirdir. Bir tarihçi böyle bir manzarayı düşleyebilir, ama bu aşınmış ve köhne gerçeği kendi gözüyle görmek, ona dokunabilmek başka türlü bir keyiftir ve bu ne kadar da öğreticidir. Minas Velhas'ta bile yeni hayat cazibe merkezidir: bir gün bu eski, narin ve mucize eseri ayakta duran düzeni sarsalayacaktır.

---

1 *Anneles E.S.C.*, no. 2, Nisan-Haziran 1959, s. 325-336.

2 Marvin Harris, *Town and Country in Brazil*, New York, Columbia University Press, 1956, 302 s.

I

Minas Velhas –Eski Madenler– verimsiz, dağlık, yarıdan fazlası çöl bir bölgenin ortasında, XVIII. yüzyılın talepçi madencilik macerasının ürünü olarak yerleştirilmiştir: burası muazzam Brezilya içlerinin önemli kentlerinden biri olmuştur; bu bölge kentlerinin bazıları daha XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkarken, sayıları daha çok olan diğerleri XVIII. yüzyılın ilk onyıllarında kurulmuşlardır. Minas Velhas'ta maden çıkarımı 1722'ye, belki de biraz daha eskilere gitmektedir. Kentin statüsü her halükârda 1725 tarihlidir ve 1726'da altın eritildiği ve beşte birinin Portekiz kralı hesabına alındığı Darphanesi vardır. 1746-1747'de Portekiz kralının payı 13 libre altına yükselmiştir, demek ki 65 libre üretim vardır. Buna tabii ki altın kaçakçılığını da eklemek gerekmektedir. Maden ocakları ve nehir kumlarında altın bol olduğu sürece, faal kent açısından herhangi bir sorun çıkmamıştır: yiyecekler, bazen çok uzaklardan gelerek kente akmaktadır. Fakat altının sağladığı zafer, XVIII. yüzyılın sonunda Brezilya'nın heryerinde olduğu gibi Minas Velhas'ı da terketmiştir.

Ancak kent doğal olarak narin ve anormal konumuna rağmen, bu felâketten sonra gene de iyi kötü yaşayabilmiştir. Önce atılım sürmüş, sonra da en sonuncu sıradan bir idari merkezin vasat kaderini elde etmeyi ve bunu korumayı bilmiştir; böylece iyi kötü bugüne kadar gelebilmiş, ama çok da varta atlatmıştır, çünkü yönetsel önceliği –ikinci zenginliği– tartışmalı hale getirilmiş ve «ilçe»si ile defalarca oynanmıştır. 1921'de adeta ölümcül olan sonuncu darbeyi yemiştir: oldukça müreffeh komşusu Vila Nova ondan kopartılarak ayrı bir ilçe halinde örgütlenmiş ve tabii bu durum eski kent ve ona bağlı ilçenin zararına olmuştur. Bunlara bir de kara ve demiryolu güzergâhları çizilirken, Minas Velhas'ın şansının yaver gitmediğini ekleyelim. Coğrafya oyunu onun aleyhine kullanmıştır. Demiryolu onun çok uzağında, Bromado'da sona ermektedir ve otomobil trafiği de bu kente varalı çok az olmuştur ve

hiç de yeterli değildir: yolcu salkımları ve karmakarışık mallarıyla, günde bir kamyon.

Zaten kimin bu kayıp kente gitmekte bir çıkarı olurdu ki? Yolcu sonuncu dağın karşısındaki hareketli kente, aynı zamanda yola ve gelişmeye (elektrik, telsiz, koka kola) temas eden Vila Nova'ya vardıktan sonra tereddüt etmektedir. Bu yolcu eğer bilgi toplarsa, Rio das Pedras «boğazından» katır sırtında (diğerleri arasında devasa bir şelâle tarafından kesilmektedir) geçerek, rüzgarın dövdüğü, cüce ağaçların ve kıt bir ot örtüsünün yaşadığı Minas Velhas'ın *gerais* yaylalarına gitme konusunda hiç de cesaret kazanmış olmayacaktır. Yazara «burada kalınız» diye tavsiyede bulunulmaktadır. «Elektriğimiz ve hindistancevizimiz, bol miktarda taze meyva ve domuz etimiz var. Minas Velhas dünyanın en ölü yeridir. Orada iki yüz yıldan beri hiçbir şey gelişmemiştir. Eğer soğuk bira isterseniz bizimle kalmakta iyi edersiniz. Minas Velhas'ta tek bir bar vardır ve bir buzdolabı almaya değmeyecek kadar az iş yapmaktadır[3]... Müthiş geridirler. İşler orada çok düşüktür. Orası çok donuk, soğuk, hiçbir faaliyeti olmayan hüzünlü bir yerdir.»

«Uygarlığı» terkettiğini bilen yolcu Minas Vehas'a vardığında tipik bir kentle karşılaşınca şaşkınlığı daha da büyük olmaktadır –bugün oluşmakta olan Brezilya kentleri bu izlenimi yaratmamaktadırlar–. Mucize, kaldırım taşı kaplanmış caddeleri, kaldırımlar boyunca sıralanmış ve daha yeni mavi veya beyaza badalanalanmış evleri[4], genel temizliği, düzgün giyimli halkı, beyaz gömlek ve mavi şortlarıyla okuldan çıkan çocuklarıyla bir kent... Taş bir köprü, seyyar kapılar, engeller, sahte surlar, yüksek taş kilisesiyle büyük meydan (kilise de altın sarısı, beyaz, mavi renklerle boyanmıştır), çiçek tarhlarıyla kentin gururu, akşam gezginlerinin buluşma yeri olan bahçe. Yolcu büyülü kente mi geldi?

3 Minas Velhas'ta zaten elektrik yoktur.

4 Güneşte kurutulan tuğlalar ve birkaç taş eklenmesiyle yapılmış, kiremitle kaplanmıştır.

II

Sonra? Raslantılara uygun olarak kentin manzaralarıyla, gerçekleriyle ilgilenmek daha iyi olacaktır. Sorunlar yavaş yavaş keşfedilmektedir. Hayır, Minas Velhas çevresindeki oldukça fakir köylerin sayesinde yaşamamaktadır: Serra do Ouro, Baixa do Gamba, Gravatao, Gilao, Bananal, Brumadinho, bunlar birincisi gibi beyaz, ikincisi gibi zenci köyleri olup, hepsi de sefil durumdadır, çünkü çok parçalanmış olan toprak düşük verimlidir. Bu köylerde toplam 1250 köylü vardır. Bunların karşısında, aslında minicik olan Minas Velhas'ta 1500 kişi yaşamaktadır. Bir köylü tek başına bir kentlinin yükünü taşıyabilir mi? Elbette hayır. Hasat artığı –sebze, meyva, şeker, pirinç, fasulye, manyoka, biraz mısır, tatlı patates, kahve– da yalnızca kent pazarına gitmediğinden, bu ondan çok şey istemek olacaktır: satıcılar Vila Nova, Gruta veya Formiga'ya kadar uzanmaktadırlar. Demek ki rekabet vardır, ama daha iyi konumda olan eski kent gene de işin iyi tarafını yakalamıştır. Ayrıca «burjuva»larının mülkiyetleri aracılığıyla haklarını savunmaktadır; bu mülklerinin en büyükleri, aslında fazla geniş olmayan *fazenda*lardır, ama bunlar çoğu zaman Rio Pedras boyunca uzanan en iyi toprakların üzerinde yer almaktadırlar. Bu küçük veya ortaya yakın mülkler kent ile kır arasındaki bağlardan birini daha oluşturmaktadırlar.

Minas Velhaslı kendini her halükârda bu köylülere nazaran kentli hissetmektedir ve iliklerine kadar sahip olduğu bu duygu, bir Londralıyı veya bir New Yorkluyu kendi büyük kentine bağlayanından çok daha güçlüdür. Kentli olarak üstün olmak, bunu kendinden daha talihsiz veya daha az talihli olana söyleyebilmektir. Kent gürültü, hareket, konuşma, bir dizi keyif, hoşça vakit getirmektir. Tamamen başka bir varoluş tarzı. Minas Velhas'ta soyutlanmış bir evde oturan şu kişiye haset etmeyiniz; çünkü gerçek bir ev komşularına temas eder, caddenin üzerinde aynı hareketin içinde sıralanmak üzere onlara yapışır. Eğer bu sokak sakinse, «sabahleyin dışa-

rı çıktığınızda gürültü yoksa» herşey bozulur. Kent, diğerlerinin rahatlatıcı, kardeşçe gürültüleridir. Daha önce söylediğim gibi, pazarın kurulduğu günler konuk gelen köylülere, daha ilk bakışta kıyafetlerinden, şivelerinden, tavırlarından, hatta yüzlerinden tanınan, dükkânların şu beceriksiz müşterilerine nazaran kendini üstün hissetmektir. Onlarla alay etmek ne kadar da zevklidir! Bu köylüler de kentin kendilerinden çok üstün olduğunu bilmektedirler. Bir düşünün, burada herkes yiyeceğini parayla satın alıyor. Kent onlar için *comercio*'dan (ticaret) başka birşey değildir. Baixa do Gambalı José'nin açıkladığı üzere «*comercio* hayatı yalnızca cebinde parası olanlar içindir»[5]. Karısı ise «*comercio* birkaç saat için iyi. *Movimento*'yu (hareket) seviyorum, ama bir müddet sonra beni yoruyor ve artık dönüş saatini bekleyemez hale geliyorum»[6] demektedir. Zavallı köylü veya Minas'ta denildiği gibi zavallı *tabareu*, zavallı *gente da roca*... Minas'ta basit ve fakir bir tuğlacı olmasına rağmen, bir kentli olan Perikles «bunlar gölgelerinden korkarlar» demektedir. Birçok kereler Marvin Harris'in kent dışı gezilerine katılmıştır. Vila Nova'ya gitmek söz konusu olduğunda Perikles yalınayak ve gündelik aşınmış giysileriyle yola çıkmaktadır. Fakat Baixa do Gamba'ya giderken süslenmekte, hatta ödünç ayakkabı bile bulmaktadır. «Vila Nova'da kimse böyle şeylere bakmaz, ama Baixa do Gamba'da bu *tabareu*lar gibi olamam ya»[7].

Bu küçük çizgiler –kitap bunlarla doludur– kentten duyulan iftiharı, diğerlerinden uzak durmayı, yücelik duygusunu, gürültü ve şenlikten hoşlanmayı, kültür tutkusunu ve hatta 1820'de biri von Spiz, diğeri de von Martius olan iki Alman doğabilimcisini hayran bırakan latince grameri tutkusunu, uzun sözlerden daha iyi anlatmaktadırlar. Gene bu Alman bilim adamları küçük kentin (900 nüfus) özsaygısı ve... latince öğretmeninin mükemmelliği karşısında şaşırmışlardır.

5 Marvin Harris, *op. cit.*,s. 145.
6 *Ibid.*
7 s. 143.

III

Fakat yalnızca gürültü veya özsaygıyla yaşanmaz. Uydu köyler kenti ancak yarı yarıya doyurduklarından –ve bedava da değil–, tükettiğinin bedelini ödeyebilmek için hayatını kazanmak zorundadır: köylülerden satın aldıklarını ama aynı zamanda ona Vila Nova'dan gelen un veya karosen veya vazgeçilmez yakacağının da bedelini ödeyebilmek için. Bu sorunun iki çözümü vardır: bir yandan dışarı göç yollamak ki, bu kente biraz para girmesine yol açar; öte yandan da zenaat faaliyeti.

Birinci çözümü bir kenara bırakalım. Minas Velhas yalnızca Bahia eyaletini değil, aynı zamanda Brezilya *Nordeste*'sinin tümünü (kentler ve kırlar) etkileyen bu geniş hareketlerin binlerce örneğinden biridir. Jorge Amado'nun nehir romanlarının bitmez tükenmez trajedisini gözler önüne sermeyi başardığı bu devasa sorunu bütünsel bir açıdan ele almak uygun olacaktır. Minas Velhas bu nehrin içinde bir su damlası olarak yer almaktadır. Elbette kentte bu yüzden herşey alt üst olmaktadır. Göç en gençleri, bazen de Bahia veya daha da fazlası Sao Paulo'daki yüksek ücretlerin çekimine kapılan zenaatkârları, nitelikli işçileri alıp götürmektedir. Bunun sonucunda ortaya birçok dram çıkmaktadır. Bekleyişlerin dramı –kentte çok büyük bir kadın nüfus fazlası vardır–, dönüşlerin dramı, ama gerçek geri dönüş var mıdır? Dar kentin bizatihi asık suratlı olan yaşayışına nasıl yeniden uyum sağlanabilir?

Minas bu göçmenlerin dışında, yaşayabilmek için ancak zenaatkârlarının çalışmasına güvenebilir: bakırcılar, demirciler, eyerciler, koşumcular, saraçlar, dantelci ve yapma çiçekçiler, kiremitçiler, tenekeciler, terziler, marangozlar. Kendi pazarı ve becerebildiğinde de uzak pazarlar için çalışan çok küçük ölçekli bir Orta Çağ kenti düşününüz. Yakın pazarı biraz önce sözünü ettiğimiz köylülerdir; bunlar eyer, koşum, bıçak, kamçı almaktadırlar. Öylesine ki, 95 zenaatkârdan 39'u maden işlemekte (eğer öyle denilebilirse) ve 28'i de deri

üzerine çalışmaktadır. Fırın aşağı yukarı bizim çocukluğumuzda Fransız köylerinde gördüklerimiz gibi, ilkel bir körükle çalışmaktadır. Dükkânda bir veya iki işçi patrona yardım etmektedir, bunlar genelde patronun oğlu veya kendinin veyahut karısının genç bir akrabası olmaktadır. Alıcı böylece gözünün önünde imal edilen ürünler satın alacaktır. İşte Avrupa'nın herhangi bir yerinde, XVIII., XVII. yüzyılda, belki de daha gerilerdeyiz.

Yakın pazarın yanında, uzak pazar (yani Brezilya'nın iç kesimleri) en mükemmelinden katır kervanı alanı olup, henüz az sayıdaki demiryollarının ve istilacı kamyon trafiğinin uzağında yer almaktadır. Bu pazar batıda Chique Chique'e, Bom Jenus de Lapa hac yerine kadar uzanmaktadır; Sao Francisco üzerindeki bu hac yeri aynı zamanda fuardır. Minas Velhaslı gezgin tüccarlar Temmuzda buraya çeşitli mallarla yüklü katırlarıyla birlikte, hacılarla aynı zamanda hücüm etmektedirler. Satmakta, yeniden satmakta, takas etmekte, bir daha satmaktadırlar. Onlara bıçak veya ayakkabı vermiş olan dükkân patronu, onlarla belli bir fiyat üzerinden anlaşmıştır, ama işlem patronun rizikosu içinde sürmektedir: gezgin tüccar geri döndüğünde ona hesap bakiyesiyle birlikte, satılamayan malları geri verecektir. İşte, belki biraz abartıyoruz ama, zamanın dışındayız ve ticari kapitalizmin *commenda* aşamasının başındayız. Oyunun efendisi üreten değil de, taşıyan ve satandır. Rahatlıkla hayal edileceği üzere, bu ilkel trafiğin temas ettiği alan, yeni ulaşım araçları ve onların taşıdıkları yeni mallar tarafından sürekli tehdit edilmektedir. Vila Nova'ya çoktan, komşu eyalet Parnambouc'ta imal edilen ayakkabılar ulaşmıştır. Minas Velhas'tan başlayan bu iç yollar bundan yirmi beş yıl kadar önce Goyaz, hatta Sao Paulo'ya kadar ulaşmaktaydılar: bugün artık böyle birşey söz konusu değildir. Fakat hacmi daramış oan besleyici alan, Minas Velhas'ın tüm eski mübadele, takas ve alımlarını sürdürmesine olanak vermektedir. Böylece dikkatle sürdürülen bir eskicilik sayesinde, kendine gereken madenleri sağlamak-

tadır: hurda demir, eski raylar, eski motorların çinko parçaları, eski kazanların bakırları... Hatta kente mensup tüccarlar ona ilkel ve iyi tutmayan nikelaj işi için gereken madeni bile getirmektedirler. Tabii ki nikeli Bahia'dan tabaka halinde getirtmek daha iyidir. Ama bunun bedeli nasıl ödenecektir? Tüccarlar bugün artık imal edilmeyen eski nikel paraları 400 *reis*'ten toplamaktadırlar; bunlar artık tedavülde değildir ama, ilkel akımlar içinde ve Bom Jesus Lapa'ya verilen sadakalar arasında yer almaya devam etmektedirler. İşte bir takas işlemi başarılmıştır ve tüccarlar Temmuzdan sonra Minas yolunu tutmaktadırlar.

Taşıyıcıların üstünlüğü, aynı zamanda kapitalistlerin, girişimcilerin üstünlüğü. Bunlar ortaya nasıl çıkmaktadırlar? Bu bizim rehberimizin tamamen çözemediği veya çok hızlı ele aldığı bir sorudur, ama bu kapitalistler bal gibi vardırlar ve tanınabilmektedirler, ama sayıları azdır. Maden sektöründe çok azdırlar: zenaat dünyası, ikinci kaliteden mallar üreterek, bu alanda çabucak başının çaresine bakmışa benzemektedir. Demirci Joao Celestine bunu iyi bilmektedir: bir gün «demirciyi yöneten sadece kendi gözüdür» diye ilân etmiştir. Fakat keskin gözlü olmak bu mükemmel zenaatkârın ne işine yaramaktadır? «Hayat bugün bize doğru dürüst iş çıkartma fırsatı vermiyor». Özgürlük ve sefalet!

Deri sektöründe durum farklıdır: ücret düşüklüğünün de yardımıyla, parça başı iş çıkmıştır (zenaatkârlar bunda şaşırtıcı bir şekilde bir özgürlük ve bağımsızlık işareti bulmaktadırlar, düzenli ücret alan köleleşecektir). Böylece evde çalışma, hatta yeni atelyelerde uzmanlaşma yerleşik hale gelmektedir, çünkü «manüfaktür» çekingen bir şekilde kendine yer yapmaktadır. Burada XVI. veya XVII. yüzyıldayız. Usta girişimcidir; sandal, ayakkabı, çizme ve eyer üretir, kendi satar. Senhor Braulio gibi «çalıştıran» kişidir, yani sonuç olarak kapitalizmin başlangıcında Avrupa'da birçok örneği olan tüccardır: hammaddeyi sağlamakta, ücretleri ödemekte, satışları yapmaktadır; Minas Velhas zenaatkârları onun tan-

rının lütfu olduğunu düşünmektedirler. Ama daha ne kadar böyle kalacaktır? İşbölümü ve çok düşük ücretlere dayalı bir sistem sürdükçe. Ama bu sistem, kendinden çok daha güçlü olan bir başkasına çarpmaktadır: başka yerlerde makineler vardır. Minas'ta ise yoktur. Birgün gelecek ve çevredeki köylüler, *tabareus* bile ayakkabılarını, kamçılarını veya deri kılıflı bıçaklarını almak için buraya gelmeyeceklerdir. Çünkü her yerde, çoktan kötü bir muameleye tabi tutulan dünün Brezilya'sı ile, bugünün emredici Brezilya'sı arasında mücadele başlamıştır. Eski kent oldukça sefil ve kendine yeterli bir ekonomiyle, bu kadar çok aleyhte koşula karşı direnmeye çalışmaktadır. Bu ritm içinde zenginlerini veya sözümona zenginlerini iyi yaşatamamakta, fakirlerini, gerçek fakirlerini ise daha da kötü yaşatmaktadır. Bu genel vasatlık, *venta* yapan dükkâncının durumunun herkes tarafından haset edilen bir konum olmasıyla ölçülmektedir. Bu kişi gıda maddeleri, sebze, meyva, kaba şeker *(rapadina)*, hayat suyu *(cachaça)* satıcısı, borç vericidir; çünkü herşey veya hemen herşey veresiye satılmaktadır. Gün boyu iskemlesinde oturan bakkal müşterilerin, söylentilerin, kentin tüm *movimento*'sunun kendine doğru geldiğini gören mutlu kişidir.

IV

Acaba Marvin Harris, çok özenle açığa çıkardığı bu imgelerin, bu yaşayan belgelerin, geçmişe yönelik çok değerli tanıklıklar haline getirilmesini bağışlayacak mıdır? Orta Çağın küçük dükkâncılarının «küçük» kapitalizmi veya eğer gerekirse, bunların çağdaşlarının uzun mesafe kapitalizmleri nasıl daha iyi anlaşılabilir: bunların her ikisi de burada, kitabın adım adım izlediğimiz çok zengin ilk bölümlerinde karşımızda durmaktadırlar. Marvin Harris daha sonra, etnografik araştırmaların bildik planına uygun olarak işini sürdürmekte; hep kesin ve canlı bölümleri birbirlerine bağla-

makta ve bizi ırklara, sınıflara, beledi yönetime, dine, halk inançlarına götürmektedir; onun kaygısı mümkün olduğu her seferinde, kent ile çevresindeki küçük köyler arasındaki anlaşma veya anlaşmazlığı göstermektedir. Burada, her etnografik araştırmanın büyük eklemleşmelerinden birinde olduğu duygusuna sahiptir ve bunun için nedenleri vardır.

Ama acaba bu bildik planla, bir kez daha çok konvansiyonel ve *a priori* olarak uygulanan bu planla uyum içinde olmadığını söyleyebilir miyim? Küçük bir kent güncelin içinde iyi bir gözlem alanı mıdır? Evet kuşkusuz, ama etnografik araştırmanın fazla sıkça uyguladığı kurallara göre yalnızca kendinde ve kendi için değil de, karşılaştırmanın hem zaman hem de mekân içindeki birçok düzeyine aktarılması gereken bir tanıklık olarak ele alınması koşuluyla. Minas Velhas'a ilişkin olarak, kendi geçmişinin, bölgesinin geçmişinin, kitlesi itibariyle ele alınan Brezilya'nın geçmişinin gündeme getirimesi gerekirdi. Güncel çevresinin gündeme getirilmesi, yolcunun kitabın başında yaptığı gibi, Vila Nova'da durulması gerekirdi, ama aynı zamanda Formiga, Gruda, Sincora'ya kadar da gitmek ve hatta Bahia eyaletinin tümünü, buranın kentlerini ve köylerini sorgulamak gerekirdi. Daha sonra kuşkusuz daha uzaklara, Brezilya'ya belki de daha uzaklara gitmek gerekirdi.

Söylediklerimizi daha da açık hale getirelim. Yazar kitabının daha ilk sahifelerinden itibaren Minas Velhas'ın istisnai karakterini, oraya ilk gidende uyandırdığı şaşkınlığı (özellikle boyutları ve fakirliğiyle tam uyum içinde olmayan kentli edası karşısında) bizden gizlememektedir. Bundan sonra yazarın girişimi basit olacaktır. Minas Velhas'ın hayatının bu genel yanlarının ve bunların ayrıntılarının tümünü incelemek, sonra etnograf ve sosyologların tanımladıkları biçimiyle kentsel hayat kıstaslarıyla yapılacak bir kıyaslama sayesinde, Minas'ın esas olarak bir *kent* olduğu sonucuna varmak. Fakat insan bilimleri açısından, benim için başat soru başka türlü konulmaktadır: neden böyle sapkın bir durum söz

konusudur? Ve bu hangi ölçüde sapkındır? Olağandışı tek örnek midir? Yakın koşullar altında, başka yerlerde tekrarlanmakta mıdır? Nerede, nasıl? Yazar bu sorulara, bana göre kitabın yegâne kaçak ve belirsiz sahifelerini oluşturan sonuç bölümünde, şöyle bir ucundan dokunmaktadır.

Bana göre ise, Minas Velhas kentindeki herşey tamamen özgünmüş gibi gözükmemektedir. Sapkın unsurun esas olarak, yazarı izleyerek tasvir ettiğim şu toplumsal-ekonomik yapılara indirgendiğini savunuyorum. Kısacası, ben yazarın yerinde olsaydım tüm dikkatimi yönelteceğim belirgin olgu, onun akıllıca ortaya koyduğu şeylerin çok ötesinde yer alırdı; yani ben Minaş Velhas'ın altın madenlerinin iflasından sonra ayakta kalmasını; dikkat edelim, tıpkı eskinin kentleri gibi düşük bir gelir ve düşük bir nüfusla ayakta kalmasını incelerdim. Bu hayatta kalış ve bunun içerdiği eski mekanizmalar tüm çalışmamı kapsarlardı. Ayrıca bunları hem kendi içlerinde, hem de Avrupa tarihinin bize sunduğu Orta Çağa ve Modernliğin başlangıcına ilişkin mekanizmaların ışığında görür, gözden geçirir, çözümlerdim. Bu trafiklerin alanını rehberimizin yaptığından daha fazla hesaplar (toplam gelir, fert başına gelir), haritasını çıkartır ve bunları daha belirgin bir şekilde gündeme getirirdim.

Madem ki kentin arşivleri vardır, öyleyse ayakta kalması konusunda bunlara yakından bakardım. Yola çıkış noktasını iyice belirleyebilmek için, altın döneminde madencileri, zenaatkârları, dükkâncıları, mülk sahipleri, zenci köleleri, taşımacılarıyla gerçekten ne olduğunu bilmeye çalışırdım. Marvin Harris bize XIX. yüzyılda idari bir merkez olarak ayakta kaldığını söylemektedir, sonuç olarak memur maaşları altın tozunun yerine geçmekteydi. Ama ilçenin bu yeni hayata nasıl izin verdiğini, Minas Velhas'ın madenciliğini ikâme edecek yeterli zenginliğe ve nüfusa sahip olduğunu, kabaca bir mübadele sistemini –bugün kaybolan tehlikesiyle karşı karşıya olan– nasıl ayakta tuttuğunu bilmek gerekir. Ek soru: XIX. yüzyılda Minas'ın yeni zenginleri hangi ufuktan çıkmış-

lardır? Çünkü o sıralarda yeni zenginler vardır.

1947'de Brezilya'nın tamamen başka bir bölgesinde, Marvin Harris'inmindn daha az şairane, ama en az onunki kadar öğretici bir yolculuk yapmıştım. Sao Paulo eyaletinin Atlantik kıyısında, Santos'tan çok uzak olmayan Ubatuba 1840'larda ihtişamının zirvesine ulaşmıştı. O tarihlerde,tıpkı o zamanlar küçük bir kent olan Santos'un Sao Paulo'ya olduğu gibi, Taubate'ye faal bir katır kervanı trafiğiyle bağlıydı. Bu Taubate-Ubatuba bağı, tıpkı Sao Paulo-Santos'unki gibi bir evlilikti. Bu bağlantı kıyı ile iç kesimler arasında yeşil bir duvar gibi yükselen, sonra da Serra do Mar'ın üzerinden gerçekleştirilen, kahve toplayan bir piyasa ile bu kahveyi tüm dünyaya ihraç eden bir limanın ortaklığıydı. Kısa bir süre sonra başlayan mücadeleyi Sao Paulo-Santos kazanmıştır; öylesine ki, Ubatuba ile Taubate arasında kurulması tasarlanan demiryolunun yalnızca gar binaları inşa edilmiştir. Taubate ile Ubatuba arasındaki bağlantı bugün bile, iki kent arasındaki kaygan katır yolundan geçmeyi Allah bilir nasıl beceren bir arabayla sağlanmaktadır: bu yolun karşısında, endüstri sayesinde yeni bir hayata kavuşan Taubate, sonunda ise tropikal bitkilere av olan sefil Ubatuba vardır. Bu kentin eski çok katlı evleri *(sobrados)* metrûk olup, sular ve çatlakların arasından fışkıran palmiyeler tarafından tahrip edilmişlerdir, ama hâlâ vakur biçimlerini korumaktadırlar; kentin mezarlığı belli bir zenginlikte olan mezar taşlarıyla, küçük limanın eski talihini tek başına ortaya koymaktadır. Ubatuba kenti hayatta kalmayı başaramamıştır. Burası *caboclos*'un yaşadığı bir köydür. Burada bir Fransız mühendisin, ana dilinden tek bir kelime bile bilmeyen, bir *caboclo* ile evlenmiş olan ve tamamen kocasına benzemiş bulunan, okuma yazma bilmeyen kızına rastladım. Fakat Ubatuba'da memurlar, Sao Paulo hukuk fakültesi mezunu ve Minas Velhas'ın iyice uzağında sürgünde bir medeni olan bir yargıcı da vardı. Bir gecenin tümü boyunca onunla birlikte, *violao* çalan (bir cins altı telli gitar) birinin eşlik ettiği bir halk şarkıcısını dinledim;

halk türküleri burada yeniden egemen hale gelmişlerdi, yalnızca onlar vardı ve antik tarzda bir doğaçlamayla söylenilen türkü, *chegada de luz*, elektrik ışığının gelişinden söz ediyordu: elektrik hattını döşemek için, dağdan inerek kenti kuşatan ormanın içinde bir direk sırası dikmek gerekmişti; bu balta girmeyen orman gene de bakire değildi, çünkü rehberimiz olan yargıcın söylediğine göre, şurasında burasında kahve ağaçları kalmıştı. Kahve plantasyonları tıpkı kentin kend gibi yokolmuşlardı; kent kendini iyi kötü yaşatabilecek akımları ve uyum sağlamasına olanak verecek enerjiyi bulamamıştı. Minas Velhas *nordeste*'nin yavaş hayat akımı için de daha şanslı çıkmıştı.

V

Bu merkezi sorunla karşılaştırıldığında geri kalanın, Marvin Harris'in bize sunduğu ikinci manzaranın büyük bir yarar yokmuş gibi gözükmektedir. Nitekim bu manzaranın özgün olduğundan kuşkuluyum. İster inançlar, beledi yönetim, isterse siyasal tutku söz konusu olsun, yazarın vurguladığı tüm ince farklara rağmen Minas bana Brezilya'nın genel zamanının içinde yaşıyormuş gibi gözükmektedir. Fakat Marvin Harris'in zenci sorununu ortaya koyuşundan rahatsız oldum. Bu onun düşünmemize yol açtığı kadar gergin midir? Alışılmış formüle göre kabaca, bir yanda «zengin beyazlar» ve öte yanda «fakir zenciler» vardır ve tabii ki hiç de zengin olmayan beyazlar ve tuzu kuruda, eğitimli zenciler de vardır; bunun sonucunda tabakalaşma yatay değil de tersine olduğundan, ortaya garip bir toplumsal piramid çıkmaktadır. Yakın çevrede de böyle değil midir? Toplumsal ve ırksal gerilim özellikle, fakir beyazın düzeyinde daha canlıdır; bu beyazın karısı odununu kendi toplamakta ve sefaletin kanıtı olarak suyu nehirden kendi getirmekte ve çamaşırını orada yıkamaktadır. Bu gerilim, beyazların evine davet edilen, ama eşit olarak

davranılmadığı için kendi köşesinde kaygılı, memnuniyetsiz, erdemli, fazlasıyla erdemli kalan müreffeh zencinin düzeyinde de canlı olmaktadır. Ancak Minas'a, kapalı ve gergin hayatından ötürü, Brezilya uygarlığının çerçevesine göre çok anormal, kendine özgü bir ırkçılık atfetmek gerekir mi? Farklı renkten derili insanlar arasında, ulusal düzeyde bir sevecenlik vardır ve Gilberto Freyre bunların cinsel yakınlaşmalarını anlatalı çok olmuştur. Bu oldukça iyi huylu küçük kent ırkçılığı ortaya çıktığı zamanlarda, elbette ki Brezilya geçmişinin tarihsel çizgisine girmemektedir. Bu noktada daha çok aydınlatılmayı isterdim. Klüp veya gösteriş rekabetleri, *fiesta*'daki artırımlar, kentin tek zenci danışmanı Waldemar'ın bir an için aşırıya kaçan portresi beni tatmin etmiyor. Hiçbir karşılaştırma noktasına atıf yapılmaması karşısında ne düşünmeli? Aynı sorunlar Gruta, Formiga, Vila Nova, komşu kentlerde ne durumdadırlar? Toplumsal ve ırksal gerilim Minas Velhas'ta farklı mıdır, ona özgü müdür? Ve eğer cevap evetse, yani eğer Minas ülkenin tümünün büyük akımlarından farklılaşıyorsa bunun suçlusu beyazlar mı, zenciler mi, yoksa her ikisi birden midir? Ama Minas Velhas zencilerinin, başka yerde bu ırkın özgünlüğünün canlı kaynağı olan Afrika tapınılarından tamamen koptuğunu düşününüz. Bu basit olayın muazzam bir kapsamı vardır... Gene ters yönde olmak üzere,dine ilişkin olarak aynı farkına varışlar. Minas Velhas'ın katolikliği Marvin Harris'e biçimsel, dışsal, oldukça boş olarak gözükmektedir. Ve herhalde haklıdır. Ama bundan bazı sonuçlar çıkartırken herhalde haksızdır. Korkarım ki, başta İtalya, İspanya ve Portekiz'inki olmak üzere çeşitli Avrupa katolikleriyle temas eksikliği çekmektedir, çünkü bütün bunlar, örneğin bir Fransıza aynı şekilde biçimsel ve dışsal olarak gözükmektedirler. Minas katolikliği esas hrıstiyanlığın daha saf biçimlerine nazaran şaşırtıcı olabilir; ama o zaman tüm Brezilya katolikliği şaşırtıcı olacaktır. Araştırmacımızın farklı tarihli metinlerde, «iyi öyküler»de aradığı kilise, karşıtlığı fazla birşey kanıtlamamaktadır: bu

durum, dobra dobra konuşmayı veya biraz çizgi dışı öyküleri yasaklamayan genç bir hristiyalığın geleneği içinde yer almaktadır. Ben gerçekte, hıristiyanlığın inkârı olanaksız hatalara, cehatlere, gevşekliklere ve sapmalara rağmen eski kente yerleşmiş olması ve tıpkı Brezilya'nın geri kalanında olduğu gibi, uygarlığın oluşturucu unsurlarından birini meydana getirmesi karşısında büyüleniyorum. Batıl itikatlar hakkında da aynı şeyi söyleyeceğim. Modern Brezilya bunlardan kısa bir süre içinde kurtulamayacaktır. Bunlar Minas Velhas gibi küçük merkezler veya yakın kırlarda olduğu kadar, büyük kentlerde de canlıdırlar.

Ama okumamızdan aldığımız aşikâr keyfi uzatmamıza olanak veren eleştirilerimize son verelim. Marvin Harris'in kitabının başka türlü yönlendirilmiş olmasını tabii ki isterdim; karşısında bulunan küçük toplumun geçmişine bakabilmesini, şu birkaç kişinin özgür tanıklıklarını –Minas Velhas'ın sapkınlığı– Brezilya içlerinin gündelik hayatının sıradan tanıklığından ayırabilmesi için kendi ekseni üzerinde bir iki kere dönmesini isterdim.

Fakat bunları biraz güçlü olarak söyledimse de, bu işaretlerin, inceliği, duyarlığı ve sadakati her tür kuşkunun üzerinde olan bir yazardan çok, doğrudan soruşturmaya çok fazla güvenen ve her güncellik araştırmasına tekdüze bir biçim dayatarak, her özel durumun sunduğu ve açığa çıkartmanın gerektiği aşikâr ve kendine özgü uzantılara aldırmayan bir antropolojiye karşıdır. Yöntemin zorunlu yetersizliği –çünkü gündemde olan yazar değildir–, ancak bunun gibi çok iyi kitaplar aracılığıyla ortaya konulabilir ve Lucien Febvre'in dediği gibi,«başyapıt» kurallarının tehlikeleri –hangi özel stratejiye sahip olurlarsa olsunlar veya hangi konuyla ilgilenirlerse ilgilensinler– bir kez daha işaret edilebilir. Ne kadar yazık![8]

8 Bu kitabın hakettiği görsel malzemeye sahip olmaması da ne yazık. Tek bir fotoğraf bile yok.

UYGARLIKLAR TARİHİ: GEÇMİŞ ŞİMDİYİ AÇIKLAR

Bu bölümde[1] tartışılan soru oldukça alışılmamış bir konudur: XVIII. yüzyılda Voltaire'nin *Adetler Üzerine Deneme*'sinden (1756) bu yana geliştiği haliyle uygarlık tarihi, şimdiki zamanın ve zorunlu olarak da geleceğin –çünkü bugünün zamanı ancak yarının zamanına bağlanırsa anlaşılabilmektedir– tanınmasına ışık tutabilir mi? Bu satırların yazarı (tarihi aynı zamanda hem geçmişin, hem şimdinin; hem «olmuşun», hem de «olanın» tanınması olarak kabul eden; ister düne, ister bugüne ait olsun bu ayırımı her tarihsel «zaman»ın içinde, süren, devam eden, devam edecek ve yalnızca geçici olan arasında yapan bir tarihçi), şimdiyi anlamak için bütün geçmişi seferber etmektir diye cevap verecektir. Fakat mesleğimizin bu bütünü içinde uygarlık tarihi tam olarak neyi temsil etmektedir? Acaba özgün bir alan mıdır? Rafael Altamira «uygarlık demek, tarih demekle aynı şeydir» diye iddia etmekte tereddüt geçirmemiştir. Guizot daha 1828'de «... Bu tarih (uygarlık tarihi) hepsinin en büyüğüdür... diğer hepsini kapsar» diye yazmıştır.

Hiç kuşkusuz mesleğimizin geniş, muazzam, ama kapsanması asla kolay olmayan ve bir yüzyıldan diğerine, bir ülkeden diğerine, bir tarihçiden diğerine, bir denemeciden diğerine olan farklı yorumlarla içeriği değişen ve değişmeyi sür-

1 *Encyclopédie Française*, c. XX. *Le Monde en Devenir* (Histoire, évolution, prospective), Paris, Larousse, 1959'un V. Bölümü

düren bir kesimi söz konusudur. Bu konudaki her tanım güç, yetersizdir.

Ve herşeyden önce insanlığın tümünü gündeme getiren *uygarlık* ve zaman ile mekân içine dağılmış olan uygarlıklar vardır. Bunun dışında, uygarlık kelimesi asla tek başına yolculuk yapmaz: aslında onun basit bir ikizi olmayan kültür kelimesi ona her zaman eşlik eder. *Kültür* ve kültür*ler* olduğunu da ekleyelim. *Kültürel* sıfatı ise bize uzun zamandan beri, kültür alanında (etnoloji bunu böyle istiyor) olduğu kadar, bir sıfatın yokluğunu çektiğimiz uygarlık alanında da ikircikli hizmetler vermektedir. Bir uygarlık, kültürel olguların, çizgilerin bir bütünüdür demekteyiz.

İşte daha şimdiden belli sayıda ince ayırım, karışıklık olasılığı. Fakat anahtar kelime her ne olursa olsun, uygarlık veya kültür tarihi, uygarlıklar veya kültürler tarihi denilen bu özel tarih bir ilk kavrayış olarak, özel tarihlerin bir geçidi veya daha doğrusu onlardan oluşan bir orkestradır: dil tarihi, edebiyat tarihi, bilimler tarihi, sanat tarihi, hukuk tarihi, kurumlar tarihi, inançlar tarihi, dinler tarihi (ve hatta dinsel duygular tarihi), gündelik hayat tarihi, aslında nadiren araştırılan mutfak zevkleri ve yemek tarihinden ise söz etmiyoruz. Bu alt kesimlerin (hepsini saymıyorum) herbiri az çok gelişmiş olarak, kendi kurallarına, kendi iç dillerine, kendi hedeflerine, kendi özel hareketlerine sahiptirler ve bu hareket genel tarihinkiyle zorunlu olarak aynı değildir. Güçlük bunların hepsini birbirine uydurmaktadır. Collège de France'da bir yıl boyunca, XVI. yüzyıla ilişkin olarak Avrupa'da bilimler ve teknikler tarihiyle genel tarihin diğer kesimleri arasındaki bağları bulmak için boşuna uğraştım. Ancak bu tarihlerin aynı ritmde ilerliyor olup olmamaları bunların birbirlerine karşı kayıtsız oldukları anlamına gelmemektedir. Lucien Febvre, Léon Brunschwicg ve Etienne Gilson'a karşı, özerk bir fikirler tarihine karşı, eğer keyfi olarak yapılmazsa içinde hiçbir şeyin birbirinden ayrılamayacağı bir genel tarihten yana çıkmaktaydı ve haklıydı. Fakat tarihin

birliğini yeniden kurmak, hep çemberi kareye çevirmenin peşinde olmak demektir.

Fakat bu kez kesimlerinden biri itibariyle değil de, bütünü içinde ele alınan uygarlık tarihi söz konusu olduğunda tereddüte yer yoktur: bu durumda onu genel veya öyle de söyleneceği üzere, bütünsel tarihten ayırmanın olanaklarını görmek pek mümkün olamayacaktır. Çünkü uygarlık tarihi genellikle kendinin de basitleştirilmiş bir bakış olduğunu iddia ediyorsa da, her zaman Tarihin bir yorumu, ona egemen olma denemesi olarak kalmaktadır: hakikinin bazı gerçeklerini ve bazı yanlarını sahnenin önüne itmekte, ama bu gerçekler ve bu yanlar bütünsel açıklamalara ihtiyaç göstermektedirler. Böylece her seferinde, ne kadar hızlı olursa olsun zorunlu olarak tüm kalınlığı içinde ve böylece tüm veçheleri itibariyle, yani geleneksel tarih olduğu kadar toplumsal tarih veya ekonomik tarih olarak da kavranan tarihin tümünün farklı düzlemlerde gündeme getirilmesi söz konusudur. Ve hatta uygarlık tarihi bugün itiraz edilen bir cins üstünlüğü uzun bir süre devam ettirmişse, bunun nedeni o sıralarda, kısır bir siyasal kronik içine hapsolmuş olan geleneksel tarihin sınırlarından dışarı taşmanın, Henri Berr'in dediği gibi onu «genişletmenin», «onun içine siyasalın dışındaki başka olayları ve resmi kişilerin dışındaki başka insanları dahil etmenin» tek olanağını sunuyor olmasıydı. Kısaca söylemek gerekirse uygarlık tarihi Tarihin ve genel açıklamaların ufkuna yeni ve daha güvenli açıklamalardan ulaşma olanağını sunuyor. Bu durum, dün Karl Lamprecht'in *Kulturgeschichte* uğruna verdiği ateşli kavgaların anlamını vermektedir. Tarihin çok yakınlarda toplumsal ve ekonomik olanın doğrultusunda genişlemiş olmasından ötürü, uygarlıkların incelenmesi istisnai bir düşünce alanı olarak kalmaya devam etmekle birlikte, artık bu savunma rolünü oynamamaktadır.

Ancak tüm hesaplar yapıldıktan sonra, bu henüz belirsiz, karmaşık tarihi bugünün üzerine yansıtmak, onu hiç de alışık olmadığı bir konuma, bugün denildiği gibi «geleceği kestir-

meye yönelik» bir konuma getirmek, uzun ve güç bir tartışmayı başlatmak olacaktır. Bu bölüm bu tartışmayı ne özetleme, ne de sona erdirme iddiasındadır, en fazlasından esas verileri açığa çıkartmayı istemektedir.

Ancak bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. En azından iki tane. Bunlardan birincisi, Henri Berr'in Sentez Merkezi'nin geleneğine uygun olarak, kelime haznesi araştırmalarına başvurmaktır: dikkatimizi celbeden ve dağıtan bu kelimeler kökenleri itibariyle kavranmak, yörüngelerine oturtulmak zorundadırlar; bunların sahte mi, gerçek mi dostlar olduklarını bilmek zorundayız. İkinci tedbir: uygarlık veya kültür kelimelerinin altında hangi güç, değer, *bağlantılı* unsur gruplarının, takımadalarının olduğu iyi niyetle varsayılabilir? Burada emredici ve açık tanımlara ihtiyaç vardır... Eğer hepimizin içine girdiği alanda belli bir tutarlık yoksa, eğer herkesin ulaşabileceği ön bir gözlem «bilimsel olarak» mümkün değilse, eğer kararlı bir şekilde bir Tarih metafiziğinin dışında değilsek, öyleyse girişimimiz tabii ki önceden mahkûm edilmiş durumda olacaktır.

I
UYGARLIK VE KÜLTÜR

Bu iki kelimenin kökeni ve tarihi

Bu kadar geniş bir alana egemen olmak üzere yalnızca *uygarlık* ve *kültür* (bunların çoğul hale getirilmeleri sayılarını değil de, anlamlarını artırmaktadır) gibi iki kelimenin olmasına, çevik ve kuşkulu bir dostlukları olan –bunu göreceğiz– iki kelimenin, ama yalnızca iki kelimenin olmasına *a priori* şaşırmak gerekir. 1900'lere doğru Fransızcaya ve diğer dillere Almancadan gelmiş olan *kültürel* kelimesi ise, bir yazma ve konuşma kolaylığından başka birşey sağlamamaktadır. İki

kelime azdır, üstelik çoğu zaman bunlardan yalnızca biri kullanılmaktadır.

Böylece 1800'e kadar kültürün esamisi bile okunmamıştır. Bu tarihten sonra iki kelime arasında rekabet başlamıştır. Bugün bunların karıştırıldığı veya birinin tercih edildiği olmaktadır, bu da eğer yanılmıyorsam uygarlık veya kültür düşüncesinin üniter bir şekilde yerleşmesine yol açmaktadır. Ama bu birlik yönündeki eğilimler kural değildir. İki kelime arasındaki rekabet giderek kızışmakta ve her seferinde paylaşımla sonuçlanmaktadır. Bu duruda geniş bir alanın birliği bozulmuş, büyük sorunların bütünsellikleri parçalanmış olmaktadır: buna bağlı olarak sanki fikir kavgaları ve birçok hata ortaya çıkmaktadır. Kısacası ilk bakışta gereksiz gözüken ve zaten çoğu zaman da öyle olan bu kelime kavgaları bizi bir kez daha, tartışmanın ta göbeğine götürmekte, ama burayı tam olarak aydınlatmaya yetmemektedirler.

Kültür ve uygarlık kelimeleri Fransa'da aşağı yukarı aynı zamanda doğmuşlardır. Önceki hayatı uzun olan kültür (daha Ciceron *cultura mentis*'ten söz etmekteydi), entelektüel kültür olan özel anlamını ancak XVIII. yüzyılda kazanabilmiştir. Bildiğimiz kadarıyla, uygarlık kelimesi ilk kez, 1766'da basılan bir eserde görülmüştür. Herhalde daha önce de kullanılmıştır. Her halükârda *uygarlaştırmak* fiili ve *uygarlaşmış* sıfat-fiilinden çok sonra doğmuştur; bu iki kelimeyi XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren görmek mükündür. Uygarlık kelimesini imal etmek, icat etmek gerekmiştir. Daha doğumundan itibaren dindışı bir entelektüel, teknik, ahlâki, toplumsal ilerleme ülküsünü ifade etmiştir. Uygarlık «ışıklardır». «Uygarlığın yeryüzüne yayılması ölçüsünde, savaş ve fetihler, kölelik ve sefaletin yokolduğu görülecektir», bu kehaneti 1787'de Condorcet yapmıştır. Bu koşullarda bu kelimenin düşünülebilmesi için, onu destekleyecek iyi durumda, nitelikli, «kentleşmiş» bir toplumun olması gerekir. Onun zıddında *barbarlık* yer almaktadır: uygarlık bunun üzerinde güç, ama gerekli bir zafer kazanmaktadır. Barbarlıktan uygarlığa

geçiş her halükârda büyük bir iştir. Mably dostu olan Polonyalı bir konta 1776'da şöyle yazmıştır: «İsveç geçen yüzyıl esnasında Gustaf Adolf'ün yönetiminde barbarlıktan çıkınca, büyük bir tehlikenin tehditi altında kaldınız...». Gene o şöyle yazmaktadır: «I. Petro ulusunu (Rusya) içine düştüğü derin barbarlıtan çekip çıkardı». Ama uygarlık kelimesinin başrahibin kalemi altında, barbarlığın karşıtı olarak hemen belirmediğine dikkat ediniz. Kelimenin talihi daha yeni başlamaktadır.

Bu talih parlak, yararlı olduğundan daha çok parlak olacaktır. Bu en azından Joseph Chappey'in gürbüz ve talepçi bir kitapta (1958) ileri sürdüğü düşüncedir. «Uygarlık» hiç kuşkusuz konuşma ve yazı alanında yarım yüzyıl boyunca büyük bir başarı kazanacaktır, ama bu tam bir bilimsel başarı olmayacaktır. Joseph Chappey, «insanlar o sıralar bu kelimenin öneminin bilincine varamadılar» diye yazmaktadır. Eleştirmenimizin tatmin olması için, doğmakta olan tüm insan bilimlerinin yeni kelimenin ve onun ifade ettiği devasa kazanımların hizmetine girmeleri gerekecektir. Ama böyle birşey olmamıştır. İnsan bilimleri o sıralarda henüz çocukluklarını yaşamakta ve kendilerini bulmaya çalışmaktaydılar. Ve kelimeye ilk dengesini sağlamış olan bu «kentleşmiş» iyimser toplum, XVIII. yüzyılı XIX. yüzyıla dramatik bir şekilde bağlayan bilinen dönüşüm ve devrimlerle, oldukça çabucak yok olmuştur. Belki de büyük bir fırsat kaçırılmıştır.

Her halükârda 1850'lere doğru, *uygarlık* (aynı zamanda *kültür*) birçok maceradan sonra tekilden çoğula geçmiştir. Özelin genele karşı kazandığı bu zafer, XIX. yüzyılın karakteriyle uyumludur. Ancak bu bizatihi ne kadar da büyük bir olaydır ve diğer olayları ve diğer dönüşümleri nasıl da yansıtmaktadır! Uygarlıklar veya kültürlerin çoğul olması, bir ülkü veya daha doğrusu bir ülkü olarak tanımlanmış uygarlık fikrinden açıkça vazgeçilmesi; kısmi olarak da, kelimenin ilk ortaya çıktığı zaman içerdiği evrensel, toplumsal, manevi, entelektüel niteliklerin ikâme edilmesi anlamına gelmekte-

dir. Bu daha şimdiden tüm insani deneyleri, Avrupa'nınkiler kadar diğer kıtalarınkileri de eşit bir ilgiyle ele alma eğilimini ortaya koymaktadır.

Bu «muazzam uygarlık imparatorluğunun özerk eyaletler halinde» parçalanmasına (Lucien Febvre) seyyahlar, coğrafyacılar, etnograflar daha 1850'lerden önce az katkıda bulunmamışlardır. Avrupa dünyayı keşfetmekte, yeniden keşfetmektedir ve buna uyum sağlaması gerekmektedir: düzeyi ne olursa olsun, bir insan bir insandır, bir uygarlık bir uygarlıktır. Bu oyunda «yer» olarak ve dönemin «şeytani»[2] uygarlıklarına varana kadar, uzmanlar tarafından saçma bir noktaya ulaştırılıncaya kadar bölünen tarihin zamanı içinde uygarlıkların da sayısı artmıştır. Böylece uygarlık hem zaman, hem de mekân yönlerinde çifte bir parçalanmaya uğramıştır. Voltaire ve Condorcet'nin döneminde Eskimo kültüründen veya Alfred Métraux'nun muhteşem bir şekilde yaptığı gibi, şu Brezilya kızılderilileri Tupi-Guaranos uygarlığından söz edilebilir miydi? Ama *XIV. Louis Yüzyılı* adlı kitabında (1751), kelimeyi telâffuz etmeden, «dönemin uygarlığı» kavramını ilk kullanan kişi Voltaire olmuştur. XIX. yüzyılda zafer kazanan kelimenin çoğul hali, hiç tartışmasız Yeni Zamanların düşünce ve zihniyetinin bir işaretidir.

1850'ye doğru az çok netleşen bu zafer yalnızca Fransa'da değil, Avrupa'nın tümünde belirginleşmektedir. Nitekim, esas kelimelerin birçok diğer şey gibi sürekli yolculuk yaptıklarını, bir ülkeden diğerine, bir dilden diğerine geçtiklerini unutmayalım. Kelimeler balyalar gibi mübadele edilmektedirler, ama balya geri döndüğünde asla yola çıktığı zamankinin aynı olmamaktadır. İşte *kültür* Almanya'dan –beğeni uyandıran ve beğenilen bir Almanya, XIX. yüzyılın ilk yarısının Almanya'sı– yola çıkarak, Fransa'ya yeni bir prestij ve anlam kazanmış olarak geri gelmiştir. Bu arada mütevazi bir yardımcı halinde kalmış olan bu kelime, tüm Batı düşüncesi

2 Joseph Chappey, s. 370.

içinde egemen kelime olmakta veya olmayı denemektedir. Alman dili Hender'den itibaren kültür kelimesiyle, istekle her tür toplumsal bağlamından sıyırdığı entelektüel ve bilimsel bir ilerlemeyi anlamaktadır; uygarlık kelimesinden ise tercihan insanların hayatının yalnızca maddi yanını anlamaktadır. Bir kelimenin değerini düşürmekte, diğerini yüceltmektedir. Marx ve Engels *Komünist Partisi Manifestosu*'nda (1848): «Bugün toplum aşırı uygarlığa, (yani) aşırı geçimlik olanaklara, aşırı ticarete sahiptir» demektedirler.

Uygarlık ve kültür karşısındaki bu konum, Alman düşüncesinde inatla korunacaktır. Daha önce de söylmendiği üzere[3], bu konum bu ülkede Alman dehasına uygun olan ruh ile doğa *(geist* ve *natur)* arasındaki dikotomiye cevap vermektedir. Ferdinand Tönnies (1922) veya Alfred Weber (1935) gene bu çizgi üzerinde kalarak, uygarlık adı altında uygulamaya dönük, hatta entelektüel bilgilerin toplamını, kısacası insanın doğa üzerine etki etmesine olanak veren tüm gayrişahsi araçları; kültür adı altında ise bunun tersine yalnızca değerleri, ülküleri, normatif kuralları görmektedirler. Thomas Mann'a göre «... kültür gerçek ruhaniliğe tekabül eder, oysa uygarlık mekanizasyon demektir»[4]. Bir Alman tarihçisi[5] 1951'de karakteristik bir biçimde şöyle yazmaktadır: «bugün uygarlığın kültürü ve tekniğin de insanı yoketmesini önlemek insanın görevidir». Bundan daha açık birşey olamaz. Fakat Almanya'da bile tedavülde yalnızca bu dil olmamıştır. 1918-1922'de Oswald Spengler alışılmış oranı bir parça değiştirmiştir. Külterde yaratıcı coşkunun başlangıcını, her uygarlığın üretken ilkbaharını görmektedir; uygarlık bunun tersine mevsim sonu, tekrar, başa dönen mekanizma, görünüşteki debdebe, kireçlenmedir. Oswald Spengler'e göre Batı kendine özgü güçlükler, trajik tehditlerden (bunların varlığını reddetmemektedir) ötürü değil de, Batı'nın uygarlık aşamasına,

3 Philippe Bagby, s. 160.
4 Armand Cuvillier, II, s. 670'ten alınma atıf.
5 Wilhelm Mommsen, zikr. Chappey, s. 444.

yani canlı ölü safhasına ulaşmış olması gibi basit bir olgudan ötürü «çökmekte»dir. Ve bir Alman tarihçisi olan G. Kuhn'un (1958), Germenya köylülerinin büyük göçler sonucunda yaşlı Roma'ya karşı zafer kazandıklarını gösterirken sarfettiği bir cümle, bu yönde açıklanmaktadır. Bu «köylünün savaşçıya, kırın kente, kültürün uygarlığa karşı zaferidir» denilmektedir.

Fakat Almanların 1848'den itibaren kültürü yeğlemeleri ve romantizmin ondan yana çıkması, adeta daha ilkesinden itibaren ortaya çıkmış olan bir tartışmayı sona erdirmemiştir. Zaten «*uygarlık*» kelimesi İngiltere ve Fransa'da kendini iyi savunmuştur ve hâlâ baş yerde oturmaktadır. 1900-1911'de, kendi döneminde devrimci olan Rafael Altamira'nın büyük tarihinin *Historia de Espana y de la Civilizacion Espanola* adını taşıdığı İspanya'da da durum böyledir. İtalya'da ise, çok eski *civita* kelimesi öncelikli bir rol oynamaktadır. Bizde ise, Alfred Rambaud'nun klasik kitabının bayrağını belli bir ustalıkla devralmış olan yakın tarihli bir *Fransız Uygarlığı Tarihi*[6] yazarlarının, Fransa'nın zihnin düşmanı olan maddi hayatın içine çok fazla dalmış olduğu, veya o olmazsa hiçbir yaratıcılığın olamayacağı geniş bir pınardan ilke olarak uzaklaşarak, monotonluk, tekrar veya yaşlılığın pençesine düştüğü yargısına vardıklarından kuşkulanıyorum. Henri Marrou bundan yirmi yıl kadar önce *kültür* kelimesinin Fransa'da «kişisel ruhani hayat biçimi» ve uygarlığın ve sosyolojik gerçeklere tahsis edilmesini önermekteydi. Uygarlık bu paylaşımda oldukça iyi bir parçaya sahip olacaktı. Nitekim, J. Huizinga'nın Spengler'in başarısızlığının (bu konuya birazdan geleceğim) ek bir nedenini daha bulurken haklı olduğunu sanmıyorum: Alman denemeci canla başla saldırdığı uygarlık kelimesini hafife almıştır; söylemek istediğim, bu kelimenin Almanya dışındaki «uluslararası» gücünü hafife aldığıdır.

Ne savunduğum, ne de düşman olduğum uygarlık kelimesi

6 Georges Duby ve Robert Mandrou.

için eğer bir tehlike varsa, bu daha işin başında Almanların bizaihi savunulabilir inatlarından çok, antropologlar ve etnologlardan gelmektedir. Bunlar Edward Burnett Tylor'ın belirleyici kitabından beri (1871), ilkel uygarlıklardan çok, ilkel kültürlerden söz etme adetini benimsemişlerdir; eğer bugün uygarlık sorunlarından bilimsel ve «nesnel» olarak söz edenler yalnızca etnograflar ve antropologlar olmasaydı, bu tarihçileri hiç rahatsız etmezdi[7]. Bunların eserleri okundukça, herkes onların diline alışmaktadır. Bu dil kendini birgün herkese kabul ettirme tehlikesini taşımaktadır.

Eğer şu sonuca değilse, hangi sonuca varılabilir: kültür ve uygarlık dünyada, dünyanın çelişkili düşünce ve beğenileri arasında, sözlükbilimcilerin söylediklerinden daha zor yol almaktadırlar, bu yüzden şu an için karşılarında tedbirli olmanın gerektiği birçok farklılık oluşmuştur. Yaşayan bütün kelimeler değişirler ve değişmek zorundadırlar –tıpkı birçok diğer şey gibi–. Bu değişiklik yalnızca bilimsel kelime haznesinin gerekleri, kültürel sıfatının dipten dibe gerçekleştirdiği gelişmeler –yansızlar her zaman servet kazanırlar–, tüm insan bilimlerinin tanık oldukları bilinç ve yöntem bunalımlarından ötürü olsa bile, gene de gereklidir. En ünlü Amerikan antropologlarından ikisi olan A. L. Kroeber ve Clyde Klukhohn'un yakın tarihli araştırmaları, bu durumu kültür kelimesine ilişkin olarak kesin bir biçimde ortaya koymaktadır: bu araştırmada 161 tanım sıralanmıştır; kendiliğinden anlaşılacağı üzere bu tanımlar, arkadan geleni hiç hesaba katmadan, yalnızca ilgili kelimeyi kapsamaktadırlar. Armand Cuvillier *Sosyoloji elkitabı* adlı eserinde en azından yirmi tane farklı uygarlık tanımı vermektedir. Bu çoktur, belki de aşırıdır. Bu tartışmalara hakemlik etmeye kalkışmamak daha iyi olacaktır... Henri Pirenne bir gün

7 Kültürden itibaren: kültür belli bir grubun içinde, biyolojik kalıtımın dışında, toplumsal kalıtımla aktarılan herşeydir –toplusal tavırların «modeli», karakteristik hayat tarzları «bütünü»–. Bu konuda bir filozofun görüş açısına bkz., Pietro Rossi, «Cultura e civiltà come modelli descrittivi», *Rivista di Filosofia*, Temmuz, 1957.

(1931), o sıralarda bir tarih kelime haznesi oluşturmakla meşgul olan Sentez Merkezinin girişim ve eğilimlerine karşı, tarihin diğerlerinin tersine gündelik dilin yaşayan kelimelerinden yararlanma avantajına ve böylece örneğin filozoflarınki gibi hareketsiz, kireçlenmiş (tıpkı matematiğinki gibi, ama her ne söylenirse söylensin o da kıpırdamaktadır) bir kelime haznesinden kararlı bir şekilde uzak kalma avantajına sahip olduğunu söylüyordu. Ben Pirenne'in bu kanaatini paylaşıyorum: kelimeleri kendilerini bize sundukları biçimleriyle, canlı anlamları, geçici olarak canlı olan anlamları içinde kullanalım. Ama bunların önerdikleri, eskiden önerdikleri diğer olanakların ve aynı zamanda bize karşı hazırladıkları ihanetlerin de bilincinde olalım.

Çünkü herkes bu disiplinsiz yaşayan kelimeleri istediği biçime sokabilir. Genç bir Amerikalı antropolog olan Philip Bagby, sevimli ve akıllı bir kitapta (1958) *uygarlık* kelimesini kentlerin devrede oldukları duruma ve *kültür*'ü de kentleşmemiş kırlara tahsis etmeyi önermektedi; bu öneri açısından uygarlık nitelikli bir kültür, üst bir aşama olnaktadır. Bu arada bu yazarın bu çözümü –bunun babasının bu yazar olmadığını söylemem gerekir– herhalde iyidir, ama önerilenin değeri her ne olursa olsun, kelimelerin anlamlarının bir kerede ebediyen geçerli olmak üzere belirlenebileceklerine hiç inanmıyorum. Bugün uygarlık veya kültür gibi ikircikli kelimelerin maddi, ahlâki, bilimsel teknik veya hatta ekonomik (René Courtin'in bir kitabının adı: *Brezilya'nın ekonomik uygarlığı*) gibi sıfatlarla donatma eğilimimiz gibi basit bir nedenden ötürü, daha şimdiden bazı değişiklikler hazırlamaktadır.

Demek ki kelime kavgası sona ermemiştir. Ve belki de sanıldığının tersine, bize kaynaşma halinde olan ve henüz belirlenememiş çok sayıda şeyin bulunduğu insan bilimleri alanında çoklu anlam taşıyan, gözleme (ve sürprizlere) uyum sağlama yeteneğine sahip olan ve onu rahatsız etmeyen, istendiği gibi biçimlendirilecek kelimeler gerekmektedir. Yeni

bir emre kadar bu iki anahtar kelimeyi birbirinin yerine kullanacağım –anlam bağlamından çıkarılacaktır–, veya bunların birbirlerinin yerine geçmelerinin tehlikeli olduğu hallerde de, bana «barbar» (Joseph Chappey) olarak değil de, kullanışlı olarak gözüken kültürel sıfatından medet umacağımı itiraf ediyorum. Zaten yalnızca Hegel'e kadar geri giderek, yapılmış tanımlara aldırmadan bu iki kelimeyi birbiri yerine kullanmış olan irili ufaklı yazarların adlarıyla koskaca bir sahifeyi doldurabilirim. Öyle sanıyorum ki, karışıklıklar ve bizatihi vahim taraf tutmalar vardır.

Tanımlama denemeleri

Kelimeler her halükârda her neyseler o oldukları için, onlara karşı yargı ve eylem özgürlüğümüzü zahmetsizce koruyabiliriz: bu birinci nokta bizim için kazanılmış durumdadır. Fakat işaret edilen nesneler konusunda daha az rahat olacağız. Şunu üzülerek söyleyelim: toplumsal alanın diğer uzmanları gibi, uygarlık ile ilgilenen tarihçiler de bundan ne anladıkları konusunda bizi büyük belirsizlikler içinde bırakacaklardır. «Uygarlık» onlar için tarihi büyük bakış açılarına –onların bakış açılarına– indirgemenin meşru –veya değil– bir yoludur. Bu nedenle ortaya hizatihi doğrulanabilen, ama uygarlık alanını parçalayan, onu her seferinde kesimlerinden birine indirgeyen otoriter bakışlar, tercihler çıkmaktadır. Kesimin bir yazardan diğerine niyet veya tercih doğrultusunda değişiyor olması, sonuçta uygarlık tarihinin bugünkü dünyanın anlaşılmasındaki yararı hakkında karar verecek kişinin işini kolaylaştırmamaktadır. Yazarlarımızdan hiçbiri –hatta Arnold Toynbee bile– bize kendi açısından uygarlığı oluşturan şeyler hakkında bütünsel bir bakış, bir tanım verme ihtiyacını duyuyormuşa benzememektedir. Bu çok açık değil midir? O kadar açıktır ki, tarihçilerin kendi görevlerinden ne anladıklarını ve bize düşen ödevi de nasıl belirle-

diklerini anlamak için, bunların içeriğini kitaptan kitaba keşfetme işi bize düşmektedir.

Guizot'da– François Guizot'nun her zaman zevkle okunan *Avrupa Uygarlık Tarihi; Fransa Uygarlık Tarihi* (1829-1832) –bunlara en azından birincisinin 1855'teki yeni yayınına koyduğu önsözü eklemek gerekir– gibi güzel kitapları bize hareket noktası olarak yardımcı olabilirler. Kuşkusuz bunlar nesnelerini açık bir şekilde belirlememektedirler ve bu esef vericidir. Fakat Guizot'ya göre uygarlık XVIII. yüzyıl anlamında herşeyden önce bir ilerlemedir. Aslında çifte bir ilerleme: toplumsal ve entelektüel. İdeal olanı, terazinin bu iki kefesi arasında bir uyum, bir denge bulunması olacaktır. İngiltere'nin daha çok toplumsal, Almanya'nın daha çok entelektüel bir gelişme göstermesine karşılık, Fransa her iki yönde de eşit bir ilerleme göstermiş değil midir? Ama burada bizim için önemli olan hiç de bu değildir. İlginç olan nokta, Guizot'ya göre bu çifte hareketiyle birlikte uygarlığın bir halkla –Fransa– veya şu diğer «halk» olan (Lucien Febvre) Avrupa'yla, yani kısacası kendine özgü bir bedenle nasıl birleştiğini görebilmektir. Ne yazık ki Guizot bu ayırımı yalnızca siyasal tarih çerçevesiyle sınırlı olarak kavramakta; bu da bu kavrayışın açılarını çok daraltmaktadır. Üstelik siyaset Guizot'ya göre nihai çözümlemede, kendiliğinden iki ilke arasındaki manikeen bir kavga olarak ortaya çıkmaktadır (bu nokta fazlasıyla eleştiri almıştır: otorite, özgürlük). Bu kavga ancak az çok bilgece (belki örneğin Temmuz monarşisi gibi olanları), yararlı uzlaşmalar sayesinde yatışmaktadır. Şimdiki zaman tarih ölçeğinde, tarihçi veya eylem adamı olan bir çağdaş tarafından ancak nadiren görülebildiğinden, büyük teori ama küçük sonuç denilmektedir.

Guizot 1855 tarihli önsözünde «iki büyük güç, iki büyük hak olan otorite ve özgürlük insan toplumlarının bağrında birlikte varolur ve birbirleriyle mücadele ederler... Ben inceleme alanından daha çalkantılı bir sahneye geçerek, otorite ile

özgürlüğün faal uyumlarını, bunların açık, meşru bir arama içinde yer alan ve bunlara bağlanmış bulunan mücadelelerin içindeki uyumlarını siyasal düzende arayanlardanım. Bu bir düş olsa bile...» diye yazmaktadır.

Burckhardt'ta – J. Huizinga'nın hiç de haksız olmaksızın «XIX. yüzyılın en bilge zihni» dediği Jacob Burckhardt'ın *Die Cultur der Renaissance in İtalien* 1860'ta az sayıda basılmış olarak yayınlanmıştır. Bu kitabı açalım: bizi Guizot'nunkinden çok farklı bir dünyaya götürmektedir. Batı bu kez ne tüm mekânı, ne de tüm geçmişi itibariyle gündeme getirilmiştir. Batı uygarlığının büyük albümünün yalnızca çok ışıklı bir anı ele alınmıştır. Rönesans adını Michelet'den sonra (1855) lanse eden Jacob Burckhardt, çağdaş araştırıcılığın kuşkusuz aştığı, ama bu kitabın dünün bakış açılarının izin verdiklerinin çok ötesinde, aşikâr bir ışıltıya sahip olmasına rağmen akıllılığını unutturamadığı parlak bir araştırma ve kesinlikle İtalyan kaynaklarını yakalamıştır. Ama acaba Jacob Burckhardt bu kitabı yayınladığı sırada Tarih görüşüne, yani daha sonra söyleyeceği üzere insanların bütün geçmişine atıf noktası olan şu «üçlü»ye –devlet, din, kültür– indirgenmiş tarih görüşüne ulaşmış mıydı? Bu kitapta en büyük yer, şahane yer devlete, XV. ve XVI. yüzyıllar İtalyan devletlerine verilmiştir; daha sonra kültürün sanatsal dengeleri (ona göre bunlar herşeye egemendirler) zevkle ve akıllı bir şekilde incelenmişlerdir; buna karşılık din minik bir paya sahip olmuştur. Daha da kötüsü, bu «üçlü»nün ötesinde, Muhteşem Lorenzo'nun İtalya'sının maddi ve toplusal bünyeleri hakkında hiçbirşey veya hemen hemen hiçbir şey söylenmemiştir. Bu kitabın hedeflediği ve ulaştığı, her zaman göz kamaştırıcı olan «üst yapı», yazarı harekete geçiren somutu arama arzusuna rağmen havada kalmaktadır. Bu akla yakın mıdır? Yani biz tarihçiler için, bu kitaptan bir yüzyıl sonra, o zamandan bu yana başka hiçbirinin gerçekten ikâme edemediği bu bütünsel görüntüde kalmak akla yakın mıdır?

Jacob Burckhardt'ın kendini, Herder'den (1784-1791) itibaren çizilen, Gustav Klemm'in (1843-1852) kitabının yayınlanmasıyla avamlaştırılan Alman *Kulturgeschichte*'sinin neresine koyduğunu görmek yararlı olacaktır. Alman tarihyazını XIX. yüzyılın ortasında, G. Weber'in (1853) İspanyolcaya çevrilince büyük bir rol oynayacak olan büyük kitabı *Evrensel Tarih*'in tek başına gösterdiği üzere, tehlikeli bir dikotomiye boyun eğmiştir. Weber'in kitabı bir dış tarihi (siyaset), bir iç tarihten (kültür, edebiyat, din) ayırmaktadır. Ama «iç» bir tarih tek başına, bizatihi bir gerçeklik oluşturur mu?

Spengler'de – Oswald Spengler'in üzerinde uzun uzadıya durmanın gerektiği ateşli ve yakıcı kitabı (1918-1922), bizi her halükârda iki kez böylesine bir dünyanın içine hapsetmektedir. Bu satırları yazmadan önce, bu kitabı bir kez daha dikkatle okudum. Bugün, Lucien Febvre'in dün düşündüğünün tersine, kitabın onun ortaya çıkmasına eşlik eden ve onu izleyen koşulların dışında yargılanabileceğini sanmıyorum. Kitap tonu, görüşlerinin genişliği, anlama tutkusu, yükseklere olan merakıyla, yüce edasını tartışılmaz bir şekilde korumuştur.

Spengler'e göre her kültür benzersiz bir deneydir. Bir başkasının çocuğu olan bir kültür söz konusu olsa bile, bu da kendini er geç tüm özgünlüğü içinde kanıtlamaktadır. Bu bazen çok geç olmaktadır. Örneğin bizim Batı uygarlığımız için olduğu gibi: «kendi düşüncemizi düşünme cesaretini gösterebilmemiz için çok uzun zaman gerekmiştir», yani kendimizi Antikitenin derslerinden kurtarabilmemiz için. Ama sonunda kurtulduk. Bir kültür her zaman kurtulmaktadır, aksi takdirde bir kültür değildir.

Pekalâ bir kültür nedir? Aynı anda hem bir sanat, bir felsefe, bir matematik, hem de bir düşünce biçimidir; onları harekete geçiren zihnin dışında asla geçerli olmayan, asla anlaşılamayan tüm gerçeklerdir. Spengler, Nietszche'nin tahmin ettiği veya ima ettiği gibi, ne kadar kültür varsa o kadar

ahlâk vardır diyecektir; aynı şekilde o kadar felsefe vardır (biz de gülümseyerek, o kadar tarih, o kadar tarihyazını vardır diyeceğiz), o kadar sanat, o kadar matematik vardır. Batı inkâr edilemez matematik bir özgünlükle de farklılaşmaktadır: sayı-fonksiyonun keşfedilmesi. Batının sonsuz kesirli hesaplamayı getirmiş olması kitabın başında ortaya konulmuştur; zaten bu sahifeler hiçbir şeyin bozamadığı bir güzelliktedirler.

Bir kültür kendini bu birkaç özgün çizgiyle, bundan da fazlası bu özgünlüklerin kendine özgü demetiyle tanımladığı için uygarlık tarihçisinin yöntemi basit olacaktır: bu özgünlükleri açığa çıkartarak inceleyecektir. Sonra bizzat uygarlıkları karşılaştırması için bunları birbirlerine yaklaştırması, kıyaslaması yeterli olacaktır. Böylece zaman içinde yüzlerce, binlerce yıl gerilere giden yolculuklara davet edilmiş olmaktayız. Bu tasvirlerin, bu tahminlerin bugün bizim için uzay yolculuklarının sahip olduğuna benzer bir anlam taşıdıkları düşünülebilir. Yerçekimi yasalarının aniden dışına çıkılınca, tüm eşyalar, tüm gövdeler yerlerini terketmekte, yan yana serbestçe ve garip bir şekilde yüzmektedirler. Kontrpuanlı müzik XIV. Louis monarşisi, Leibnitz'in sonsuz kesirli hesabı, yağlıboya resmin ve perspektifin büyüleri, dor sütunu, Yunan polisi... Spengler'de işte böylece birbirlerine sürtünmekte, birbirleriyle yan yana bulunmaktadırlar. Bütün bu unsurlar tarihsel ağırlıklarını kaybetmişlerdir.

Kim bu oyunla yanılsamaya düşmez ki, Spengler'in eleştiriye çok açık düşüncesi tıpkı tarih düşüncelerinin en sıradan veya en bilgecesi gibi, sürekli olarak kültürel unsurların birbirlerine bağlanması ve bundan da fazlası (fakat Spengler burada artık sessiz kalmayacaktır), bunların kültürel olmayan unsurlarla bağlantıları gibi can sıkıcı ve güç bir soruna sürekli çarpmaktadır. Yazarımız, tıpkı akıl yürütmesini bozacak herşeyi olduğu gibi bu sonuncu unsurları da ihmal etmektedir. Böylece para «anorganik bir büyüklük»ten başka birşey değildir ve işte böylece iktisat tarihinin tümünden hemen hemen

dışlanmıştır. Sansasyon yaratan olaylardan da, ilginç bir cümleyle kolayca kurtulunmaktadır: «Cezayir dayısının yelpazesiyle vurmasına veya tarih sahnesini operet olaylarıyla dolduran diğer entrikalara bakınız». Demek ki operet yoktur, böylece siyaset ortadan silinmiştir. Toplumsalın da hakkından aynı hızla gelinecektir. Geriye ne kalmaktadır? «Kültürler» ve bunların çok aşikâr olduklarından ötürü çözümlenmeleri gerekmeyen bağlantı demetleri: bunlar vardır, nokta tamam. Örneğin müziğin XVIII. yüzyıl Batı «oluşumu»nun merkezinde yer aldığı aşikâr değil midir? Spengler gözünü kırpmadan «Almanya bu yüzyılın büyük müzisyenlerini, buna bağlı olarak da büyük mimarlarını yarattı: Pöppelmann, Schlüter, Bahr, Neumann, Erlachlı Fischen, Dienzenhofer» diye yazmaktadır.

Kısacası «Her kendine özgü kültür, üst mertebeden üniter bir varlıktır»: tarihin en büyük kişisidir. Fakat kişi kötü bir terimdir, en iyisi organizma olacaktır. Yakınlarda belirtildiği[8] üzere, Spenglerin düşüncesinde kültürler varlıktırlar, ama bu hiç de biyolojik anlamda olmayıp, daha çok Orta Çağ düşüncesi bağlamında, onları harekete geçiren bir ruh olmazsa cansız kalan bedenlerdir *(kulturseele)*. Bu tutkulu kitabın Batı kültürü adı altında ortaya çıkartmaya çalıştığı şey mistik bir varlık, bir ruhtur. Bunun sonucunda yazar şu ayinsel iddialarda bulunmaktadır: «bir kültür, büyük bir ruhun uyandığı anda doğar» veya aynı anlama gelmek üzere: «bir kültür, ruh olanaklarının bütün toplamını gerçekleştirdiğinde ölür».

İşte Oswald Spengler'in düşüncesinin merkezinde; ateşlediği, tutuşturduğu açıklamanın karşısındayız. Bir kültürün tarihi –daha da iyisi «kaderi»– bir zincir, bugünkü dilimizle söyleyeceğimiz üzere, uzun süreye ait olan dinamik bir yapıdır. Bir kültürün yavaş olan hayatı ona yerleşme, kendini uzun süre kanıtlama ve son olarak da ölmekte gecikme olanağı tanımaktadır. Çünkü kültürler ölümlüdürler. Ama herbiri,

8 Otto Brunner, s. 186.

kendine daha ilk andan itibaren eşlik eden ülküsel bir programın tüm olanaklarını geliştirmektedir, geliştirmek zorundadır: Antik uygarlıkların «Apolloncu» ruhu, Batı uygarlığının «Faustçu» ruhu... Olağan olarak ortaya geç çıkan sonuncu bir noktada yaratıcı güç artık tükenmektedir, kültür artık programı olmadığından ötürü ölecektir; «kültür» aniden donmakta, gücü tükenmektedir: uygarlık haline dönüşmektedir». Demek ki uygarlık böylece, karanlık renkleri içinde sunulan, kaçınılamayan bir son olmaktadır. Bir uygarlık artık bir «oluşum» değildir, «olmuş»tur. Artık kaderi yoktur, çünkü «kader her zaman gençtir». Uygarlık kıştır, yaşlılıktır, Sancho Pança'dır! Don Quixotte tabii ki kültürdür.

Bu karanlık kaderin önüne geçmek mümkün değildir; kendini er veya geç tüm kültürlere, safhaları birbirinin aynı olarak tekrarlanan bir ömür devresi gibi dayatmaktadır. Bunlar birbirlerine o kadar benzemektedirler ki, Spengler bunları ayıran kronolojik veya coğrafi aralığa rağmen –ama bunları oldukları halleriyle görebilmek ve gösterebilmek için, bu aralığın düşüncede yok edilmesi gerekir–, onları birbirlerine yaklaştırmakta tereddüt etmemektedir: bunlar Spengler'e göre aslında «çağdaştırlar», ikizdirler. Avrupa'nın çehresini bir yüzyıl boyunca belirleyecek olan Fransız devrimi ve Napoléon Batı *uygarlığının* kader çanını çalmışlardır. Bu olay İskender'in belirleyici fetihleri ve helenizmin şanlı günleri tarafından belirlenenin aynıdır: Yunan bir «kültür»dü, bayrağı bir süre sonra devralacak olan Roma bir «uygarlık» olacaktır. Öyleyse İskender ve Napoléon çağdaş olduklarını, her ikisinin de «*uygarlığın* eşiğindeki romantikler» olduğunu kabul ediniz. Veya benzeri bir formülle «Bergama Bayreuth'e benzer» deyiniz, çünkü Wagner Nietszche'nin öfkesini haketmektedir: yalnızca Batı *uygarlığının* bir kişisidir.

Birçok diğerinin peşinden gelen bu aşırı büyük ve saf basitleştirmelerin üzerinde durmak boşuna olacaktır. Böylesine bir çaba neye yarar ki? *Batı'nın Çöküşü* ile onun aklı başında çağdaşı Albert Demangeon'un *Avrupa'nın Çöküşü*'nü (1920)

karşılaştırmak, şiir ve düzyazıyı karşı karşıya getirmek olacaktır. Bu bilgeliği başkalarına bırakalım. Ama söylediklerimizi özetleyelim: Oswald Spengler'in girişimi içinde iki girişimi birbirlerinden ayırmak gerekmektedir. Spengler tarihin sözümona karmaşık yığınının ve sahte zincirlerinin içinden, ona göre kültürlerin ve uygarlıkların onlar haline indirgendiği manevi değerlerin kaderini ne pahasına olursa olsun çıkartmak istemiştir, sonra da daha güç ve daha tartışmalı bir iş olarak, ortaya çıkmaları yavaş olan, ama dünyadaki bütün güçlerden daha kuvvetli olan, ama birgün gene de ancak eski atılımlarının üzerinde yaşar hale gelen bu manevi değerlerin serpilmelerini *bir* kader halinde düzenlemeyi istemiştir. Bu çifte işlem daha işin başında, aklı başında tarihçilere meşru olarak gözükmemektedir. Bu konuya geri döneceğim. Ama ne mutlu ki diğerlerinden daha az mantıklı tarihçiler vardır. Oswald Spengler gibi tedbirsiz olmayan Arnold Toynbee'nin bunlardan biri olduğunu düşünüyorum. Bu iki belirgin noktadaki tutumu Spengler'inkinden hiç de farklı değildir.

Toynbee'de – Arnold Toynbee'nin anlaşılır kitaplarını, becerikli savunularını, akıllı işaretlerini bazen heyecanla okuyup, yeniden okuduğumu itiraf ediyorum. Hesaplı yavaşlıklarını, aslında oldukça kaprisli olan bir sistemi inşa etmedeki ve ne pahasına olursa olsun savunmadaki sanatını seviyorum. Örneklerini (tüm tarihçiler örneklerden hareketle akıl yürütürler) zayıf yanları hiç görülmeyen veya ancak ikinci kez düşünüldüğünde ortaya çıkan belirlemelerini ise daha çok seviyorum. Büyük keşiflerin 1500'lere doğru yol açtıkları devrim acaba gerçekten, Avurpa gemisinin, şu «susuz deniz» üzerindeki kara denizciliği olan Eski Dünyanın kervan taşımacılığı üzerindeki zaferi midir? Oysa o sıralarda bir de güçlü Arap denizciliği, bir de güçlü Çin denizliciği vardır... Tedbirsiz bir şekilde veya art düşünceyle şöyle yazak mümkün müdür: «Albililer, ileride Huguenotlar olarak ortaya çıkmak

üzere ezildiler»? Ama bunlar çok önemli değillerdir! Bir kitabın yalnızca başarıları önemlidir ve bu eserde bunlar çok sayıdadır. Arnold Toynbee'nin okuyucusu uyanık bir rehberin yanında, hiç duyulmadık bir bilgi ve düşünce zenginliğinden yararlanmaktadır. Tarihin geniş ufuklarının onun yanından seyri kurtarıcı, hatta lezzetli olmaktadır.

Ancak Arnold Toynbee'nin yeteneğini kendi ve bizim fenerimizi aydınlatmak için hiç de israf etmediğini kabul etmek gerekmektedir. Uygarlıktan ne anlamaktadır? Çünkü o da uygarlığı oldukça istekle kültür yerine kullananlardandır (antropogların onda eleştirdikleri üzere, kültür kelimesi Toynbee'de onların bu kelimeye yükledikleri anlamda kullanılmamaktadır). Öyleyse uygarlıktan ne anlamaktadır? Bundan yirmi yıl kadar önce Lucien Febvre bunu ona, fazla cana yakın olmayan bir makalede sormuştu. Oysa o zamandan bu yana o kadar da çok yazmış olan yazarımız buna geçici bir hevesle cevap verecektir. Şöyle yazacaktır: «Bildiğimiz haliyle uygarlık bir koşul değil, bir harekettir, bir liman değil de bir yolculuktur» Veyahut «her kültür parçaları birbirlerine birdenbire bağımlı olan bir bütündür», unsurları ve çekirdeğiyle bir atom. İşte çok ilerledik! Bir başka seferinde, uygarlıkların erdemleri, hareketleri, «doğumları, gelişmeleri, çözülmeleri, çökmeleri, düşüşleri» ile tanımlanabildiklerini söylemiştir. *Eylemde bulundukları* için *vardırlar.* Ebette. Eğer varolmasalardı nasıl ölürlerdi?

Ancak en azından bir kere, soruna cepheden yaklaşmışa benzemektedir. «Bununla işimizi bitirmeden önce *(sic.)*, şu ana kadar (1947) çözülmüş olduğunu varsaydığımız bir soru hakkında bir söz söylemeliyim. Bu soru şudur: uygarlıktan ne anlıyoruz?» diye kibarca yazmıştır. Hemen sevinmeyelim, bu gecikmiş iyi niyet, büyük kitabı *A Study of History*'nin (1934) I. cildindeki zayıf ve sıklıkla tekrarlanan açıklamaların ötesine geçemeyecektir: «Bundan açık bir şey anlıyoruz» diye kanıt getirmektedir. Arnold Toynbee, «çünkü onun anlamını açıklamaya girişmeden önce, bu insani tasnif (uygarlıkların-

ki) –Batı, İslam, Uzak Doğu, Hindu vs.– bize fiilen anlam yüklü olarak gözükmüştür. Bu kelimeler zihnimizde din, mimari, resim, örf ve adetler konusunda belirgin temeller yaratmaktadırlar» diye yazmaktadır. Ve işte itiraf: «Uygarlıkta, insanın kendi ülkesinin tarihini *anlamaya* çalıştığında ulaşılan şu küçük inceleme birimini anlıyorum». Bunun arkasından hızlı birkaç sahife halinde, İngiltere ve ABD'nin geçmişinin çözümlenmesi gelmektedir. Eğer bunlara ilişkin olarak, çok bulanık, ulaşılamaz bir birim olan insanlığın tüm geçmişi gündeme getirilmek istenmiyorsa, hangi sınırda durmalıyız? Belirleyici kronolojik sınırı her seferinde geri iten Toynbee, çıkarsamadan çıkarsamaya geçerek, bu sınırı VIII. yüzyılın sonunda, 770'lere doğru, yani bütün belirtilere göre o sıralarda klasik Antik mirastan sıyrılmakta olan bizim Batı uygarlığının doğumuna yerleştirmektedir. Demek ki bu Batı uygarlığı kısa bir sınır olarak doğmaktadır (nisbeten kısa); benim de istediğim üzere bize, bu ada layık tarihçilerin uzun zamandan beri inandıkları ulusal tarihlerin alışılmış çerçevesini aşma olanağını vermektedir; kronolojik bir çerçeve, bir işlem alanı, bir açıklama aracı, bir tasnif olanağı sunmaktadır, ama bundan daha fazla birşey vermemektedir. Ben her halükârda İngiliz uygarlığından Batı uygarlığına çıkmaya ilişkin çabanın, sorulan soruya nasıl cevap verdiğini anlayamıyorum. Toynbee'nin «uygarlık» ile bunun içeriğinden ne anladığı bu şekilde tanımlanmış olmamaktadır. Daha iyisi olmadığından, ayinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz diyelim ve onun yolunu izleyelim.

Bakıldığında, bu yolun bir açıklamalar zinciri olduğu görülmektedir, ama bu konuya birazdan geleceğim. Çünkü gidilmek istenilmeyen yollar, izlenenleri kadar önemlidirler ve öncelikle bunları işaret etmek istiyorum. Toynbee'nin eserinin gerçek hareketini resmedenler, onun tavır alışlarından çok, sessiz kaldığı yerlerdir. Çelişkilerden veya tehlikeli çağrılardan kurtulmak için, çoğu zaman bir kelime, eğlenceli bir düşünce yetmektedir.

Olaylara nanik! A. Toynbee yalnızca «çıkıntılı» olaylara dikkat etmektedir. Olay olan hemen herşeyi boğmanın bu biçimi beni rahatsız etmez. Ama, «çıkıntılı» oldukları için boğulmaktan kurtulanlar acaba hangileridir?

Gündeme getirilen coğrafi unsur, ancak ikinci veya üçüncü dereceden ele alınacaktır. Acaba uygarlıkların ortamla açıklanmaları gerçekten istenmekte midir, buna cüret edilecek midir? Bu kadar maddi birşey onlara hükmedemez. Nitekim doğal çevre evet dediğinde, lütuflarını yağdırdığında –bu konuya biraz sonra geleceğim– uygarlık cevap vermez. Ama doğa kendini vahşi, hasım olarak gösterip, hayır derse, işte uygarlık ancak o zaman, uyarılan *psikolojik* tepkileriyle sahneye girer.

Farklı, ama hiç de daha az kesin olmayan nedenlerden ötürü, kültürel aktarımlar, «yayılma» –yazarın yazdığına göre– «alfabeden Singer dikiş makinelerine varana kadar birçok teknik, beceri, kurum ve fikrin bir uygarlıktan bir diğerine aktarıldığı (şu) yöntem» bir kenara bırakılacaktır. Alfabe ve dikiş makinesi bu kadar önemli midirler? Bunu artık düşünmeyelim. Yalnızca bir uygarlıktan diğerine doğru olan büyük dinsel dalgaların önemi vardır. Uygarlıklar arasındaki mübadelelerin, çarpışmaların, görüşmelerin geri kalanı ikincildir. Bu ayrıntılarla ilgilenmek yerine, «tek ve bölünmez bir dokuyu izleyen sürekli bir tarih olarak, Yunan ve Roma tarihini» inceleyelim. Bunun anlamı nedir? Bu kadar açık bir yan tutmanın sonucunda kopuşlar, sıçramalı değişimler, süreksizlikler veya Claude Lévi-Strauss'un deyimiyle rezaletler, yani öngörülere, hesaplara, kurallara karşı olan şu meydan okumalar ne olacaklardır? Yalnızca sürekli olanı bilmeye hakkımız vardır.

Öte yandan bu muazzam büyüklükteki ve aşırı genişlikteki eserde, ilkel uygarlıklara (veya kültürlere), tarihöncesinin geniş alanına ilişkin tek bir kelime bile (veya hemen hemen) yoktur. Bize kültürlerden uygarlıklara geçişin *sıçramalı değişimlerle* olduğu söylenmektedir. Açıklaması verilmeyen bu

kavramı anlamak bize düşmektedir.

Devletler, toplumlar, yani toplumsal yapılar (eğer uygarlıkları meydana getiren etkili azınlıklar ve bu aynı uygarlıkların iç veya dış proletaryalarına ilişkin bazı dogmatik düşünceler hariç tutulursa) da daha ciddi bir şekilde ele alınmış değillerdir; teknikler veya ekonomiler de söz konusu edilmemişlerdir. Örneğin devletler, uzun soluklu uygarlığa nazaran çok önemsiz bir süreye sahiptirler. Toynbee 1947'de «Batı uygarlığı arkasında yaklaşık onüç yüzyıllık bir süreye sahiptir, oysa İngiltere krallığı yalnızca bin yıla, İngiltere ile İskoçya birleşik krallığı 250 yıldan aza ve ABD 150 yıldan fazla olmayan bir süreye sahiptirler». Üstelik devletler «kısa hayata ve ani ölüme...» yatkındırlar. Öyleyse şu, hastalıklı bir hayat yaşayan küçük adamlar olan devletlerle zaman kaybetmeyelim, hele ekonomi veya teknikle hiç. Tam da yerinde tekrarlanan bir veya iki küçük cümleden biri: «İnsan yalnızca ekmekle yaşamaz» veya «insan yalnızca teknik sayesinde yaşayamaz» ve bu parti bitti.

Bu gizli oyunda, toplumsal ve ekonomik tabanın tümü el çabukluğuyla yokedilmiş, kaderinin vasatlığına terkedilmiştir. İki uygarlık sürtüştü mü, «bu buluşmalar *hemen* ortaya çıkan siyasal ve ekonomik sonuçlarından ötürü değil de, *uzun*-vadeli dinsel sonuçlarından ötürü önemlidir». Becerikli bir şekilde kullanıldıklarından ötürü, düşünceyi daha kabul edilebilir hale getiren iki kelimenin altını ben çiziyorum. Hiç tartışmasız kısa vadeli dinsel sonuçlar ve uzun vadeli ekonomik veya siyasal sonuçlar vardır. Ama bunu kabul etmek, bir kerede ebediyen geçerli olmak üzere kurulmuş olan bir düzeni sarsalama tehlikesini taşıyacaktır. Eğer bu düzen incelenecek olursa «bütün olarak ele alınan tarih, din tarihine öncelik vermek üzere, iktisadi ve toplumsal tarihi alt bir konuma getirmek zorundadır. Çünkü din herşeyin sonunda insan cinsinin ciddi işidir». Ama bu kez de din denilen şeyden ne anlaşıldığı konusunda anlaşmak gerekmektedir.

Böylece, daha işin başındaki koskaca bir bilinçli sessizlik,

önceden düşünülmüş olarak öne sürülen yegânelikler, tatlı idamlar, kökten tutumları gizlemektedirler. Arnold Toynbee'a göre fazla açık olmayan birkaç sahifede, ona göre *tek* bir uygarlık olmadığını, gelişmenin ütopya olduğunu söylemektedir. Hepsi de, aslında ana hatları birbirinin aynı olan ve bir bakıma önceden saptanmış olan kaderleriyle mücadele halinde bulunan uygarlık*lar*'dan başka birşey yoktur. Sonra, anlayan beri gelsin, uygarlık*lar* vardır ama, «insanın tek bir manevi doğası» ve özellikle de ölüleri ve henüz doğmamış olanları dahil tüm uygarlıkları kapsayan, açıklanmayan bir şekilde aynı olan tek bir kader vardır. Bu bakış açısı Marcel Mauss'un şu düşüncesini dışlamaktadır: «Uygarlık insanın kazanımlarının tümüdür» ve bundan da fazlası Alfred Weber'in şu iddiasını reddetmektedir: bütün uygarlıklar «genel ve tedrici bir gelişmenin üniter hareketi içinde yer almaktadırlar» veya Henri Berr'in şu farkına varışını da dışta bırakmaktadır: «Her halkın kendi uygarlığı vardır: demek ki her zaman çok sayıda farklı uygarlık vardır».

Arnold Toynbee kendi hesabına kısıtlı sayıda uygarlık saymaktadır. Bu ünvanın yüceliğine yalnızca, her biri de uzun süreye mensup olan ve oldukça geniş alanları gündeme getiren yirmi bir veya yirmi iki uygarlık ulaşabilmektedir. Bunlardan beşi bugün hâlâ ayaktadır: Uzak Doğu, Hind, Ortodoks hristiyanlık, İslam, Batı. Bu kadar zayıf bir grupla yetinebilmesi için, çok sayıda mutemel adayı dışta bırakması gerekmiştir: bunlardan bazıları yeteri kadar uzun olmadıklarından, bazıları özgünlükleri tartışmalı olduğundan, diğerleri de aşikâr başarısızlıklarından ötürü dışarı atılmışlardır.

Ama bu ölçeği düşürülmüş tabloyu kabul edelim. Eğer doğruysa istisnai bir öneme sahip olacaktır. İnsanların karmaşık tarihlerinin böylece yirmi kadar ana deney halinde özetlenmesi, eğer bir de meşru olsaydı ne kadar hoş olurdu! Arnold Toynbee'nin inşacı düşüncesiyle ilk temastan itibaren, bu sayma sorunundan itibaren, onun bir dünya sistemi arayan; bol miktardaki gerçeğin yerine ne pahasına olursa olsun ikâ-

me edilmesi gereken, net düzenleri, sadece kendine ait bağlantılaryıla bir sistem arayan bir bilim adamınınkine çok yakın olan iş görme biçimi her halükârda resmolmaktadır. İlk kaygısı tarihi basitleştirmek olmaktadır. Sonra kuralları, yasaları, bağlantıları açığa çıkartmak; iktisatçıların ve sosyologların kelimeye yükledikleri anlamla, birbirlerine bağlı bir dizi «model» inşa etmenin peşinde koşulmaktadır. Uygarlıklar da tıpkı insanlar gibi, önlenemez tek bir kadere sahiptirler: bunlar da doğmakta, gelişmekte ve ölmektedirler, ama ne mutlu ki bu aşamaların herbiri çok uzun süreli olmaktadır: hep doğmakta, hep serpilmekte, hep yokolmaktadırlar.

Böylece Arnold Toynbee çok doğal olarak üç model grubu inşa etmiştir; doğum modelleri, gelişme modelleri, bozulma veya gerileme ve ölüm modelleri. Bu uzun çalışma için ona çok zaman, sabır ve çeviklik gerekmiştir. Çünkü bu «sistemler» tıpkı motorlar gibi, her an teklemektedirler. Yasa, eğilim kuralı istisnalar tarafından sürekli tehdit edilmektedir: bu istisnaların her zaman yenileri, hiç duyulmamışları, beklenmedikleri çıkmaktadır. Bakınız, Aristoteles yeniden inşa ettiği kendi evreninde, fırlatılan bir taşın sapkın hareketine egemen olabilmek için nasıl uğraşmaktadır. Sistemi bunu öngörmekteydi. Arnold Toynbee'nin bahçesinde bu türden birçok taş vardır.

Bu üç model grubundan –doğum, gelişme, ölüm– ilk ikisi özgünmüşe benzememektedir; sonuncusu ise nihayette bizi ikna edemiyorsa da ve hatta hepsinin en nariniyse de, gene de daha ilginçtir.

Yazarımız bir uygarlığın, karşısında aşılması gereken birzorlama –doğal ve tarihsel– olmadan doğamayacağını iddia etmektedir. Tarihsel olan bu zorlama kısa sürelidir, ama bazen aşırı bir şiddette olmaktadır. Aynı zamanda coğrafi de olabilmekte ve ortamın zorlamaları uzun süreli meydan okumaları dayatmaktadır. Eğer meydan okumaya karşılık verilirse, aşılan güçlük muzaffer uygarlığı harekete geçirmekte,

onu yörüngesinde tutmaktadır. Attika doğası itibariyle fakirdir, işte bu nedenle çaba harcamaya mahkûmdur, kendi kendini aşmaya davetlidir. Aynı şekilde, Brandenburg kaba gücünü kumul ve bataklıklarına borçludur. And tepeleri insana sert davranmaktadır, ama bu onun için iyidir, çünkü bu husumet mağlup edilince ortaya İnka uygarlığı çıkmıştır.

«*Challenge and response*» modeli böyledir, çevirmenler buna «meydan okuma ve karşılık» diyorlar. Bu model «ortam»ın rolünü, bazı İngiliz kolejlerinin öğrencilere sopa atılmasına atfettikleri role indirgemektedir: katı, etkin bir ahlâk eğiticisi. Ama Pierre Gourou gibi coğrafyacılar, insanın yokedemediği çok sayıda meydan okuma vardır diye cevap vermektedirler. Ve Gerhard Masur çok yakınlarda, And yükseltilerinin sözümona zorluk denilen şeylerinin Amazon ormanları karşısında kolaylık ve tatlılık olduğunu savunmuştur. İnkalar kolaylığı tercih etmiş olmalıdırlar... Ve ekliyorum ki, eğer muhtemel olduğu üzere Heine Geldern haklıysa, kızılderili Amerika'sı uygarlıkları herşeyden önce, Asya ile Amerika arasındaki geç ve tekrarlanan temaslardan yararlanmışlardır. Pierre Gourou'nun «tipik kavşak» dediği Kuzey Çin'e ilişkin bir açıklamasında olduğu gibi, bu bakış açısının içinde de yer alan, ama Arnold Toynbee tarafından kötü bir muameleye tabi tutlan *yayılma* ondan haklı ve masum bir intikam alacaktır. Nitekim ben kendi hesabıma, uygarlıkların, örneğin Batı veya İslam uygarlığının Antik uygarlığın ışıklarından oldukları gibi, yalnızca soyzincirlerinin içinde aydınlandıklarını düşünmüyorum. Yabancıların arasına karışan küçük kıvılcımlar geniş ve uzun süreli yangınlar çıkartabilirler. Fakat Arnold Toynbee kendi «*challange and response*»unu, buna çok bakım ve düzenleme katılması gerektiğini bilecek kadar çok gözden geçirmiştir. Söylediğine göre, yalnızca insanın gücünü aşmayan meydan okumaların değeri vardır. Demek ki meydan okuma vardır, meydan okumacık vardır ve bu tedbir ileri sürülünce model kurtulmuş olacaktır. Fakat artık ulusların bilgeliğini ifade etmekten çıkmıştır.

İkinci devre: her uygarlık ancak, yaratıcı bir azınlığın veya yaratıcı bireylerin onu harekete geçirmeleri ölçüsünde gelişir. Bu da bizi Nietzsche veya Pareto'ya yaklaştırmış olacaktır... Fakat, kitle eylemci azınlığın boyunduruğuna girmeye artık razı olmazsa, bu azınlık «hayati atılım»ını, yaratıcı gücün, yani az çok Oswald Spengler'in *kulturseele* dediğini kaybederse, tüm bozulmalar ortaya çıkmaktadır. Herşey alışık olunduğu üzere, içeriden yıkılmaktadır.

Böylece yalnızca sonuncu modellere -çöküş modeleri- değil, aynı zamanda sistemin kalbine ulaşmış oluyoruz, çünkü P. Sorokin'in eğlenerek söylediği üzere, Arnold Toynbee büyük bir uygarlık katilidir. Onların ölümü, Toynbee'ye belirleyici, açıklayıcı kader olarak gözükmektedir.

Arnold Toynbee'ye göre bir uygarlık ancak yüzyıllarca varolduktan sonra ölmektedir, ama bu ölüm kendini çok önceden ısrarlı iç ve dış karışıklıklarla belli etmektedir ve bunlar birbirlerine zincirlenmektedir. Bu karışıklıklar birgün bir jandarmanın zafer kazanmasıyla, yani geniş ölçekli bir imparatorluğun kurulmasıyla yatışmaktadırlar. Fakat bu «evrensel» imparatorluk geçici bir çözümden ibaret olup, iki, üç, dört yüzyıl sürmektedir ki, bu da uygarlıkların zamansal ölçeği içinde bir andan daha fazla birşey değildir, bir «göz kırpması»dır. Demek ki imparatorluk kısa bir süre sonra felâketlerin ve barbar istilalarının (yazarımızın dediği gibi «dış proletaryanın» gelişi) ortasında yıkılmaktadır. Ama aynı sırada evrensel bir Kilise yerleşik hale gelmiştir, kurtarılabilecek olanı kurtaracaktır. Toynbee'nin bir otorite olarak Helenik diye adlandırdığı Yunan-Latin uygarlığı hemen hemen böyle sona ermiştir. Roma örneğinden hareketle, bir uygarlığın dört devreli ölümüne ilişkin bir şemaya, en mükemmelinden şemaya, «model»e sahibiz: karışıklıklar, imparatorluk veya daha doğrusu evrensel devlet, evrensel Kilise, barbarlar. Bu yüzyılın subayının Alman strateji uzmanlarının herşeyi Cannes çarpışması modeline indirgedikleri söylenmektedir; Arnold Toynbee ise herşeyi sona indirgiyora

benzemektedir. André Piganiol Roma imparatorluğunun katledilmesine» ne derdi?

Böylece sona ermiş olan her uygarlık için, modelin tüm «devre»lerini teker teker aramış ve bulmuştur (örneğin Akamenid, İnka, Abbasi, Gupta, Moğol imparatorlukları (toplam 21 tane) için olduğu gibi), ama bunu şurada veya burada biraz iterek ve bazı cesaret gösterileri pahasına başarmıştır. Küçük, ama kronolojik ölçülere alışık tarihçiler arasında kim, Akamenid imparatorluğu ile, adeta bir günde kurulmuş olan Abbasi imparatorluğu arasındaki binyılın, öze ilişkin birbağlantıyı hiç kesintiye uğratmadığına inanacaktır? Herhalde kısa ömürlü olduklarından ötürü Karoienj imparatorluğunun, Charlamagne imparatorluğunun, XIV. Louis'nin fetihlerinin, I. Napoléon'un imparatorluğunun evrensel imparatorluklar listesinin dışında bırakılmaları kabul edilebilecek midir? Zaten Toynbee tarafından düzenlenen listede yer alanların hiçbiri, yeni bir yirmibirler listesi ve bu şekilde uygarlıklar hayatının «gerçek uygarlıklar hayatının esas unsurları olarak kabul edilenlerin hiçbiri, her ne olurlarsa olsunlar, hiçbir hoşgörüyü haketmemektedirler. Yazarın önyargısı onlar için zararlı olmaktadır. Ve böylece Roma imparatorluğuna layık görülen kaderin tek başına gösterdiği üzere, onların gerçek çehrelerinin karartılmasına tek bir adım kalmaktadır. Yazarımız «Roma barışı bir tükenme barışı» olmuştur diye yazmaktadır. İşte en azından kötü başlayan bir anlatı.

Bu geniş eserin hızlı bir şekilde özetlenen şeması işte böyledir; bu şema yazarın ona yüklediği, geriye yönelik değere göre, birçok uygulama alanına sahiptir. Geçmiş için geçerlidir, ama şimdiye de uygulanabilir. Henüz hayatta olan Batı uygarlığının «dizi bükülmekte» (Clough), aşikâr ve zincirleme karışıklıklar içinde, bir yüzyıldan daha uzun bir süredir tükenmektedir. Evrensel bir imparatorluğun kurulmasıyla bir erteleme elde edebilecek midir? Bu imparatorluk ister Ruslar, ister Amerikalılar tarafından kurulsun, iyilikle veya zorla

dayatılsın, bu kez dünya ölçeğinde olacaktır. Genç bir tarihçi-antropolog Philip Bagby, Spengler ve Toynbee'nin ortak oldukları bu kehanet hattı üzerinde kendine, yalnızca bir «Roma tarzı» üzerinde değil de, aynı zamanda bir Amerikan imparatorluğu arefesinde olup olmadığımızı sormaktadır. Amerikalı bir imparatorumuz mu olacaktır?

Buna cevap vrmek yerine, biz de kendi hesabımıza oldukça uzun bir soru soralım. Arnold Toynbee'nin yazılarına can veren kanaatlerle zenginleşmiş berrak bir gözlemcinin, 1510-1555 arasında bunların ışığı altında, kendi zamanı ve Charles Quint'in uzun deneyinin üzerinde derin derin düşünmüş olduğunu varsayalım. Kendini çevreleyen imparatorluğu kimbilir kaç kere Roma düzenine, evrensel imparatorluğa ve hatta evrensel bir kilisenin yerleşmesine benzetecektir, çünkü sonunda Tarento'da ıslahattan geçecek olan Kilise, yenilendiği ölçüde yeni olarak, acıkçası fetihçidir. Acaba bizim kâhinler daha mı güçlüdürler ve Amerikalı imparator Charles Quint'ten daha mı şanslı olacaktır.

Fakat Arnold Toynbee'nin gülümsediği sırada ortalıktan çekilmeyelim. Tarihçiler (mesleklerine ilişkin) bazı nedenlerden ötürü onu çok iyi karşılamamışlardır, ama ona bazen haksızlık da etmişlerdir. Ben de kuralın bir istisnası değilsem de, Ernest Curtius'un onun eserini heyecanla kutlamasını kendi hesabıma anlıyorum. Bu eser bize gerçekte oldukça değerli dersler getirmektedir: bazı açıklamaların, onunla zıtlaşanlar için bile değeri vardır.

Her sistem kurucusunun yapmak zorunda olduğu üzere, ama ne yazık ki basitleştirmenin saçmalıklarından her zaman kurtulmadan basitleştirdiği bu geçmişin içinde, Arnold Toynbee ana yolları içgüdüsüyle yakalamıştır, ama bunlar uzun sürenin tehlikeli yollarıdır; «toplumlar»a, toplumsal gerçeklere, en azından bu toplumsal gerçeklerin bazılarına bağlanmıştır ki, bunlar bugün hâlâ yaşamaktadırlar; olaylara bağlanmıştır, ama bunla yüzyıllarca mesafeye rağmen yansımalarını sürdürmektedirler; insanlara bağlanmıştır, ama bunlar insan-

ların üstündeki insanlar olup, ya Buda, ya Muhammed'tirler, yani bunlar da uzun süre kişileridir. Akamenidler ile Bağdat halifeleri arasındaki bin yıl konusunda Lucien Febvre veya Gerhard Masur'dan daha az tartışmacı olacağım. Emile-Félix Gautier kendi hesabına, Arapların Magrip ve İspanya'yı fetihlerinin (VII. yüzyılın ortasından 711'e), bin yıllık bir aralıktan sonra, kabaca Kartaca'nın eski alanını kapsadığını iddia etmiştir. Arnold Toynbee'nin liyakati, içinde kaybolma tehlikesine rağmen bu muazzam zaman kitlelerini elden geçirmiş olmasında, bu aralıkları yüzyıllık aralıklara rağmen kıyaslamaya cüret etmesinde, biraz gerçekdışı, ama önemli geniş yolar aramasındadır. Zorlukla kabul ettiğim, hatta hiç kabul etmediğim nokta, bu karşılaştırmaların inatla yalnız benzerlikleri aydınlatması ve uygarlıkların çeşitliliğini inatla tek bir modele indirgemesidir, kısacası tek *bir* ideal uygarlığa veya en azından, hangisi olursa olsun bir uygarlığın içinde gerçekleştirilebilecek gerekli bir yapıya indirgemesidir. Bu da, uygarlığın anlamını fazlasıyla değiştiren, tekil ile çoğulu uyuşturma biçimlerinden biridir –ama bana tat vermiyor–. Toynbee, «kültürlerin tüm çeşitliliğinin üzerinde, insanın ruhani doğasında bir birlik bulunmaktadır» diye yazacaktır.

Alfred Weber'de– Bu, Alfred Weber'in yoğun, derin, ama Fransa'da pek tanınmayan eseri *Kulturgeschichte als Kultur Soziologie*'nin yalanlayacağı bir iddiadır. 1935'te Leyden'de yayınlanan kitap İspanyolcaya *Historia de la Cultura* adı altında çevrilmiş ve 1941-1948 arasında dört kere basılmıştır. Bu sağlam ve güçlü bir kitaptır. Büyük Max Weber'in (1864-1920) kardeşi olan Alfred Weber (1868-1958) sosyolog olmasına rağmen, bu kitap vesilesiyle tarihçi, hem de çok dikkatli bir tarihçi olmuştur. Öylesine ki, bizimle bir Spengler veya bir Toynbee'den daha az sürtüşmeye girmektedir. Onların parlaklığına sahip değildir, onların tedbirsizlikleri ve kaprislerine de sahip değildir. Ancak, onların çarptıkları

tüm engeller Weber'e de direnmektedirler ve bu engellere onlar kadar şiddetle saldırmadığı için, bu direnç daha da fazla olmaktadır. Açıklamalarını tarihöncesi, antropoloji, coğrafya, sosyoloji, iktisat, Marx'ın düşüncesi yönlerine doğru geniş ölçüde açmaktadır. Ve iyi de etmektedir: kitabı bu sayede diğerlerinin eksikliğini çektiği bir sağlamlığa kavuşmaktadır. Fakat açıklamasının başında, ilk tertip uygarlıklar –Mısır, Babil, Hind, Çin– konusuda hayranlık vericiyse de, şu karmaşık Batı'da (burdan Avrasya bloğu içindeki, Hindukuş tepe ve vadilerinin batısındaki Batı dünyasını anlayınız) uygarlığın ikinci veya üçüncü kuşaktan gelişmesini sentetik olarak gösterirken, sanki bu açıklama zamanımıza ve uygarlığımıza yaklaştıkça etkinliğini kaybediyor gibi olmaktadır.

Özellikle de, Alfred Weber'in kendi ve bizim için bir uygarlık veya kendinin söylediği gibi, üst mertebeden bir kültür için tatmin edici bir tanım formüle ettiğinden kuşkuluyum. Burada yalnızca «tarihsel bir gövde» görmekte ve bunun bizzat tarihin akışı içinde tanımlandığını düşünmektedir. Fakat insanlığın tümünün kaderleriyle mücadele halinde olan böylesine bir akış tam olarak nedir? Ve uygarlıklar neden bir «gövde» meydana getirsinler ki? Alfred Weber aşkın, «objektif» (Werner Sombart'ın kapitalizmi tek başına açıklama yeteneğine sahip olan *verbi gratia*'sı, *uygarlık* veya uygarlık*lar*'ı açıklayabilecek ruhu gibi) bir ruhtan yana değilse de, düşüncesinin ve açıklamalarının kıyısında gene de bir «zamanın ruhu»nu, bir insan ruhunu (bilinci, özgürlük duygusu, kendi kendini soyutlama olanağı, *homo faber* olarak mühendisliğe yatkınlığı) kabul etmektedir. Uygarlığın tarihsel gövdesini hareket ettiren acaba bu ruh mudur?

Philip Bagby'de– Fakat daha şimdiden çok uzayan, ama buna rağmen çok eksik kalan bu gözden geçirmeyi kısa tutalım. Yeni yayınlanan bir kitap (1958) genç bir tarihçi-antropologun üstelik bir de Kroeber'in öğrencisi olan Philip Bagby'nin imzasını taşımaktadır. Bize belirleyici olarak gözüktüklerini

önceden söylediğimiz son antropoloji tartışmalarından haberdar olmamız, bize hiç de küçük bir yarar sağlamayacaktır. Philip Bagby Tarih ile Antropolojiyi birbirlerine bitiştirmeyi önermektedir, bu da ona özgün, bizim *Annales* tarih okulumuzdakinden farklı olmakla birlikte, kesinlikle ona yakın bir konum sağlamaktadır. *Annales*'de Lucien Febvre ve Marc Bloch' un çizgisi üzerinde yer alan bir tarih bilimi yavaş yavaş kurulmaktadır; bu bilim insan bilimlerinden birine (anropoloji bile olsa) değil de, hepsine birden dayanmaya çalışmaktadır. Oysa Philip Bagby yanızca Tarih ile Antorpolojiyi evlendirmeyi düşünmektedir.

Ona göre, eğer tarihin çok geniş çok çeşitlenmiş alanı basitleştirilmezse, eğer bunun içinden bilimsel bir kesim otoriter bir şekilde çekilip çıkartılmazsa ve daha sonra bu alan yapay bir şekilde soyutlanmasa (ama bizatihi bu işlemden ötürü daha kolay egemen olunur hale gelecektir) tarih diye birşey olmayacaktır. Fizikçiler kendi «nesnel» dünyalarında, kitle, an, atalet, ilkeleriyle böyle davranmışlar, dönüştürülmüş bir gerçeği açığa çıkartmışlar, sonra da işlemişlerdir ve bu tutumlar çok verimli olmuştur. Demek ki tarihçilerin de uygarlıkların sundukları ayrıcalıklı işlem alanına yönelmeleri gerekmektedir. Ayrıcalıklıdır, çünkü karşılaştırmalara izin vermektedir. Canlılar dünyasında yalnızca insanın tarihi olduğu için, insanın insanla karşılaştırılması, araştırmanın bir deneyden diğerine, bir uygarlıktan diğerine gitmesi gerekir. Ancak bu ad altında, yalnızca karşılaştırılabilir kader dizilerinin ele alınması koşuluyla.

Demek ki daha işin başında uygarlıkların içinden bir tercih yapmak gerekmektedir; başta çok büyük uygarlıklar, *major civilizations;* sonra daha küçükleri, alt uygarlıklar veya ikincil uygarlıklar; nihayet bazı nüanslarla birlikte, ancak kültür adını hakedebilen en küçükleri. Her kategorinin içinde yer alanları birbirlerine nazaran tartmak, bunların aynı kadere maruz kalıp kalmadıklarını, benzeri yokuşları tırmanıp tırmanmadıklarını, birbirlerine yararlı bir şekilde yaklaş-

tırılabilecek düzenli, dinamik yapılara sahip olup olmadıklarını bilmek söz konusudur. Bu büyük çaplı karşılaştırmalara girişmeden önce, fantezi görüleri, muhtemel metafizik açıklamaları dışarı atmak gerekmektedir. Örneğin hümanist formasyona sahip olan ve böylece antropoloji kültürüne sahip olmamakla suçlanan Arnold Toynbee'ye –ama ne güzel bir suçlama!– yöneltilen oldukça sert acı eleştiriler gösterilebilir.

Bütün bunlar, en büyük uygarlıklara geri dönebilmek için söylendi. Ama büyük kişileri içerilerinden tanımak nasıl mümkün olacaktır? Philip Bagby de ne yazık ki onları ciddi bir şekilde tanımlamaya girişmemektedir. Bu büyük hacimli uygarlıklardan yalnızca dokuz kişiyi –Arnold Toynbee'nin yirmi bir veya yirmi iki seçilmişine karşı– ele alacaktır. Bunun bir gelişme olup olmadığını bilemiyorum. Bunun da aynı şarkı olmasından, insanlığın kaderinin aynı idealist tarzda gündeme getirilmesi olmasından korkarım. Gerçekte daha fazlasını vaad eden bu kitabı bitirirken, taslağını şöylesine bir çizdiği kıyaslamalı bir incelemeden aklımızda ne tutabiliriz? Uygarlıkların yavaş gelişmeleri esnasında düzenli olarak dinsel bir dönemden, giderek daha akli hale gelen başka bir döneme geçtiklerini mi? Max Weber buna daha önceden Avrupa için söylemiştir ve ondan çok daha önceleri –örneğin Auguste Comte– aynı önermede bulunmuşlardır, Henrich Freyer dün[9] «rasyonelliğin Batı düşüncesinin *trend*'i olduğunu» iddia etmiştir: acaba aynı zamanda dünya düşüncesinin de mi *trend*'idir? Bunu Guizot'nun çok daha katı olan ikiliğine (dinsellik-rasyonellik) tercih ederiz. Rasyonellik-din zıtlığı acaba hep gün ile gece arasındaki zıtlık mıdır? Daha adil olmak üzere, Heinrich Freyer'in fikri üzerinde düşünelim: «Akıl alemi, Tanrı aleminde başlar»[10]. Din alemi Akıl alemini kesintisiz laikleştirmelerle beslemektedir.

Fakat okuyucu, akıllı ve genç bir antropologa ayak uydurduğumuzda nerelere çıkabileceğimizi görmektedir. Bu kadar

9 *Ibid.*, s. 17.
10 H. Freyer, *Welgeschichte Europas*, II, s. 723.

çok tırmanma, bize alt noktaları daha hoş gösterecektir. İnsan yalnızca ibadet ve düşünceyle yaşamaz, aynı zamanda «yediğidir» de *(der mensch ist was er isst)*. Charles Seignobos buna benzeyen bir şaka yaparak, «uygarlık yollar, limanlar, rıhtımlardır...» demişti. Buna harfi harfine inanmayalım. Ama bu yavanlık bizi yeniden aşağı inmeye, nesneleri daha yakından, yer hizasından görmeye ve artık onları birbirlerine karıştıranları değil de, onları bölen ve özelleştiren şeyleri görmeye davet etmektedir.

II
TARİH YOL AYIRIMINDA

Okuyucu nereye gelmek istediğimi çoktan anlamış olmalıdır. Nitekim uygarlıklar tarihinin, tıpkı tarihin kendisi gibi bir yol ayırımında bulunduğuna inanıyorum. Böyle birşey istense de, istenmese de, tarihin tüm toplumsal bilimlerin, insan hayatının bitmez tükenmez alanında yaptıkları keşifleri özümlemesi gerekmektedir. Bu güç, ama acil bir görevdir, çünkü ancak, zaten içine girmiş olduğu bu yolda kararlı bir şekilde ilerlemeyi sürdürebilirse, öncelikle bugünün dünyasının anlaşılmasına hizmet edebilecektir.

Bu çizgi üzerinde kalarak, eğer büyük bir rastlantı sonucu ben de kendi hesabıma *A Study of History* veya *uygarlık* veyahut uygarlık*lar* üzerine herhangi geniş ve nihayetsiz bir eser yazsaydım, bana zorunluymuş gibi gözükecek olan çalışma planını işaret edebilir miyim?

Olumsuz, ama gerekli ilk iş: bazı alışkanlıklardan (iyi veya kötü olmaları farketmez) hemen vazgeçmek; ikinci iş en az kötüsü olarak, yani en kullanışlısı, çalışmamızı yürütürken en kolay ele geleni olacak bir uygarlık tanımı bulmak; üçüncü iş, tarihçiden başka, tüm insan bilimi uzmanlarını biraraya getirerek, uygarlıklar alanının genişliğini belirlemek; son olarak, sonuç niyetine belirgin ödevler sunmak.

Gerekli fedakârlıklar

İşin başında bazı dillerden vazgeçmek: örneğin artık bir uygarlıktan bir varlık, bir organizma, bir kişi, tarihsel olsa bile bir beden gibi söz etmemek. Artı uygarlığın doğduğunu, geliştiğini, öldüğünü söylemekten vazgeçmek, çünkü bu konuşma tarzı ona insani, doğrusal, basit bir kader atfetmek olmaktadır. Bir tarihçi açısından ifade ettiği yetersizliklere rağmen, ben örneğin Georges Gurvitch'in Batı Orta Çağının bütünsel toplumu veya bizim şimdiki toplumumuz üzerindeki düşüncelerine dönülmesini tercih ederim. Gurvitch bunların her ikisinin geleceğininde, çok farklı, mümkün kaderler arasında tereddüt halinde olduğunu düşünmektedir ve ben hayatın çok yönlülüğü doğrultusuda, akla yakın bir işlemin bu noktada mümkün olduğunu düşünüyorum: gelecek tek bir yol halinde değildir. Demek ki doğrusaldan vazgeçmek gerekmektedir. Bir uygarlığın özgün olduğu için, kapalı, bağımsız bir dünya olduğuna da, her bir uygarlığın okyanusun ortasıda bir ada gibi olduğuna da inanmayalım, çünkü bunların kesişmeleri, diyalogları esastır ve bunların hepsi veya hemen hepsi zengin bir ortak hazneyi giderek daha fazla paylaşmaktadırlar. Margaret Mead, «Uygarlık (Marcel Mauss'un zikrettiğim sözü anlamında), insanın artık unutamayacağı şeydir demekteydi. Yani dil, alfabe, sayı, orantı kuralı, ateş, hatta fonksiyon-sayı, buhar vs.; sonuç olarak bugün belli düzeydeki her özgün kültürün ortak, gayrişahsi temelleri.

Uygarlıkların veya kültürlerin kaderlerine ilişkin her tür devrevi açıklamayı da bırakırdım, yani şu cümle ile anlatılan bir devreviliği bırakırdım; doğarlar, yaşarlar, ölürler. Böylece Vico'nun üç çağı (tanrısal çağ, kahramanlık çağı, insani çağ), Auguste Comte'un üç çağı (teolojik, metafizik, pozitivist), Spengler'in iki safhası (zorlama, sonra olgunluk), Durkheim'in birbirini izleyen iki dayanışması (dış, iç), Waxweiller'ın artan eşgüdüm aşamaları, Hildebrant, Friedrich List veya Bücher'in ekonomik aşamaları, Levasseur ve Rat-

zel'in artan yoğunlukları, nihayet Marx'ın ilkel toplum, kölecilik, feodalizm, kapializm, sosyalizm... zinciri reddedilmiş olurdu. Bundan bazen üzüntü duyar ve geri dönmeyi düşünürdüm, çünkü bu açıklamaların hepsini blok halinde, hatta açıklama, model veya devre ilkesinin kendini mahkûm ettiğim iddiasında değilim, tersine bunlar bana göre çok yararlıdırlar, ama başlangıçtaki bu reddin gerekli bir tedbir olma gibi bir değeri bulunmaktadır.

Dışta bırakmalar sahifesini çevirmek üzere –tabii ki Spengler ve Toynbee'nin şemaları da bu sahifede yer almaktadırlar–, bize önerilen tüm dar uygarlık listelerini de bir kenara atıyorum. Nitekim araştırmanın verimli olabilmesi için herşeyi kapsaması, en mütevazi kültürlerden şu *major civilizations*'a gitmesi, bunları alt-uygarlıklara ve bunları da daha küçük unsurlara bölmesi gerektiğini düşünüyorum. Tek kelimeyle, bir mikro-tarihin ve geleneksel açılımlı bir tarihin olanaklarını kullanalım. Merdivenin altında hangi basamağa kadar ulaşılabileceğini bilmenin büyük bir yararı vardır. Her halükârda tekniklerin benzeşmesi ne düzeyde olursa olsun, bugünkü düşünceme göre, özellikle orta katta devletlerin, halkların, ulusların kendi uygarlıklarına sahip olma eğiliminde olduklarını düşünüyorum. Hangi yafta yapıştırılırsa yapıştırılsın bir Fransız, bir Alman, bir İtalyan, bir İngiliz uygarlığı vardır ve bunların herbiri kendi renklerine ve iç çelişkilerine sahiptirler. Bunların hepsini birden Batı uygarlığı adı altında incelemek bana çok basitmiş gibi gelmektedir. Nietszche Yunan uygarlığından bu yana, Fransız uygarlığından başkasının olmadığını iddia etmiştir. «Bu eleştiriden arınmış değildir». Bu çok tartışmalı bir iddiadır, ama Fransız uygarlığının Toynbee tasnifinde yer almaması da eğlenceli olmaktadır.

Marc Bloch'un, ihanet etmediğimi sandığım düşüncesi, Fransız uygarlığını bir yandan Avrupa çerçevesine oturtmak, diğer yadan da Fransa'yı kendine özgü Fransalar halinde bölme yönündeydi, çünkü bizim ülkemiz herhangi başka bir

ülke gibi, herbiri küçük çaplı da olsa, canlı bir uygarlık takımadasıdır. Nihai çözümlemede önemli olan, en küçüğünden en büyüğüne kadar, bu unsurların bağlantılarını görmek, bunların nasıl iç içe geçtiklerini birbirlerine nasıl hükmettiklerini ve hükmedildiklerini, birlikte nasıl acı çektiklerini veya mutlu olduklarını (bu cins mutlulukların tartışılmaz kıstaslarının olması halinde) anlamak olacaktır.

Akılda tutulması gereken kıstaslar

Alanı temizledikten sonra soruyu sorardık: bir uygarlık nedir?

Tek bir iyi tanım biliyorum; iyi, yani gözlem esnasında kolaylıkla kullanılabilen, değer yargılarından yeterince arınmış bir tanım. Bu tanım araştırmacının tercihine göre ya şu veya bu antropoloğun öğretisinde, ya da eskiden ödünç aldığım ve sonradan buna pişman olmadığım, Marcel Mauss'un eserinde bulunmaktadır.

Kültürel alanlar – Antropologlar, bir uygarlık herşeyden önce bir mekân bir «kültürel alan»dır demektedirler, yani bir barınak. Az çok geniş, ama asla çok dar olmayan bu barınağın içinde, evlerin biçimi, malzemesi, damlarından bir oka, bir lehçeye veya lehçe gruplarına kadar; mutfak zevklerinden belli bir tekniğe, bir inanç biçimine, bir sevme biçimine veya pusula, kâğıt, matbaa makinesine kadar çok çeşitli bir «varlıklar» kitlesi düşününüz. Kültürel bir tutarlılığın ilk işaretleri bazı çizgilerin düzenli gruplaşmaları, sıklıkları, bunların belirgin bir alanın heryerinde bulunmaları olmaktadır. Eğer bu mekân içindeki tutarlığa zaman içindeki bir süreklilik eklenecek olursa, envanterin «toplam»ına, bütününe uygarlık veya kültür adını veriyorum. Bu «toplam», böylece tanınan uygarlığın «biçimi»dir.

Kültürel alan, antropologların düşündüğünden çok daha

fazla coğrafyaya aittir. Bunun dışında bu alanın merkezi, «çekirdeği», sınırları, uçları olacaktır. Ve en karakteristik çizgiler, olgular veya gerilimler çoğu zaman bu uçlarda görülmektedir. Bazen bu sınırlar ve çevreledikleri alan muazzam olacaktır. Marcel Mauss «böylece bize gelince, biz uzunzamandan beri, tüm Pasifik kıyılarını ve adalarını kapsayan çok eski bir uygarlığın varlığına inanmanın mümkün olduğunu söylüyoruz... Nitekim bu alanda çok sayıda rastlaşma vardır». Aynı zamanda çok sayıda çeşitlilik de vardır, bu yüzden bu muazzam bölgeyi daha sonra bölümlere ayırmak; zıtlıklarını, farklılıklarını çözümlemek; eksenlerini ve «doruklarını» belirlemek gerekmektedir. Fakat ne Pasifik örneği, ne de daha küçük çaplı herhangi başka bir örnek, burada uygun bir şekilde çözümlenebilir. İlginç olan nokta, bu alanın her zaman birçok toplumu veya toplumsal grubu biraraya toplamasıdır. Bu da, tekrarlamalıyım ki, eğer mümkünse en küçük kültürel birime dikkat etmeyi gerektirmektedir. Bu birim şurada veya burada ne kadar mekâna, kaç kişiye, kaç tane farklı toplumsal gruba ihtiyaç göstermektedir, asgari geçim haddi nedir?

Ödünç almalar– Uygarlığın mikro unsurları olan tüm bu kültürel varlıklar sürekli yolculuk yapmaktadırlar (bu nedenden ötürü, sıradan toplumsal olgulardan farklılaşmaktadırlar): uygarlıklar bunları sırasıyla ve eşanlı olarak ihraç veya ithal etmektedirler: ihraçta cömert, ithalde oburdurlar. Ve bu geniş dolaşım asla kesintiye uğramamaktadır. Tüm uygarlıkların bu cinsten mübadelelere aynı düzeyde açık olmamalarına rağmen, örneğin modern bilim, modern teknik gibi bazı kültürel unsurlar bulaşıcıdır. Geriye, P. Sorokin'in önerdiği gibi, manevi varlıkların ödünç alınmalarının tekniklerden daha hızlı olup olmadıklarını bilmek kalmaktadır. Ben bunun böyle olduğundan kuşkuluyum.

Redler– Fakat tüm mübadeleler kendiliğinden olmaz: ni-

tekim ya bir düşünce, ya bir inanma, ya bir yaşama, ya da basit bir iş aracındaki olmak üzere ödünç almaların reddedildiği de olmaktadır. Hatta geri kalanları geçişleri yasaklayan eşikler veya kilitler varmışçasına körlemesine olsa bile, bu redlerden bazıları sivri bir bilinç ve berraklık eşliğinde ortaya çıkmaktadır... Tabii ki bu redler –bilinçli ve tekrarlanır olduklarından daha fazla olmak üzere– her keresinde özel bir değer kazanmaktadırlar. Her uygarlık, böyle bir durumda belirleyici bir tercih noktasına varmaktadır; bu tercihle kendini kanıtlamakta, ifşa etmektedir. Toynbee'nin hemen hiç önem vermediği «yayılma» olguları böylece bana, bir uygarlığın canlılığını ve özgünlüğünü belirlemek isteyenler için en iyi mihenk taşlarından biri olarak gözükmektedir.

Kısacası, ödünç aldığımız tanımın içinde, ortaya üçlü bir oyun çıkmaktadır: sınırlarıyla birlikte kültürel alan; ödünç alma; red. Bu oyunlardan herbiri olanaklar yaratmaktadır.

Bu üçlü oyun aracılığıyla araştırmanın önünde açılan olanaklar– Kültürel alanların ve sınırlarının incelenmesi, Tuna ve Ren çifte sınırı gibi somut bir örnek üzerinde daha açık hale gelecektir. Roma eskiden fetihlerini bu sınırın üzerinde durdurmuştur. Öte yandan *bin yıl sonra,* Kilise'nin birliği yaklaşık olarak bu sınır boyunca bölünmüştür: bir yanda Reformasyonun husumeti, diğer yanda Karşı-Reformun güçlü tepkilerinin ötesinde Roma'ya sadakat. Zaten bu iki nehrin istisnai bir ruhani sınır meydana getirdiğini kim bilmez ki? Goethe bunu İtalya'ya giderken, Tuna'yı Ratisbonne'da geçerken bilmektedir; Mme de Stael bunu Ren'i aşarken bilmektedir.

İkinci oyun: ödünç almalar. Bu konunun ne yararını, ne de meydana getirdiği devasa dosyayı tüketmeye ciltler yetmez. Batı uygarlığı gezegenin tümüne ulaşmış, «sahili olmayan» uygarlık haline gelmiş, iyi veya kötü bağışlarını, zorlamalarını, şoklarını cömertçe dağıtmıştır. Ancak kendi de geçmişte uzaklardan veya yakınlardan; İslamdan veya Çin'den, hatta Hind'den ödünç almıştır... VI. Charles'ın biraz çılgın Fran-

sa'sında, Tangların uzak Çin'inden «boynuzlu» süs eşyaları, sivri kadın külahları, dekolte korseler gelmekteydi; köken ülkelerinde çoktan ortadan silinmiş modalar olan bu narin varlıklar, *beş yüz yıl* süresince Eski Dünya yollarında ilerleyerek, XIV. yüzyılda Kıbrıs adasına ve Lusignanların parlak sarayına ulaşmıştı. Akdeniz'in canlı trafikleri onları buradan alarak, adeta kaşla göz arasında bu yabancı yolcuları kendilerine maletmişlerdi.

Ancak bize daha yakın örnekler de vardır. Örneğin Brezilyalı tarihçi sosyolog Gilberto Freyre, ülkesinin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda besleyici Avrupa'dan ödünç aldıklarının listesini keyifle çıkartmıştır. Bu gülünç bir listedir: İngiliz veya Hamburg birası, beyaz bez elbiseler, takma dişler, aydınlatma gazı, İngiliz dağ köşkü, buhar (1819'da San Salvador körfezinde buharlı bir gemi dolaşmaktadır), daha sonra pozitivizm, daha önce gizli örgütler (bunlar Fransa'dan çıkmış, İspanya ve Portekiz'e gemi, buradan da bildik Atlantik adaları menzilinden Brezilya'ya ulaşmıştır). Bu öykü tabii ki bitmemiştir. 1945'te bu kez Latin Amerika'nın tümünde olmak üzere, Fransa'dan gelen Sartre veya Merleau-Ponty'nin egzistansiyalizmlerinin çağrısı yayılmıştır. Egzistansiyalizm aslında bir Alman düşüncesidir, ama bizim ülkemiz aracılığıyla lanse edilmekte ve yayılmaktadır. Çünkü ülkemizin hâlâ ayrıcalıkları vardır. Fransa kültürel aktarım ve mübadelelerin karmaşık oyununun içinde tercihli bir kavşak, dünyanın bir ihtiyacı olarak kalmaktadır.

Bu Fransa kavşağının (coğrafyacılar buna «kıstak» demektedirler) açılması, hiç kuşkusuz uygarlığımızın egemen işaretidir. Hâlâ önemimizi ve şanımızı sağlamaktadır. Marie Curie Varşova'da, kentin eski mahallelerindeki bir evde –Polonyalıların sadakati sonucu bu mahalleler yeniden inşa edilmişlerdir–; Modigliani Livorno'da; Von Gogh Hollanda'da doğmuşlardır; Picasso bize İspanya'dan gelmiştir; Paul Valéry'nin ataları arasında Cenovalılar vardır.

Üçüncü oyun en açıklayıcı olanıdır ve bizi tarihin belirgin

noktalarına yerleştirmektedir: red. Avrupa'nın şu derin ve belirleyici bölünmesi olan Reformasyon için bu böyledir. İtalya, İspanya, Fransa (bu ülke için müthiş tereddütlerden sonra) reformasyona, reformlara hayır demişlerdir. Ve bu, muazzam bir genişlikte ve derinlikte bir dram olmuştur. Avrupa'nın en derin temellerine temas etmektedir. Başka bir örnek: İstanbul 1453'te, nefret ettiği üvey kardeşleri olan Latinler tarafından kurtarılmayı istememiş, Türkleri onlara tercih etmiştir. Ve bu da, Türk tarihçisi Reşid Saffet Atabinen'in vahye dayalı «sapkın» ve tartışmaya açık, ama aydınlatıcı notlarından hareketle olsa bile, gözden geçirmemizde yarar olan bir dramdır. Eğer uygarlıkların yeni bir açıklanışının gerektirdiği manevi kavga için bir olay seçecek olsaydım, Roma'nın katledilmesini değil de, İstanbul'un terkedilmesini ele alırdım.

Herşeyi reddin etrafında inşa etmeye kalkışmadan, bugün kim, militan marxismin örneğinde bunun söz konusu olduğunu düşünmez ki? Anglo-Sakson dünyası ona çok derinden hayır demektedir. İtalya,İspanya, Fransa ona düşman değillerdir, ama onlar da hayır demektedirler ve bu yarıdan çok daha fazlayı kapsayan bir hayır olmaktadır. Burada yalnızca ekonomik düzeyler, toplumsal yapılar,yakın geçmiş ve bu geçmişin raslantıları gündemde değildir; kültürler de rollerini oynamaktadırlar.

«Yayılma»ya olan güvenimin beni nereye getirdiği görülmektedir. Herhalde bir kez daha Claude Lévi-Strauss'un yanına. Bir polemik esnasında, uygarlıkların bir bakıma oyun teorisinin içinde yer aldıklarını açıklamış değil midir? Oyuncuların yardımlaştıklarını, birbirlerine kağıtlarını veya niyetlerini aktardıklarını varsayınız: ne kadar cömert olurlarsa, içlerinden birinin kazanma şansı o kadar fazla olacaktır. Batı diğerleri arasında, sayılamayacak kadar çok kültürel akımın karşısındaki konumundan yararlanmıştır. Batı kendi hesabına verecek ve ışık saçacak hale gelmeden önce, yüzyıllar boyunca ve bütün yönlerden gelmek üzere, hatta ölmüş uygarlıklardan bile gelen şeyleri kabul etmiştir.

Tarih ile insan bilimleri arasındaki bir diyalog için

«Kültürel»in tüm genişliğini tanımak, bunu kabul etmek üçüncü girişimimiz olacaktır. Tarihçi bunun altından tekbaşına kalkamaz. İnsan bilimlerinin tümünü biraraya getirecek olan, gelenekselleri kadar yenilerini de, filozoftan nüfusbilimciye ve istatistikçiye kadar herkesi kapsayacak bir konsültasyon gerekli olacaktır. Nitekim, Alman biliminden kültürü, uygarlık olacak olan tabanından soyutlanmasını istemek, saçmadır. Eğer üst yapıyı ihmal etmek saçmaysa, çoğu zaman yapıldığı üzere altyapısı ihmal etmek de saçmadır. Uygarlık ayaklarını yere basmaktadır. Hızlı bir formülleştirme riskine girersek, Toynbee veya Lucian Febvre'i; sosyologları, antropologları, iktisatçıları, Marxistleri ne pahasına olursa olsun, uygun adım gimeye zorlamak durumundayız. Karşımıza adeta hep çıkan, Marx'ın uygarlıkların incelenmesi uğraşının küçümsenmesi ne kadar da çocukçadır. Nitekim biz tarihçiler, insan bilimlerinin her kesimiyle bir dizi diyalog başlatmak zorundayız.

Herşeyden önce coğrafyayla. Uygarlıkların yerleştikleri yer bir kazadan çok daha başka birşeydir; eğer bir meydan okuma içeriyorsa, bu tekrarlanan bir uzun süre meydan okumasıdır. 1950'de bir akşam *Annales*'de, uygarlık konusunda Federico Chabod, Pierre Renouvin, John U.Nef ve Lucien Febvre arasındaki dostane bir tartışmada coğrafya gündeme getirilmiştir. Lucien Febvre, her uygarlığın derinlerinde yer alan ve yarattığı ortamla veya daha doğrusu, kaderi boyunca yaratmak zorunda olduğu ve sürekli tekrarlanan şu hayati bağlantılar, toprakla, bitkilerle, hayvanlarla, salgınlarla olan şu ilkel ilişkiler üzerinde ısrar ediyordu.

Nüfusbilimcilerle de aynı türden bir diyaloğa girmek gerekmektedir: uygarlık sayının çocuğudur. Toynbee neden acaba bu konuda ancak raslantısal olarak kaygı duymuştur? Bir nüfus artışı kırılmalara, sıçramalı değişimlere yol açabilmek-

tedir, açmıştır. Bir uygarlık normal insan yükünün altında veya üstündedir. Her aşma, Kulischer kardeşlerin açıkladıkları üzere, tarihin derisi üzerinde koşan şu geniş, şu inatçı göçlere yol açma eğilimindedir.

Sosyoloji, iktisat, istatistikle de diyalog kurulmalıdır. Beni affetsin ama, Lucien Febvre'e karşı çıkarak, göstergelerinin uygarlıklar için kötü ölçüler olmasına rağmen, ben Alfredo Niceforo'dan yana çıkıyorum: zaten mükemmel ölçü de yoktur. Aynı şekilde, Georges Gurvitch'in «bütünsel toplumlar» şu uygarlıklar *gövdesi* (ama acaba bu kelimeyi kendi hesabıma kullanmaya hakkım var mı?) hakkındaki «yaklaşımlar»ından da yanayım. Bana göre bu yaklaşılar henüz çok çekingen kalmaktaysalar da, bunlar gerçeği P. Sorokin'in şen şakrak idealizmine nazaran daha fazla kuşatıyormuşa benzemektedirler. Bunun dışında, uygarlıklar ile yapılar veya toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiler konusunda karar verebilmek için herşeye yeniden başlamak gerekmektedir. Nihayet, güçlü bir siyasal, toplumsal ve ekonomik donanım olmadan uygarlık olamayacağı fikrini destekliyorum; zaten bu donanım onun manevi, entelektüel ve hatta dinsel yaşamını iyi veya kötü yönde yansıtmaktadır. 1945'in ertesinde bazı Fransızlar, kaybettiğimiz gücün ötesinde, entelektüel ışımamızı koruduğumuzu iddia etmişlerdi. Bu konuda ters düşünceye sahip olan bir tek ben değildim. Güç ışımayı sağlamaya yetmez. Ama herşey birbirine bağlıdır. Bir uygarlık hem güç, hem sağlık, hem de iktidar gerektirir. İşte bu nedenden ötürü, Jacob Burckhardt'ın kitabına olan hayranlığımı korumama rağmen, hiç değilse esaslı bir nedenden ötürü yeniden yazılmasının gerektiğini düşünüyorum: İtalyan rönesansına maddi bedenini veya bedenlerini geri vermek gerekir. Bir kültür saf fikirlerle yaşamaz. Shepard Bancroft Clough haklıdır: her kültüre ekonomik bir artık, bir fazlalık gerekir. Kültür tüketim, hatta israftır.

Uzmanlar arasındaki sınırları kırmak

Fakat acaba hangi pratik programları düşünebiliriz; bu tedbir, tekel ve katılma konusundaki tartışmalı bütünü hangi sınamalardan geçirebiliriz? Ve aynı zamanda daha geniş ve özellikle de daha sağlam bakış açılarına nelerin aracılığıyla ulaşabiliriz?

Öncelikle bilgece programların, kültürel hayatın kısa safhalarının, kültürel «konjonktürler»in –benim memnuniyetle yapmayı isteyeceğim üzere, şimdiye kadar yalnızca ekonomik hayat için geçerli olan bu terimin bu alana da yaygınlaştırılması halinde– üzerinde duracağımı söylemeye bile gerek yoktur. Bu temas kurmalar konusunda, özenli bir aydınlığa sahip olan dönemleri seçerek büyük bir avantaj elde edeceğim. Yararı olsa bile, Allah aşkına yüzyılların veya binyılların pergelini hemen açmayalım! Kronolojik mekân bir kez seçildikten sonra, hiçbir taraf tutmadan, dar anlamıyla kültürel sektörlerin (sanat, edebiyat, bilim, dinsel duygular...) ve «kültür» yüceliği tanınmayan değerlerin (yani iktisat, coğrafya, çalışma tarihi, teknik, adetler vs.) birbirlerine karşı nasıl oynadıklarını görelim. İnsan hayatının bütün bu sektörleri uzmanlar tarafından incelenmektedir, bu iyi birşeydir ama, bu alanların adeta yalnızca uzmanları tarafından incelenmesi, sağlam sınırlarla korunan bir o kadar küçük vatanın doğmasına yol açmaktadır ve bu da kötüdür. Bu sınırları devirmeyi temenni etmek, gerçekleştirmekten daha kolaydır.

Henri Brunschwig, Alman romantizminin toplumsal kökenlerine ilişkin tezinde, bunun iyi bir örneğini vermiştir. Bu çalışmasında, Alman uygarlığının XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında tıpkı devasa bir kum saati gibi nasıl tersine döndüğünü göstermiştir. İşte, bu uygarlık başlangıçta *Aufklarung*'un Fransız tarzında aklın damgası altında «akılcı»dır, sonra işte içgüdü, hayal, romantizm olanı tercih etmiştir. Bu durumda, her toplumsal yapıda ve her ekonomik zincirlenmede, bu büyük ölçekli değer alt üst oluşunun temellerini

görebilmek önem kazanmaktadır. J. Huizinga ünlü ve kesinlikle muhteşem bir kitapta, Batı Orta Çağının «günbatımını» incelediği kitapta tam olarak bunu yapmamıştır, daha sonra buna bir uygarlığın «can çekişmesi» diyecektir. Aslında eğer tedavi edilemez bir durum varsa «can çekişme» vardır: bu dönem bana Batı uygarlığının bir aşaması, bir anı olarak gözükmektedir. Fakat J. Huizinga'da en fazla eleştirdiğim nokta, gözlemi çok yukarılarda tuttuğu için, gösterinin ancak sonuncu katını, odun yığının üstünü görebilmiş ve bunda inad etmiş olmasıdır. XV. yüzyılda Batı'da meydana gelen güçlü gerilemeye ilişkin, bugün klasik hale gelmiş olan şu nüfusbilimsel ve ekonomik incelemelere onun sahip olmaması ne kadar da yazıktır: bu incelemeler, kitabında eksik olan temeli ona sağlayabilirlerdi. Çünkü söylemek gerekir ki, en yüceleri ve en aşağılıkları da dahil, büyük duygular asla tamamen bağımsız bir ömür sürdürmezler.

İşte bu nedenden ötürü Lucien Febvre'in sonuncu büyük eserinin hayranlık verici üçüncü bölümünü selâmlıyorum. Febvre *Rabelais'nin Dini* adını taşıyan bu kitabın üçünü bölümünde, bizzat Rabelais'nin dönemindeki «zihinsel alet kutusu»nun, kelime haznesinin, onun ulaşabileceği kavramların, akıl yürütmelerin, duyarlılıkların neler olmuş olabileceğini belirlemeye çalışmaktadır. Burada yatay bir kesit söz konusudur. Fakat ders ancak uzun bir çalışma hayatının akşamında(1942) verilmiştir ve Lucian Febvre bunu hep bir gün tamamlayacağını, ona «tam yüceliğini» vereceğini düşünmüştür. Nitekim geriye, bu kesiti, bu belirlemeyi Rabelais'nin ilginç ama kısıtlı örneğinden kopartarak, aynı düzeyin daha önce veya daha sonra kural olup olmadığını ve nihayet ne zaman, neden, nerede, hangi ölçüde değişiklik olduğunu görmesi kalmıştı... XVI. yüzyılın ilk yarısının bu entelektüel düzeyi bize, eğer deyim yerindeyse, köşeye sıkışmış olarak gözükmektedir. Neden böyle olmuştur? Akıl hiç kuşkusuz kendi açıklamalarını, kendi bağlantılarını taşımaktadır, buna katılıyorum, ama bu durum herhalde Lucien Febvre'in tüm eserinin

akla getirdiği gibi, aynı zamanda toplumsal hayatın, ekonomik hayatın ataletleri veya çok sayıda eski unsurun muazzam ve *a priori* kavranamaz nitelikte olan bir ağırlık yaptıkları ve uygarlıkların çok belirgin özelliklerinden biri olan uzun süreye özgü ataletler tarafından da aydınlatılmaktadır.

Yapıların sistematik aranışı

İşte ben böyle ve temkinli bir şekilde davranırdım. Sonra? Sonra, yapıların sistematik olarak araştırılmasıyla, kısa zamanın fırtınalarına dayanan unsurların veya A. Toynbee'nin sözünü ettiği «sıçramalı birikimler»in ötesindeki unsurların araştırılmasıyla belirleyici ve gerekli riskler ortaya çıkarırdım. Yapıların bu gerekli aranışına ilişkin olarak, mantıken model kurmayı düşünürdüm, yani birbirlerine bağlı açıklama sistemleri getirmeye çalışırdım. Önce belli bir uygarlık için; sonra bir başkası için. Bu işi yaparken tabii ki bunların hepsinin de aynı yapılara sahip olduklarının veya aynı anlama gelmek üzere, tarih boyunca hepsinin aynı bağlantılara sahip olduklarının hiçbir ön garantisi olmayacaktır. Hatta bunun tersi daha mantıklıdır. Georges Gurvitch «bütünsel yapılar (yani kısacası uygarlıklar) arasında süreklilik ve kıyaslanabilirlik yanılsaması» demektedir, «gerçekte bunlar birbirlerine indirgenemez bir şekilde kalmaktadırlar». Fakat tüm tarihçiler benden farklı olarak, ona bu noktada hemen hak vermeyeceklerdir.

III
TARİH ŞİMDİKİ ZAMANIN KARŞISINDA

Bu gerekli çözümlemelerin, bu temkinliliklerin sonunda ve itiraf etmekten kaçınmazsam, bu tereddütlerin sonunda, coşkulu bir şekilde sonuca varma hakkımın olduğunu sanmıyo-

rum. Bu durumda yukarıda iyi kötü söylenmiş olanları yeniden söylemek söz konusu değildir. Bu son sahifelerde bize gereken, zaten zor olan akıl yürütmelerle ters düşme pahasına olsa da, yalnızca bu bölümü değil, kitabın tümünü yönlendiren sinsi soruya cevap vermektir. Tarih güncelin karşısında erdemlerini, yararını göstermeye davet edilmiştir, yani kendi evinin biraz dışına çağrılmıştır. Tarih diyorum, çünkü uygarlık hemen hemen tarihtir. Gene hemen hemen, Georges Gurvitch'in etkin sosyolojisinin zirvesi olan şu «bütünsel toplum»dur.

Ama bu da zor ve benim sabırla hazırlamadığım bir cevabı kolaylaştırmamaktadır. Nitekim bir tarihçinin şimdiki zamanla ilgilenme konusunda kendine özgü bir tarzı vardır. Genel kural olarak onunla, ondan kurtulmak için ilgilenmektedir. Fakat şimdinin aynı zamanda yararlı olduğu nasıl inkâr edilebilir ve bazen geri dönme gerekliliği nasıl görmezden gelinir? Her halükârda bu deneyi yapmak gerekir. İşte öyleyse şimdiki zamanın karşısındayız.

Uygarlıkların uzun ömürlülüğü

Toplumsal alanın bütün gözlemcilerinden herhalde daha iyi bildiğimiz şey, dünyanın kökten çeşitliliğidir. Hepimiz, her toplumun, her toplumsal grubun, bir uygarlığa veya daha doğrusu çatışan, aralarında bağları olan ve bazen de birbirlerinden çok farklı olan bir uygarlıklar dizisine katıldığını biliriz. Bu uygarlıkların herbiri ve bunların bütünü bizi muazzam, uzun süreli hareketin içine dahil etmektedir: uzun süre her toplum için ona özgü bir iç mantığın ve sayılamayacak kadar çok çelişkinin kaynağı olmaktadır. Örneğin Fransız dilini belirgin bir alet olarak kullanmak, onun kelimelerine egemen olmaya çalışmak; herkesin bu deneyden geçtiği üzere, bu kelimeleri köklerinden, kökenlerinden itibaren, yani yüzlerce veya binlerce yıl ötesinden tanımak demektir. Fakat bu dil

örneği, diğer yüzlercesinden yalnızca biridir. Öte yandan, uygarlıklar tarihçisinin diğer herkesten daha iyi bir şekilde iddia edebileceği üzere, uygarlıklar çok uzun süreye mensup gerçeklerdir. Özellikle de, Paul Valéry'nin fazlasıyla ünlü cümlesine rağmen, bizim bireysel ömürlerimizin ölçeğinde «ölümlü» değillerdir. Söylemek istediğim, eğer varlarsa, ölümcül kazaların –bunlar tabii ki vardırlar ve uygarlıkların temel bağlantılarını çözebilirler– onları sanıldığından çok daha az vurduğudur. Örneklerin çoğu itibariyle bir uyku haline geçme söz konusudur. Olağan olarak uygarlıkların yalnızca en güzel çiçekleri, en nadir başarıları kaybolabilir niteliktedir, ama derinlerdeki kökleri birçok kopuşa ve birçok kışa rağmen varlıklarını sürdürmektedirler.

Uzun, bitmez tükenmez sürenin gerçeği olan uygarlıklar, kaderlerine hep yeniden uyum sağlayarak, böylece uzun ömür konusunda diğer tüm ortaklaşa gerçekleri aşmaktadırlar; onlardan daha uzun yaşamaktadırlar. Aynı şekilde mekân içinde, belirgin toplumların sınırlarını hiçe saymakta (böylece kural olarak kendilerinden daha geniş bir dünyada yaşamakta ve bunun her zaman bilincinde olmasalar da, bu dünyadan gelen özel itişlere maruz kalmaktadırlar), aynı şekilde zaman içinde, Toynbee'nin iyi farkettiği, onlara miraslar bırakan bir aşama meydana gelmektedir; bu miras yalnızca dar anlamıyla «şimdi»yi gözleyenler için garip ve anlaşılmaz olarak kalmaktadır. Başka bir şekilde ifade edersek, uygarlıklar siyasal, toplumsal, ekonomik, hatta ideolojik alt üst oluşların ötesine taşarak yaşamakta, zaten bu alt üst oluşlar da sinsice, bazen de güçlü bir şekilde duruma hükmetmektedirler. Ne Fransız devrimi Fransız uygarlığı içinde tam bir kopuş, ne de 1917 devrimi Rus uygarlığı içinde tam bir kopuştur (bazıları bu kavramı daha da genişleterek Doğu Ortodoks uygarlığı adını vermektedirler).

Uygarlıklar için, tedavisi mümkün olmayan toplumsal kopuşlar veya felâketler olduğuna da daha fazla inanıyor değilim. Öyleyse Charles Seignobos'nun bu satırların yaza-

rıyla yaptığı dostane bir tartışma sırasında (1938) söylediği gibi, burjuvasız bir Fransız uygarlığı olmadığını fazla aceleyle veya çok kategorik olarak söylemeyelim; Jean Cocteau bunu kendi tarzında şöyle aktarmıştır[11]: «... Burjuvazi Fransa'nın en büyük kaynağıdır... Bizim her önemli eserimizin arkasında bir ev, bir lamba, bir çorba, bir ateş, şarap, pipolar vardır». Ama, diğer hepsi gibi, Fransız uygarlığı da gerektiğinde toplumsal desteğini değiştirebilir veya yeni bir destek yaratabilir. Hatta bir burjuvaziyi kaybederken bir başkasının yeşerdiğini görebilir. Bu deneyden geçerken en fazlasından kendine nazaran renk değiştirecektir, ama diğer uygarlıklara nazaran olan farklarının veya özgünlüklerinin hemen hemen tümünü koruyacaktır; bunlar sonuç olarak onun «erdemleri» ve «hataları»nın çoğunun içinde varlıklarını sürdüreceklerdir. En azından ben böyle düşünüyorum.

Ayrıca, şimdiki dünyayı anlamaya kalkışan ve bundan daha da fazla olmak üzere, bu dünyaya bir eylem getirmeye kalkışan herkes için, haritanın üzerinde bugün hayatta olan uygarlıkları ayırabilmek, onların sınırlarını saptamak, bunların merkez ve çevrelerini, eyaletlerini ve burada solunan havayı, burada yaşayan ve birbirlerine ortak olan özel ve genel «biçimleri» belirlemek «ödül getiren» bir görevdir. Yoksa bir sürü hayal kırıklığı ve yanlış görüşler ortaya çıkacaktır. Elli, yüz, hatta iki yüz, üç yüz yıl sonra bu uygarlıklar büyük bir olasılıkla, harita üzerinde yaklaşık olarak hâlâ aynı yerlerini koruyacaklardır; iktisatçı bilgeliğine uygun olarak herşeyin eşitliği halinde, tarihin rastlantılarının bu uygarlıkları teşvik etmiş veya engellemiş olması durumu değiştirmeyecektir; tek istisna tabii ki insanlığın bu arada, ne yazık ki bunun araçlarına artık sahip olduğu üzere, intihar etmesi olabilir.

Demek ki ilk yapmamız gereken, dünya uygarlıklarının türdeş olmamalarına, çeşitliliklerine, onların temsil ettikleri

11 «Le Coq et l'Arlequin», *Le Rappel à l'ordre*, Paris, 1926, 7. yay., s. 17.

kişilerin sürekliliklerine veya vartaları atlatma yeteneklerine inanmaktır, bu da yalnızca yavaş, eski, az bilinçli (tıpkı psikanalizin yetişkin davranışlarının en derinlerine yerleştirdiği şu önceller gibi) bir tarih tarafından açıklanabilen kazanılmış reflekslerin, fazla esnek olmayan tavırların, katı adetlerin, derin zevklerin incelemesi olan günceli ön plana çıkartmak anlamına gelmektedir. Bu işe daha okul sıralarında başlamamız gerekir, ama her toplum kendini, diğer herkesi dışta bırakarak, kendi aynasında seyretmekten aşırı bir zevk almaktadır. Bu değerli tanıma gerçekte çok az kimseye nasip olabilmektedir. Bu tanım olsaydı –ancak ve yalnızca kısa sürede geçerli olan propagandanın dışında–, tüm vahim kültürel ilişki sorunlarını ele almaya zorlar; uygarlıklar arasında, birbirlerine indirgenmeleri pek mümkün olmayan farklı konumlara saygı duyan ve bunları teşvik eden, kabul edebilen diller bulmaya mecbur bırakırdı.

Fransa'nın yeri– Dün Fransa bu kabul edilebilir dildi, bugün hâlâ öyle olmaya devam etmektedir. Dün müslüman dünyasının «modern helenizmi» idi (Jacques Berque). Latin Amerika'nın tümünün –gene çok etkileyici olan diğer Amerika– eğiticisiydi. Her ne denilirse denilsin, Afrika'da etkin bir ışıktı ve hâlâ öyle kalmaya devam ediyor. Avrupa'nın tek ortak ışığıdır: Polonya veya Romanya'ya yapılacak bir yolculuk bunu fazlasıyla kanıtlayacaktır; Moskova veya Leningrad'a yapılacak bir yolculuk bunu açıkça ortaya koyacaktır. Eğer dünya kendini tahrip etmeden, birbirini anlayarak, birbirine kızmadan yaşamak isterse, biz dünya için hâlâ bir ihtiyaç olabiliriz. Bu gelecek çok uzun dönemde bizim şansımız, adeta varlık nedenimiz olarak kalmaktadır. Hatta miyop bazı politikalar tersini savunsalar bile.

Dünya ölçeğinde birliğin ve çeşitliliğin sürekliliği

Fakat heyecanlı veya asık suratlı tüm gözlemciler, tüm seyyahlar dünyanın tekdüzeliğinin artmakta olduğunu söylemektedirler. Dünyanın her yerde aynı çehreye sahip olmasından önce yolculuk etmekte acele edelim. Bu kanıtlara karşı günümüzde verilebilecek bir cevap yoktur. Dün dünyada seyirlik unsurlar, farklılıklar kaynamaktaydı; bugün tüm kentler, tüm halklar bir bakıma birbirlerine benzemektedirler: Rio de Janeiro yirmi yıldır gökdelenlerin istilasına uğramaktadır; Moskova akla Chicago'yu getirmektedir; her yerde uçaklar, kamyonlar, otomobiller, demiryolları, fabrikalar vardır; yerel adetler birbiri ardına yokolmaktadır... Ancak bunu böyle söylemek, aşikâr farkına varışların ötesinde oldukça ağır bir dizi hata yapmak değil midir? Dünün dünyası da kendi tekdüzeliklerine sahipti; teknik –ve her yerde onun çehresi ve damgası görülmektedir– insanların hayatının bir unsurundan daha fazla birşey değildir; bir kez daha *uygarlık* ile uygarlık*lar*'ı karıştırma tehlikesine girmeyelim.

Dünya sürekli ve daha önce hiç olmadık bir şekilde daralmaktadır; işte insanlar «aynı çatı altında»dırlar (Toynbee), birlikte yaşamak, üst üste yaşamak zorundadırlar. Bu yakınlaşma yüzünden varlıkları, aletleri ve belki de ortak önyargıları paylaşmak zorundadırlar. Teknik ilerleme insanın hizmetindeki araçları artırmıştır. Uygarlık her yerde çeşitli hizmetlerini sunmakta, ama her zaman vermemektedir. Eğer elimizin altında büyük fabrikaların, yüksek fırınların, elektrik santrallerinin, yarın atomik fabrikaların dağılımına ilişkin bir harita olsaydı, veya çağdaş esas ürünlerin dünya ölçeğindeki tüketimine dair bir haritamız olsaydı, bu zenginliklerin ve bu aletlerin dünyanın çeşitli bölgeleri arasında çok eşitsiz bir şekilde dağıldıklarını farketmekte hiçbir güçlük çekmezdik. Bir yanda endüstrileşmiş ülkeler ve diğer yanda da kendilerini az veya çok etkinlikle değiştirmeye çalışan

azgelişmiş ülkeler vardır. *Uygarlık* eşit olarak dağıtılmamaktadır. Olanakları, vaatleri yaymıştır; tamahkârlıkları, tutkuları uyarmıştır. Gerçekte bir yarış başlamıştır; bunun galipleri ortaları tutanları, kaybedenleri olacaktır. İnsani olanaklar yelpazesini açan gelişme, böylece farklılık yelpazesini de genişletmiştir. Eğer gelişme durursa bütün koşucular biraraya geleceklerdir: ama böyle olacağına ilişkin bir izlenim vermemektedir. Fiili durumda yalnızca rekabetçi uygarlıklar ve ekonomiler koşuda yer almaktadırlar.

Kısacası, eğer fiili durumda bir *uygarlık* enflasyonu varsa da, her zaman yerli yerinde duran ve uzun ömür yeteneğine sahip bu gerçek kişileri, yani çeşitli uygarlıkları devre dışında bırakarak, onu zaferinin ötesinde görmek çocukça olacaktır. Gelişme konusunda yarışa girenler, sarfedilmesi gereken çabayı sırtlayanlar, gelişmeye bir anlam verenler veya vermeyenler bu çeşitli uygarlıklardır. Hiçbir uygarlık bu yeni varlıkların bütününe *hayır* dememektedir, ama herbiri ona özel bir anlam yüklemektedir. Moskova'nın gökdelenleri Chicago'nun *building*leri değildir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin derme çatma fırınları ve yüksek fırınları, benzerliklere rağmen bizim Lorraine'deki veya Brezilya'nın Minas Gerais veyahut Volta Redonda'daki yüksek fırınları değildir. İnsani, toplumsal, siyasal, hatta mistik bir bağlam vardır. Aletleri çoktur, ama işçileri de çoktur ve ortaya çıkan iş ona bağlanan veya bağlanmayan gönüldür. Dünyanın bu kitlesel dönüşümünün ağırlığını hissetmemek için kör olmak gerekir, fakat bu her yerde hazır ve nazır bir dönüşüm değildir ve gerçekleştiği yerlerde de bu genişliği ve insani titreşimi bakımından ancak nadiren aynı biçimlerde olmaktadır. Tekil haliyle *uygarlık*'ın zaferi çoğulun felâketi olmamıştır. Çoğul ve tekil diyalog kurmakta, birbirlerine eklenmekte ve aynı zamanda birbirlerinden farklılaşmaktadırlar ve bazen bu farklılık dikkat etmeye bile gerek olmadan, çıplak gözle görülebilmektedir. Güney Cezayir'in bitmez tükenmez ve boş yolları üzerinde, Laguat ile Gardaya arasında yolculuk yaparken, belli saatlerde

otobüsünü durdurup, yolcularını kendi düşüncelerine bırakarak, onların birkaç metre ötesinde ibadetini yerine getiren şu Arap şoförün anısını sakladım.

Bu imgelerin ve başkalarının bir kanıt olarak değerleri yoktur. Ama hayat istekle çelişkilidir: dünya şiddetli bir şekilde birliğe itilmektedir, ama aynı zamanda temelden bölünmüş olarak kalmaktadır. Bu dün de böyleydi: birlik ve türdeş olmama; ne pahasına olursa olsun birlikte yaşamaktaydılar. Bunu bir an için tersine döndürmek üzere, birçok gözlemcinin bugünün birliğini iddia ettikleri kadar kategorik bir şekilde reddettikleri eskinin bu birliğini işaret edelim. Bu redçiler dünyanın eskiden, mesafelerin azameti ve yol açtığı güçlükler yüzünden kendine rağmen bölündüğünü düşünmektedirler: dağlar, çöller, okyanuslar, orman örtüleri birçok gerçek engel oluşturmaktaydılar. Bu bölüklere ayrılmış evrende, uygarlık zorunlu olarak çeşitlilikti. Kuşkusuz, fakat bu geçmiş dönemlere yönelen tarihçi, eğer bakışlarını dünyanın tümüne yöneltecek olursa, şaşırtıcı benzerlikleri, binlerce fersah mesafede birbirlerine çok benzeyen ritmleri de farketmekten geri kalmayacaktır. Asya savaşlarına gaddar bir şekilde açılmış olan Mingler Çin'i Valoislar Fransa'sına, Mao Ze Dung'un Çin'inin V. Cumhuriyet Fransa'sına olduğundan çok daha yakındır. Sayısız örnek verilebilir. Fakat birliğin büyük işçisi burada değildir. İnsan gerçekte, içinden çıkamadığı bir sınırın her zaman esiri olarak kalmaktadır. Zaman içinde değişken olan bu sınır dünyanın bir ucundan diğerine tamamen aynıdır ve hangi dönem söz konusu olursa olsun, tüm insani deneyleri tekdüze damgasıyla o damgalamaktadır. Orta Çağda, hatta XIV. yüzyılda bile tekniklerin, aletlerin, makinelerin vasatlığı, evcil hayvanların kıtlığı, her faaliyeti insanın kendine, onun çalışmasına indirgemektedir; oysa insan da dünyanın her yerinde kıt, narin, hastalıklı ve kısa bir hayata sahiptir. Böylece tüm faaliyetler, tüm uygarlıklar dar bir olanaklar alanı içinde açılmaktadırlar. Bu zorlamalar bütün insan maceralarını kuşatmakta, onlara zaman ve mekân içinde

derinlemesine bir akrabalık görüntüsü vermektedir, çünkü zaman sınırlarını kaydırmakta yavaş kalmıştır.

Şimdiki zamanın devrimi, alt üst edişi tam da esas olarak bu eski «zarfların», bu çoklu zorlamaların havaya uçurulması olmaktadır. Hiç bir şey bu alt üst oluştan kurtulamamaktadır. Bu yeni *uygarlıktır* ve tüm uygarlıkları sınavdan geçirmektedir.

Şimdiki zamanı tanımlayan devrimler

Fakat bu «şimdiki zaman» terimi üzerinde anlaşalım. Bu şimdiki zamanı, kendi hayatlarımızın ölçeğinde, şu çok ince, önemsiz gündelik dilimler halinde yargılamayalım. Uygarlıklar ve hatta tüm ortaklaşa inşalar ölçeğinde, onları anlamak ve kavramak için başka ölçüler kullanmak gerekir. Bugünün uygarlığının şimdiki zamanı, şafağı XVIII. yüzyılla ortaya çıkan ve gecesi henüz yakın olmayan şu muazzam zaman kitlesidir. Dünya 1750'lere doğru çok sayıdaki uygarlığıyla birlikte bir dizi alt üst oluşun, zincirleme felâketlerin (bunlara sadece Batı uygarlığı maruz kalmamıştır) içine girmiştir. Bugün hâlâ bu sürecin içindeyiz.

Bu devrim, bu tekrarlanan, yeniden başlayan karışıklıklar yalnızca endüstri devrimi değildir; aynı zamanda bilim devrimidir (ama bu devrim yalnızca nesnel bilimlere temas etmektedir, bu yüzden insan bilimleri gerçek etkinlik yollarını bulamadıkça bu dünya topal kalacaktır), son olarak da birçok nedene bağlı olan aşikâr sonuçları hep aynı olan biyolojik bir devrimdir: gezegenin şimdiye kadar görmediği bir insan taşkını... Kısa bir süre sonra 3 milyar olacaklardır (makale 1959 tarihlidir, MAK); oysa 1400'de ancak 300 milyondular.

Eğer tarihin hareketinden söz etmeye cüret edilecek olursa, bu ancak, bu birlikte gerçekleşen ve her yerde hazır ve nazır büyük dalgaların hakında olacaktır. İnsanın maddi gücü dünyayı ayağa kaldırmakta, insanı ayağa kaldırmakta, onu ken-

di kendinden kopartmakta, onu şimdiye kadar görülmemiş bir hayata doğru itmektedir. Nisbeten yakın bir döneme alışık olan –örneğin XVI. yüzyıl– bir tarihçi, XVIII. yüzyıldan itibaren yeni bir gezegene indiği duygusuna kapılır. Bugünkü hava yolculukları bize aşılamaz sınırlar –ses hızı, dünyayı 8.000 km. mesafeden kuşatan yerçekimi sınırı– olduğu konusunda yavaş bir kanaat edindirmiştir. Canavarlarla dolu bu cinsten sınırlar, dün, XV. yüzyılın sonunda Atlantiğin fethedilmeyi bekleyen mekânını belirlemişlerdir. Oysa herşey insanlığın her zaman farkına varmasa da, XVIII. yüzyıldan bu yana bu zor alanlardan birini, bugün dünyanın şu veya bu kesiminde hâlâ karşımıza çıkmakta olan şu engellerden birini aşmış gibi cereyan etmektedir. Seylan, tıbbın yarattığı harikalarla birlikte, dünyayı alt üst eden biyolojik devrimi, yani sonuçta ömrün mucizevi olarak uzamasını daha yeni tanımaktadır. Fakat bu devrime genelde eşlik eden doğum oranlarındaki düşüş henüz adaya temas etmemiştir ve bu oran burada doğal haddinde, maksimumda olmak üzere, çok yüksek lerde seyretmektedir... Bu olguya, örneğin Cezayir gibi birçok ülkede rastlanmaktadır. Çin endüstriyel hayata kitlesel olarak ancak şimdi katılmaktadır. Bizim ülkemiz ise buraya tüm gövdesiyle çoktan dalmıştır bile.

Bu yeni zamanın, insanın eski devreleri ve geleneksel alışkanlıklarıyla olan bağları kopardığını söylemeye gerek var mıdır? Spengler veya Toynbee'ye bu kadar yüksek sesle karşı çıkmış olmamın nedeni, insanlığı inatla eski, aşınmış, önceden görülmüş aşamalarına indirgemeleridir. Bugünün uygarlıklarının İnkaların uygarlığının veya başka herhangi birinin devrelerini tekrarladıklarını kabul etmek için, daha baştan ne tekniğin, ne ekonominin, ne de nüfusun uygarlıkla fazla bir ilişkilerinin olmadığını kabul etmek gerekir.

Gerçekte insan edasını değiştirmektedir. Uygarlık, uygarlıklar; ister ruhani, ister maddi, isterse entelektüel olsun, tüm faaliyetlerimiz bundan etkilenmektedirler. İnsanın çalışmasının ve onun garip arkadaşı boş zamanın yarın nasıl olacağını

kim öngörebilir? Gelenek, ideoloji ve akıl arasına sıkışan dinin ne olacağını kim öngörebilir? Yarının nesnel biliminin bugünün formüllerinin ötesinde ne olacağını veya bugün hâlâ çocukluk dönemlerinde olan insan bilimlerinin yarınki çehresini kim öngörebilir?

Uygarlıkların ötesinde

Henüz oluşma halinde olan geniş ölçekli şimdiki zaman içinde, demek ki muazzam bir «yayılma» iş görmektedir. Bu yalnızca uygarlıkların birbirlerine karşı oynadıkları eski ve sakin oyunu karıştırmakla kalmamakta; aynı zamanrda bunların herbirinin kendi kendine karşı olan oyununu da karıştırmaktadır. Biz Batılılar bu yayılmayı gururlu bir şekilde hâlâ, bizim uygarlığımızın dünyanın geri kalanına ışıması olarak adlandırıyoruz. Uzmanlara bakılırsa, ancak Yeni Gine içlerinin veya Doğu Himalaya'nın yerlileri bu ışımanın dışında kalmaktadırlar. Fakat bu zincirleme yayılmayı harekete geçiren Batı olsa bile, olgu artık onun denètiminde değildir. Bu devrimler artık bizim dışımızda varolmaktadırlar. Bunlar Dünyanın temel uygarlığını ölçüsüz bir şekilde büyüten dalgalardır. Şimdiki zaman herşeyden önce bu uygarlığın enflasyonudur ve tekilin çoğul üzerindeki, sonu henüz görülemeyen intikamı olarak gözükmektedir.

Gözükmektedir, çünkü -bunu daha önce de söyledim- bu yeni zorlama veya bu yeni özgürleşme, her halükârda bu yeni çatışma kaynağı ve bu uyum zorunluluğu tüm dünyayı etkileri altına almışlarsa da, gene de çok farklı hareketlere yol açmaktadırlar. Tekniğin ve peşinden getirdiği bütün ivmelerin ani gelişlerinin her uygarlığın iç oyununda, onun kendi maddi ve manevi sınırları içinde yol açabilecekleri alt üst oluşlar kolaylıkla hayal edilebilir. Fakat bu oyun açık değildir, her uygarlıkta farklı olmaktadır ve bu uygarlıkların herbiri çok eski ve yapı halinde olduklarından ötürü çok dirençli olan

gerçeklerin varlığından ötürü, kendi kendine karşı özel bir konumda olmaktadır. Her toplum kaderini, «güncelliğini» hergün bu eski tutumlarla, yeni gereklerin çatışması veya uyumu içinde yaratmaktadır.

Karl Mannheim'ın 1943'te yapma riskine giriştiği berrak, bilgece ve biraz hüzünlü öngörüde sözünü ettiği bu toplumsal makineyi ve bu teknikleri, kitlelerin yönetiminin gerektirdiği ve tahrik ettiği, ama insanın insan üzerindeki iktidarını tehlikeli bir şekilde artıran bu toplumsal teknikleri hangi uygarlıklar evcilleştirecek, terbiye edecek, insanileştirecektir? Bu teknikler azınlıkların, teknokratların mı, yoksa herkesin, yani özgürlüğün mü hizmetinde olacaklardır? Uygarlıklar ile uygarlık arasında, çeşitli cephelere göre farklı adlar taşıyan vahşi, kör bir mücadele başlamıştır. Uygarlığı evcilleştirmek, yönlendirmek, ona yeni bir hümanizma dayatmak söz konusudur. Görülmemiş genişlikteki bu mücadelede artık bir aristokrasinin yerine, küçük bir darbeyle bir burjuvaziyi; veya eski bir burjuvazinin yerine bir yenisini geçirmek veya bir imparatorluğun artık taşıyamadığı halklarını serbest bırakmak veyahut kendini her zaman evrensel bir ideolojiyle koruyacak olan bir dini ikâme etmek söz konusu değildir; bu benzeri olmayan mücadelede birçok kültürel yapı çökebilir ve bunların çöküşü eşzamanlı olabilir. Karışıklık derinlikleri ve tarihin anayolları üzerinde ilerlemiş çok şanlıları ve çok eskileri ile çok mütevazileri de dahil, tüm uygarlıkları kapsamına almıştır.

Bu bakış açısından, bugün bizi en fazla tahrik eden manzara hiç kuşkusuz, yeni Atlantik okyanusuyla, eski Hind okyanusu, yaşlı Sahra ile Ekvator ormanlarının ilkel kitleleri arasında yer alan muazzam Kara Afrika'nın "geçiş halindeki» kültürlerinin sunduğudur. Bu uygarlıkların P. Bagby'nin yüklediği anlamda «kültür» olmaları, ne Spengler'in, ne Toynbee'nin, ne Alfred Weber'in ve Félix Sartiaux'nun, ne de bizzat Philip Bagby'nin onlardan söz etmemiş olmalarını açıklamaktadır. «Gerçek» uygarlıklar dünyası bunları dışta

bırakmaktadır... Herşeyi bir kez daha yayılmaya indirgemek üzere, Kara Afrika eskiden Mısır ve Akdeniz ile olan ilişkileri ıskalamıştır. Hind okyanusuna doğru yüksek dağlar yükselmektedir. Atlantiğe geline, burası uzun süre boş kalmıştır ve muazzam Afrika'nın onun bağışlarını ve kötülüklerini toplamak üzere, XV. yüzyıldan sonra ona doğru kıpırdanması gerekmektedir. Ama bugün Kara Afrika'da değişen birşeyler vardır: eğitimin yerleşik hale gelmesi, gerçek kentlerin ortaya çıkması ve büyümesi, geçmiş ve şimdiki çabaların hasadı, iliklere kadar işlemese bile gene de büyük bir çatlak açan bir batılaşma. Marcel Griaule gibi Kara Afrika aşığı etnograflar bunu iyi bilmektedirler. Fakat Kara Afrika kendinin, hal ve gidişinin, olanaklarının bilincine varmıştır. Bu geçişin hangi koşullarda, hangi açılar pahasına, aynı zamanda hangi sevinçlerle gerçekleştiğini ancak oraya giderseniz anlarsınız. Aslında ben eğer bu güç kültürel evrimleri daha iyi anlamaya çalışsaydım, çarpışma alanı olarak Bizans'ın son günlerini seçmez, Kara Afrika'ya giderdim. Heyecanla, tutkuyla giderdim.

Modern bir hümanizmaya doğru

Acaba bugün, hiçbirini bir değer skalası haline getirmeyi istemediğimiz kültür ve uygarlık kelimelerinin dışında, yeni bir üçüncü kelimeye ihtiyacımız var mı? XX. yüzyılın ortasında, tıpkı yolun ortasındaki XVIII. yüzyılın da olduğu gibi, muhtemel tehlike ve felâketleri önleyecek, inatçı umutlarımızı dile getirecek yeni bir kelimeye şiddetle ihtiyacımız vardır. Georges Friedmann bize modern hümanizma terimini öneriyor –ve bu konuda tek başına değil–. İnsan ve uygarlık makinesinin, makineleş-menin –otomasyon–, insanı zorunlu boş zamana mahkûm etme tehlikesini taşıyan uyarısını aşmak zorundadırlar. Bir hümanizma bir umud etme, insanların kardeşliğini arzulama ve uygarlıkların kendilerini ve

hep birlikte de bizi kurtarmalarını isteme biçimidir. Hümanizma şimdinin kapılarını garip peygamberlerin (peygamberlerin hepsi de kara edebiyat alanına mensuptur) öngördükleri iflaslar, çöküntüler, felâketlerin ötesinde, geleceğe doğru açılmalarını kabul etmek, temenni etmektir. Şimdiki zaman, ebedi trajedilerle ağırlaşan her yüzyılın kendi karşısında bir engel olarak gördüğü şu duraklama hattı olamaz, şimdiki zaman insanın varolduğundan beri kesintiye uğramayan aşma umudu olmalıdır.